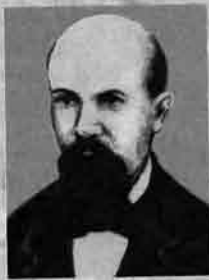


Şamil QURBANOV

MÜƏLLİMLƏR



2/33(2A)
Q-89

Samil QURBANOV

224266

MÜƏLLİMLƏR

M. F. Axundov adına
Azərbaycan Dövlət
KITABXANASI



Çaşıoğlu
BAKI - 2003

*Şamil Qurbanov, filologiya elmləri doktoru, professor,
Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatı*

Müəllimlər

Bu kitaba Azərbaycanın bir sıra görkəmli müəllimləri haqqında öçerklər daxil edilmişdir. Çoxlu kitabların müəllifi olan Şamil Qurbanov bu dəfə müəllimlərinə müraciət etmiş, ilk dəfə onların haqqında tədqiqat aparmışdır. Burada Həsən bəy Zərdabi, Aleksey Osipoviç Çernyayevski, Məmməd Qarayev, Rəhim bəy Məlikov və Rəşid bəy Əfəndiyev ondan əvvəl yeni nəslin tərbiyəsi ilə məşğul olmuş, yazıb yaratmış və bizim maarif tariximizə qızıl xəttlərlə daxil olmuşlar. Qalan müəllimlər onun bilavasitə tanıdığı, öyrəndiyi adamlardır. Onlar minlərlə gənc ziyalını öyrətmiş, formalaşdırmışdır. Onların əməyi heç vaxt unudulmamalıdır.

4702060104 - 717

Q

082-03

© «Çaşıoğlu» nəşriyyatı, 2003

MÜƏLLİM ADI DÜNYADA ƏN YÜKSƏK ADDIR.
MƏSƏLƏN ŞƏXSƏN MƏN YER ÜZÜNDƏ MÜƏLLİMDƏN YÜKSƏK AD TANIMIRAM.

ÇÜNKİ HƏR BİRİMİZƏ TƏHSİL, BİLİK VERƏN,
BU SƏVİYYƏYƏ QALDIRAN MƏKTƏBDİR VƏ
MƏKTƏBDƏ TƏHSİL VERƏN DƏ MÜƏLLİMDİR.

Heydər Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

YAXŞI MÜƏLLİM MİLLƏTİN XÖŞBƏXT GƏLƏCƏYİ DEMƏKDİR

Mən professor Şamil Qurbanovu çox yaxşı tanıyıram. Bakı Dövlət Universitetində işlədiyimiz dövrdə, birgə fəaliyyət göstərdiyimiz illərdə onun obyektivliyinə, sözü bütövlüyünə, yaxşı müəllimlik qabiliyyətinə bələdəm. Onun yaxşı cəhətlərindən biri də gözəl tədqiqatçı olmasıdır.

Şamil Qurbanovun "Müəllimlər"i onun yeni kitabıdır. Bunların bəziləri tərtiblər olsa da böyük əksəriyyəti monoqrafiyadır. Onun "Açılmamış səhifələr", "Ömər Faiq Nemənzadə", "Klassik rus poeziyası Azərbaycanda", "Ömrün fikir dünyası", "Cəmaləddin Əfqani və türk dünyası", "Yaxın və uzaq dünyamız", "Nəriman Nərimanov", "İstedadlar ocağı" və sair monoqrafiyaları mənim ən çox sevdiyim əsərlərdəndir. Bunların hamısını o, öz xətti ilə yazıb mənə bağışlamışdır.

Mən riyaziyyatçıyam, filoloq deyiləm. Amma mən bilirəm ki, Şamil Qurbanov nədən yazırsa yazsın, mütəlakə yeni amillərə, deyilməmiş problemlərə toxunur, yeni məsələlərə nüfuz eləyir, oxucunun zövqünü oxşayan, biliyini artıran, yadda qalan, maraqlı əsərlər meydana çıxarır. Mən onun mənə bağışladığı əsərləri göstərdim. Bu mövzuların əksəriyyətindən birinci Şamil Qurbanov yazmış və özü də yaxşı yazmışdır. Budur indi də o,



"Müəllimlər" kitabını qurtarmış, Azərbaycanda tamam yeni mövzuya toxunmuşdur.

Müəllim haqqında yazmaq həmişə yenidir, qiymətlidir. Bizim hamımız onlara borcluyuq. Odur ki, bütün ziyalılarda müəllimlərə qarşı dərin məhəbbət vardır. Hamımız onları sevməli və hörmət etməliyik. Çünki bizi tərbiyələndirən, bilikli və savadlı edən müəllimlərdir. Hörmətli Prezidentimiz Heydər Əliyev deyir: "Savadlı, iradəli, bilikli, bacarıqlı, dəyanətli, mərd gəncləri olmayan bir ölkənin gələcəyi ola bilməz". Nə qədər dəqiq deyilmiş sözlərdir. Hər bir xalqın xöşbəxt gələcəyi məhz belə gənclərin çox olmağından asılıdır. Həmin gəncləri tərbiyə edib yetişdirən də müəllimlərdir. Müəllimin əsas vəzifəsi gəncliyin mükəmməl təhsil almasından, həyatı dərinədən öyrənməsindən, dünyada gedən prosesləri bilməsindən ibarətdir. Buna görə də müəllimlərdən yazmaq həmişə lazımdır, vacibdir. Lakin bu barədə hələlik çox az yazılmışdır. Doğrudur, ayrı-ayrı müəllimlərin haqqında kitablar yazılmışdır.

Məsələn, professor Qoşqar Əhmədli, yazıçı, müəllim, professor Mir Cəlal, professor Abbas Zamanov kimi xüsusi hörmət və məhəbbət qazanmış şəxsiyyətlər haqqında xatirələr vardır. Amma Şamil Qurbanov kimi 32 müəllimin, xalqımızın mədəniyyəti tarixində misilsiz xidmətləri olan ziyalıların hər biri haqqında xüsusi oçerk yazmaq və şəkilləri ilə birlikdə "Müəllimlər" kitabına salmaq çox gözəldir. Gözəldir ona görə ki, yaxşı müəllim ancaq öz müasirlərinin hafizəsində yaşayır, növbəti nəsə bir şey çatdıra bilmir. Çünki müəllimin fikri-zikri cəmiyyətin gələcəyi olan şagirdlərə, sonra isə tələbələrə elmin ilk səhifələrini öyrətmək, onları əsl vətəndaş kimi yetişdirməkdir. Biz burada kitab müəllifindən əvvəl yaşayıb-yaratmış bir neçə böyük şəxsiyyətlə tanış oluruq. O cümlədən milləti oyatmağa çalışan və bu yolla olmazın ezab-əziyyət çəksə də ruhdan düşməyən Həsən bəy Zərdabidən, onun qardaşı oğlu, Azərbaycanda ilk fizika müəllimi, bu fənn üzrə ilk professor Rəhim bəy Məlikovdan, Azərbaycan dilini azərbaycanlılar kimi bilən sövti üsulla yazılmış "Vətən dili" adlı ilk Azərbaycan dili dərslisinin müəllifi A.O. Çernyayevskidən, mənim xüsusi hörmət bəslədiyim ali məktəb müəllimim mərhum professor Məmmədbəy Əfəndiyevin atası Rəşid bəy Əfəndiyevdən, Qarabağın Malıbəyli kəndində qız məktəbi açmış və cəmi 26 yaş yaşamış Məmməd Qarayevdən maraqlı söhbət gədir. Bunlar "Müəllimlər müəllimi" ümumi ad altında verilmişdir.

Bundan sonra müəllifin bilavasitə tanıdığı, mühazirələrinə qulaq asdığı 28 nəfərin haqqında oçerk verilmişdir. Həmin oçerklərdə biz Moskva Universitetinin professoru Əziz Şərif, Azərbaycan Dövlət Universitetinin rektoru,

gözəl alimi Cəfər Xəndani, Akademiyanın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru, professor Məmməd Cəfəri, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasının müdiri, professor Mir Cəlali, Azərbaycanın müasir ədəbiyyatı kafedrasının müdiri, professor Abbas Zamanovu, BDU-nun prorektoru, Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının müdiri, professor Əliövşət Abdullayevi, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun sonrakı direktoru, professor Əziz Mirəhmədovu, Jurnalistika kafedrasının müdiri, dosent Həsən Şahgəldiyevi, "Bakı" və "Baku" axşam qəzetlərinin redaktoru, dosent Nəsir İmanquliyevi və başqalarını görürük, 5 nəfər orta məktəb müəllimlərinin portreti ilə tanış oluruq. Bunlar çox maraqlı və lazımlı məsələlərdir.

Müəllif bu oçerklərin içərisinə özünün ixtisasına aid olmayan və mənim dekanım olmuş, gözəl riyaziyyat alimi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının üzvü Qoşqar Əhmədli və kimya elmləri doktoru kafedra müdiri, professor Cümşüd Zülfüqarlıni da əlavə etmişdir. Bu məni çox sevindirir. Əvvəla bunlar, hərə öz sahəsində çox böyük alimlər idi, ikincisi gözəl pedaqoqlar idi, qayğıkeş müəllimlər olmuşlar. Hiss olunur ki, Şamil müəllimə də çox böyük yaxşılıqlar ələmiş, ona kiçik dostlarından biri kimi baxmışlar. Şamil müəllim isə onları əlçatmaz bir yüksəklikdə hiss etmiş və bu cəhətdən də onlara yanaşmışdır.

"Müəllim yoldaşlarım" bölməsində iki nəfərdən danışır. Bunların biri Pedaqoji Universitetin professoru Xeyrulla Məmmədov, ikincisi mərhum professor Firdun Hüseynovdur. Mən buna görə də Şamil müəllimə təşəkkür edərəm ki, o, bu yaxşı insanları unutmamışdır. Firdun Hüseynov

novla mən də dost idim, o, filologiya fakültəsinin dekanı olmuşdur, gözəl, təmiz, pak bir insan idi.

Ümumiyyətlə, Şamil müəllimin seçdiyi və bu kitabı ilə yenidən tarixə saldığı şəxsiyyətlər hamısı tarixə düşəsi adamlardır. Onlar böyük alim, gözəl pedaqoq və qayğıkeş insanlar olmuşdur. Qalanları da həmçinin. Bunlardan professor Pənah Xəlilov, Əzizə Cəfərzadə, Şirməmməd Hüseynov, Gülhüseyn Hüseynoğlu mənim hörmət elədiyim adamlardır. Xüsusən professor Pənah Xəlilov bizim Təhsil Nazirliyinin ən məsul sahələrindən biri olan V-XI siniflər üçün yeni orta məktəb proqramı tərtib edən komissiyanın sədridir. Eyni zamanda o, orta məktəbin, ali məktəbin dərslərlərinin də müəllifidir.

"Ən çox öyrəndiyim şəxsiyyətlər" bölməsində Şixəli Qurbanov, Həsən Seyidov, Həsən Həsənov, Elçin Əfəndiyev kimi adamlardan söhbət gedir. Bunların hamısı bizim üçün vacibdir, gəncliyimizə lazımdır. Mən güman edirəm ki, Milli Məclisin deputatı, professor Şamil Qurbanovun bu kitabı çox oxunacaq, yayılacaq, və yaxşı müəllimlərimizin nümunəvi əməyini həmişə yaşadacaqdır.

Misir Mərdanov

Azərbaycan Respublikasının təhsil naziri

MÜƏLLİFDƏN

"Müəllimlər" adlı kitab 6 bölmədən ibarətdir. Birinci bölməyə daxil olanlar mənim yaşımdan qabaq müəllim olmuş adamlardır. Buraya Azərbaycan "müasirlərinin mənəvi atası" hesab olunan Həsən bəy Zərdabi, əslən Şamaxıdan olan "müəllimlər müəllimi" A.O.Çernyayevski, Həsən bəyin qardaşı oğlu, respublikada fizika üzrə ilk professor Rəhim bəy Məlikov, Qazaxda dünyaya gəlmiş, Qarabağın uzaq bir kəndində qız məktəbi açmış, lakin 26 yaşında vəfat etmiş Məmməd Qarayev, müəllim və şair Rəşid bəy Əfəndiyev daxildir. Bunlar məndən əvvəl yaşamış və mənə dərs deməmişlər. Amma minlərlə tələbə onlardan elmin sirlərini öyrənmiş, görkəmli elm və mədəniyyət xadimi olmuşlar. Bunların adları Azərbaycan maarifinə, mədəniyyətinə qızıl hərfələrlə yazılmışdır.

Azərbaycan neçə inkişaf edirsə etsin, hansı istiqamətə gedirsə getsin həmişə və hər zaman məktəblilərin başı üzərində dayanmış bu insanlara səcdə olunacaq, onlar və onlarla birlikdə neçə-neçə müəllimlər yaşayacaq, çəkdikləri zəhmət itməyəcək, doğru sözləri, düzgün məsləhətləri camaatı həmişə ayıq saxlayacaqdır.

Bunların biri Şamaxıdan, o birisi Qazaxdan, digəri Şəkidəndir. Amma sonra gələn mənim əziz və unudulmaz müəllimlərim bu coğrafiyanı xeyli genişləndirir və bütün Azərbaycanı əhatə edir. Əziz Şərif Naxçıvanda doğulmuş, Tiflisdə böyümüş, Gürcüstanın ilk Demokratik cümhuriyyətinin deputatı olmuş və Moskva universitetinin kafedra müdiri işləmiş, Azərbaycan ədəbiyyatını rus dilinə və yaxud əksinə, rus ədəbiyyatını Azərbaycan dilinə tərcümə edib yaymaqla məşğul olmuşdur. Cəfər Xəndan İrəvanda doğulmuş, Gəncədə böyümüş, Bakı Dövlət Universitetinin rektoru səviyyəsinə qədər yüksəlmiş, ədə-

biyyatşünas, şair, tərcüməçi kimi fəaliyyət göstərmiş adamlardandır. Bakıda doğulan Əziz Mirəhmədov, Şamaxıda doğulan Əlövsət Abdullayev, Gürcüstanda doğulan Pənah Xəlilov, Lənkəranda doğulan Gülhüseyn Hüseynoğlu, uşaq vaxtlarında valideynləri ilə bərabər Orta Asiyaya sürgün olunmuş Murtuz Sadıqov da bu qəbiləndir. Bunlar mənim ali məktəb müəllimlərimdir.

Bunların hamısı bəşəriyyətin gələcəyi olan uşaqları tərbiyə edib yetişdirən adamlardır. Son dərəcə çətin və şəxsi sənət sahibləridir. Müəllimi heç kəslə müqayisə etmək olmaz. Müəllim içəri girəndə balaca uşaqların hamısı ayağa qalxır, “oturun” deməyə oturmurlar. Bu o deməkdir ki, xalqın gələcəyinin qarantı olan uşaqların sağlam və gümrah böyüməsi, savadlı olması üçün hər bir əziyyətə, hər bir zəhmətə dözən adamların qarşısında təzim edirlər. Biz böyüklər də həmişə belə müəllimlərə səcdə eləməliyik.

“Müəllimlik çox şöhrətli sənətdir. Həqiqi müəllim olmaq cəmiyyət üçün, doğrudan da çox qiymətlidir” – deyən hörmətli prezidentimiz Heydər Əliyevin bu sözləri nə qədər mənalı və gözəldir. Onun əməyi həmişə yüksək qiymətləndirilməlidir. İndi istiqalatiyyətimizi qazandıığımız zaman bu iş xüsusi qayğı tələb edir. Biz bazar iqtisadiyyatına gedirik, “işləməyən dişləməz” – prinsipini əsas götürürük. Hamı yaxşı işləməli, yaxşı çalışmalıdır, müəllim xüsusilə.

Yaxşı müəllim həmişə belə bir həqiqətə sadıq qalır: “Millətin gözü məktəb çırağı ilə işıqlanacaq”. Bu işığı yandıran birinci növbədə millətin gələcəyi olan gənc ürəklərə, şüurlara nur çiləyən, onların yollarını işıqlandıran, xoşbəxt gələcəyə doğru istiqamətləndirən müəllimdir.

Heydər Əliyev müəllim adına çox yüksək qiymət verərək yazır: “Müəllim adı dünyada ən yüksək addır. Mə-

sələn, şəxsən mən yer üzündə müəllimdən yüksək ad tanıdıram. Çünki hər birimizə təhsil, bilik verən, bu səviyyəyə qaldıran məktəbdir və məktəbdə təhsil verən də müəllimdir”.

Bir şey həqiqətdir ki, millətin tərəqqisi yolunda daha çox fədakarlıq göstərən müəllim məktəbdə, aktyor isə səhnədə şam kimi əriyir, öz qəlbinin odu, alovu, ehtirası ilə müasirlərinə idrak və mərifət dərəsi verir, amma sonrakı nəsillərə bilavasitə az şey çatdırı bilirlər. Zaman keçdikcə belə adamların nəcib əməyini, qəhrəmanlıq fəaliyyətini, müqayisəyə gəlməz xidmətlərini tam mənzerəsi ilə canlandıрмаq çətin olur. Bunun üçün onlara müasirlərinin gözü, meyarı ilə, gördükləri işin əks-sədası ilə yanaşmaq lazım gəlir.

Müəllimin məhsul tarlası sinifdir. Gələcəkdə həmin tarladan necə məhsul götürmək müəllimdən asılıdır. Hansı şagirddən necə böyük insan yetişəcəyini o müəyyənləşdirməlidir.

Müəllim sinfə girir, ölənəcən həmin şəxsi vəzifəsini yerinə yetirir, hətta auditoriyada da ölür. 1936-cı ildə auditoriyada ölənlə ilk fizika professoru Rəhim bəy Məlikov kimi. Onun yaxşı və yaman müəllim olmağı ancaq bir nəslin hafizəsində qalır, ikinci nəsillə gedib çətmir. Müəllim əməyi bədii yaradıcılıq deyil ki, bütün nəsillərə çatsın, gözəl ideyalar, zamanını mühüm problemlərinin bədii həlli kimi həmişə yaşasın.

Bədii yaradıcılıqla, publisistika ilə məşğul olan müəllimlər vardır. Məsələn, Abdulla Şaiq. O, gözəl müəllim idi. Onun müəllimliyini haqqında bundan başqa bir şey deyə bilmirik. Amma bədii yaradıcılığı qolumuzdan tutur. Abdulla Şaiq həm də gözəl yazıçıdır, gözəl şairdir. Bunlarla onu nəsildən-nəsilə keçirir və tanış edirik. A.Şaiq həmişə yaşar müəllimdir. Və yaxud Rəhim bəy Məlikov fizika-riyaziyyat müəllimi idi. Gözəl də müəllim idi. Təkcə

bununla onu nəsildən-nəsilə keçirə bilmərik. O, həm də tutarlı publisist idi. Publisistikası onu daha çox yaşadır.

Heydər Əliyev deyir: "Hər bir cəmiyyətdə savadlı şəxs müəllimə hörmət etməli, cəmiyyətin həyatında müəllimin oynadığı rolu qiymətləndirməlidir". Sözsüz ki, müəllim buna layiqdir.

Kitabın üz qabığındakı şəkillərin biri Aleksey Osipoviç Çernyayevskidir. O, Azərbaycan dilini təmiz bilirdi. Qori seminariyasında Azərbaycan şöbəsinin müdiri idi, ilk sövti üsulla "Vətən dili" dərsliyini yazmışdır. N.Nərimanov, C.Məmmədquluzadə, F.Köçərli, Ü.Hacıbəyov kimi bir çoxlarının müəllimi olmuş, onların qəlbində özünə qarşı məhəbbət yuvası qurmuşdur. Gözəl yazıçımız Süleyman Sani Axundovla A.O.Çernyayevskinin araları dəymişdi, S.S.Axundov isə günahsız olduğunu sübut etmək üçün özünə qəst eləmişdir, lakin ölməmişdir. A.O.Çernyayevski xəstəxanaya getmiş, öz tələbəsindən yüz dəfə üzr istəmiş, "Mən qocalmışam, görünür, sənə qarşı haqsızlıq eləmişəm, məni bağışla" – demişdi. Tələbə də onu bağışlamışdır.

Çernyayevski bununla kifayətlənməmiş və seminariyanın müdirinin yanına getmiş və demişdir:

- Müəllimin nüfuzunun qırıldığı andan məktəb qapılarını onun üzünə bağlamaq lazımdır. Bu, mənim ərizəm, mənimki qurtardı, istefaya gedirəm.

Eşq olsun belə müəllimə! O, Tiflisə gəldi, bir ildən sonra orada öldü. Azərbaycanlı tələbələr onu qəbristanə qədər çiyinlərində apardılar. Əsl müəllimlər belə olmalıdır. Müəllimin yeganə ölçü vahidi tələbədir.

Onun yanındakı Həsən bəy Zərdabidir. M.Ə.Rəsulzadə onu "Mətbuatımızın piri" adlandırmışdır. O, müəllimlər müəllimidir. Əlini nəyə atsa, nədən yapışsa bir müəllim kimi fəaliyyət göstərirdi. O zaman azərbaycanlılardan oxuyan az idi. Bu az adamlar da Həsən bəyin yanına gəlir

və hansı ixtisasın dalınca getməyi ondan öyrəndilər. Rəhim Cəfərovun onun yanına gəlib həkim olmaq üçün Tibb İnstitutuna getmək istədiyini bildirir. Həsən bəy ona başqa ixtisas almağı məsləhət görür və deyir: "Həkimlər get-gedə çoxalacaq, yaxşısı budur təbiətşünas ol. Görürsən, təbiətşünas yoxdur, hələlik mən təkəm". R.Cəfərov Peterburq universitetinin fizika-riyaziyyat fakültəsinin təbiətşünaslıq şöbəsinə daxil olub respublikaya qayıdır, Redaqoji universitetin müəllimlərindən biri olur və H.Zərdabi muzeyinin ilk müdiri vəzifəsində çalışır. Belə faktları çox artırmaq olar.

Bundan sonra gəlir Əziz Şərif, Cəfər Xəndan, Məmməd Cəfər, Abbas Zamanov, Əziz Mirəhmədov, Mir Cəlal, Ələvsət Abdullayev, Həsən Şahgəldiyev, Nəsir İmanquliyev, Pənah Xəlilov, Əzizə Cəfərzadə və başqaları. Bunların hərəsindən tələbə ilə, məktəblə bağlı bir hadisə danışılarsa, xarakterik bir misal çəkilərsə, bu onları yaşımaq deməkdir. Deməli, o müəllimlər yaşayır, sağ olanlara da Allah ömür versin.

Cəfər Xəndan rektorluqdan çıxandan sonra bizə dərs deyirdi. Auditoriyaya mühazirəni deyə-deyə gəlirdi, onun əlində bir dənə kağız, qeyd görmürdük.

Əziz Şərif çox mədəni, incə qəlbli bir adam idi. O, bir dəfə Tiflisə gələndə Abbas Zamanovu və onu qonaq aparmışdım. Məndən çox razı qaldı və Abbas müəllimdən xahiş etdi ki, "Şamili mənə ver aspiranturaya götürüm". Abbas müəllim dedi ki, baxarıq. Mən Bakıda aspiranturaya qəbul olundum və son kursda oxuyanda Moskvaya gətdim. Əziz müəllimə zəng çaldım. O, mənim gelişimdən çox sevindi və məni evinə dəvət etdi. Mən gətdim, bir az söhbət elədik, çay içdik, sonra o, soruşdu: "Sənin üçün mən nə edim?". Mən dedim: "Heç nə". Biz başqa otağa keçdik. Otaq bütün kitab rəfləri idi. Pilləkəni qoydu, dedi: "Çıx, lap yuxarıdakı bağlamamı endir". Mən həmin bağla-

manı götürüb Əziz müəllimə verdim. O, bağlamanın içindən bir-bir materialları çıxartdı.

- Bu sənə lazımdır?

Baxdım, onun özünün yazdığı materiallar idi. O zaman Tiflisdə çap olunmuşdu.

- Yox, lazım deyil, məndə var – dedim. Başqa bağlamaları da bu cür saf-çürük eləyəndən sonra Əziz müəllim dilləndi:

- Bərəkəllah, mənim oğlum, çox yaxşı işləmişən, işi bu şəkildə apar.

Abbas Zamanov! Heç kəs ona tay ola bilməz. O, savadı, təcrübəsi ilə bərabər həm də qorxmaz, cəsur, yenilməz bir insan idi. Polad kimi adam idi. Həmin adamı əydilər, amma sındıra bilmədilər. Bu, 1960-cı ildə, mən universiteti qurtaran ildə olmuşdur. Səməd Vurğunun xatirə gecəsində. O zaman ermənilərin Azərbaycan torpağına göz dikmələrini Abbas müəllimin qulağı almışdı. Ermənilərin Amerikadakı lobbisi Sov. İKP MK-nın Siyasi Bürosuna məktub göndərmişdi və Qarabağı, Naxçıvanı istəyirdilər. Həmin məktub Bakıya göndərilmişdi. O zaman bizdə MK-nın ideologiya üzrə katibi, son dərəcə hazırlıqlı, prinsipial, vətənpərvər adam olan Nazim Hacıyev Moskvaya yazmışdı ki, bu torpaqlar Azərbaycanındır. Onları heç vaxt ermənilərə vermək olmaz. Bundan sonra onu Moskvaya Siyasi Büroya çağırdılar, “gəl məruzəni burada oxu”. Belə də oldu. Nazim Hacıyev məruzəni oxuyub qurtarandan sonra N.S.Xruşşov soruşur: “Kimin sualı var?”.

Heç kəs dillənmir. O, sualı bir də təkrar edir. Bu zaman Mikoyan məruzəçiyə bozarır: “Sən qatı millətçisənmiş, sənə Azərbaycan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsində işləməyə kim zəmanət verir?”.

Xruşşov dillənir: “Anastas İvanoviç, mən zəmanət vermişəm”.

Bununla da hər şey bitir, qurtarır. Abbas müəllimin də

qulağı belə şeyləri almışdı. O gecə Abbas müəllim elə çıxış elədi ki, aləm bir-birinə dəydi. Ən böyük zərbə Abbas müəllimə vuruldu. O, partiyadan çıxarıldı. Deməli, partiya layiq deyilsənsə, cəmiyyətdə artıq adamsan. O, hər şeyi itirsə də, cəmiyyətdə bütün dayaqlardan məhrum olsa da, şərəfini, vüqarını, insanlıq ləyaqətini ən qiymətli bir sərvət kimi qoruyub saxlaya bildi. O, əsil müəllim idi.

1980-ci illərin əvvəlində Abbas müəllim xəstəxanada idi. Leçkomissiya deyilən xəstəxanaya, Abbas müəllimin yanına getdim. Abbas müəllim artıq partiya bərpa olunmuşdu, universitetdə kafedra müdiri idi. O, dedi ki, Vəli Axundov da burada yatır, gəl onun yanına gedək. Getdik.

Vəli Axundov xeyli söhbət elədi. Abbas müəllimə dedi ki, “Sən çox sağ ol, bizim edə bilmədiyimizi sən elədin”. O, Azərbaycan ədəbiyyatına göstərdiyi xidmətlərindən danışdı. Hətta onu da dedi ki, Sergey Vasilyevi Azərbaycana, Sabiri tərcümə etməyə mən çağırıdım. Onu Göygöldə saxladım, “Sabiri tərcümə edib qurtarmayınca sənə buradan buraxmayacağam” – dedim. Belə də oldu. İndi Sabir bütünlüklə rus dilində səslənir. Özü də çox yaxşı tərcümə elədi.

Yaxud Həsən Şahgəldiyev. Məni yaxşı tanımadan bilmədən küçədə ərizə yazdırıb kafedraya götürən adamı heç unutmaq olarmı? Yaxud Nəsir İmanquliyevi necə unutmaq olar? Məni redaksiyaya çağırdı, iki şöbəni təklif elədi: “Hansını istəyirsən onu götür”. Belə adamlar indi çox azdır.

Bu müəllimlərin hər birisi bir aləmdir, bir od parçasıdır, xalqın, vətənin gələcəyi üçün döyünən bir qəlb sahibləridir. Xeyirxahlıqda tayları yoxdur.

Hörmətli prezidentimiz Heydər Əliyev deyir: “Əgər çox istəmək, sevmək nəticəsində uşaq, gənc uşaq, gənclik çərçivəsindən çıxarsa, o, yaxşı təhsil ala bilməz.

Ona görə də gərək valideynlər də uşaqlarına tələbkar olsunlar. Müəllimlər də tələbkar olsunlar. Məhz belə halda biz yaxşı gələcək nəsil yetişdirəcəyik”.

“Müəllimlər də tələbkar olunlar”. Nə gözəl fikirdir. Mənim yadıma əlli il əvvəl orta məktəbdə oxuyarkən bir hadisə düşdü. Biz kənd məktəbində oxuyuruq. Valideynlərimiz kimin hansı ixtisas seçməsi ilə çox az maraqlanırdılar. Bu işi öhdəsinə götürən müəllimlərimiz idi. Riyaziyyat müəllimimiz Nəbi Gülməmmədov idi və əsas qüvvəsini də riyaziyyata vermiş, bizi möhkəm öyrətmişdi. Bir gün son sinifdə bizi cərgəyə düzdü və bir-bir dedi:

- Sən, sən riyaziyyata gedirsən, sən, sən filan ixtisas dalınca gedirsən. Sən isə heç yerə getmirsən, qalırsan kənddə, kənd işi ilə məşğul olursan. Onun dediyi kimi də oldu. 6 nəfər riyaziyyata, 1 nəfər fizikaya, 1 nəfər kimyaya, 1 nəfər ədəbiyyata gəlib həmin il də qəbul olduq. Budur müəllimin tələbkarlığı, qayğısı.

“Müəllimlər” kitabımda tərbiyəçilərin belə tələbkarlığından, belə qayğılarından çox danışılır. Bu cür kitab Azərbaycanda ilk dəfə çap olunur. Halbuki müəllimlər haqqında çox yazmaq lazımdır. Doğrudur, indiyə qədər yazıçı Elçinin tərtibi və redaktorluğu ilə “Fikrin karvanı” kitabı və ayrı-ayrı müəllimlər haqqında bəzi əsərlər çap olunmuşdur. Bunlar oxucular tərəfindən çox rəğbətlə qarşılandı. çünki orada bir neçə müəllimdən danışılır, onların misilsiz əməyini, fikrini unutmamağa və unudulmağa qoymur, yaşadır və qorunub saxlanır. Müəllimi unutmamaq olmaz. Amma tələbkar oxucuları qane etməyən cəhətlər də ola bilər. Onların ağıllı, işin xeyrinə ola biləcək təklifləri, məsləhətlərini məmnuniyyətlə nəzərə alacağıq.

MÜƏLLİMLƏR MÜƏLLİMİ

MÜASİRLƏRİNİN MƏNƏVİ ATASI

22.4.2006

HƏSƏN BƏY ZƏRDABI

(1837-1907)



Həsən bəy Zərdabi Azərbaycan xalqının fəxridir, böyük oğludur, ilk darvinist alimidir, filosofudur. Eyni zamanda, elin-obanın zülmət içərisində boğulduğu bir vaxtda ona əl uzadanıdır, yol göstərənidir, əsil inkişaf yoluna dəvət edənidir. O zaman Azərbaycanda 3-4 nəfər belə adam vardı. Onlardan biri, bəlkə də birincisi Həsən bəy Zərdabi idi. Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Fətəli Axundov və Həsən bəy Zərdabi, vəssəlam. Bu cür adamlarımız az-çox olsa da, bu üç nəfərin gördüyü işi heç kəs görə bilmirdi. XIX əsrin zülmətinin, xalqın fəryad qopardığı illərin ağırlığına sinə gərüb üzə çıxan, məşhur əsərləri ilə, yenilməz iradələri ilə, cəsarətləri, qəhrəmanlıqları ilə xalqa yol göstərən bunlar idi. Bunların üçü də savadlı adamlar idi, amma universitet təhsili gören birçə



Həsən bəy Zərdabi idi.

Həsən bəy Zərdabi uşaqlıqdan istedad sahibi olmuşdur. Elə bu istedad onu 1852-ci ildə Şamaxıda yeni-cə açılmış məktəbə gətirmiş və 1858-ci ildə həmin məktəbi çox böyük müvəffəqiyyətlə bitirmişdir. İmtahanda Qafqaz təhsil dairəsinin müdiri baron Nikolay iştirak etmiş, onun istedadına görə dövlət hesabına 1-ci Tiflis gimnaziyasına göndərməyi məsləhət görmüşdür. Həmin il o, müvəffəqiyyətlə imtahan verib bu gimnaziyanın V sinfinə daxil olmuşdur. Tiflis gimnaziyasını 1860-cı ildə yenə də həmin müvəffəqiyyətlə bitirib imtahansız Moskva universitetinin fizika-riyaziyyat fakültəsinin təbiətşünaslıq şöbəsinə qəbul olunmuşdur. Həsən bəy Zərdabi 1865-ci ildə universiteti əla qiymətlərlə bitirir və universitetin Elmi Şurası ona nümunəvi əxlaqına və əla müvəffəqiyyətlərinə görə namizədlik dərəcəsi verir.

Bu idi Həsən bəy. O yarı-yarımqıq, bir təhər oxumağı sevməzdi. O ya əla oxumalı, ya da oxumamalı idi. Gördüyü işlər də belə idi.

Universiteti qurtaranda onu kafedrada saxlamaq qərarına gəlirlər. Amma o qalmır, Bakıdan, azərbaycanlılardan “kənarda qalmağı özüm üçün ölüm hesab edirəm” deyir və birbaşa Azərbaycana gəlir. “Mənim xalqım bu saat şirin yuxudadır, cəhəlet girdabında boğulur, mənim kimi adam bunu görüb onlardan kənarda qala bilməz”, “elmsiz bu zamanədə dolanmaq mümkün deyil”. Həsən bəy bu fikirlərlə yaşayır və xeyirli bir iş görmək istəyir.

Həsən bəy gəlir Tiflisə, yer ölçmə idarəsində işləyir, hər yerdə haqsızlıq, ədalətsizlik, rüşvətxorluq görür, bunlara qarşı mübarizə aparır. Bunun müqabilində onu öldürmək istəyirlər, birtəhər canını qurtarıb Bakıya gəlir, buradan Qubaya gedir, məhkəmədə işləyir, yenə də həmin

haqsızlıqları görür, onlara qarşı durur. Burada da onu atəşə tuturlar. Lampanın işığında iş görən zaman atılan güllə pəncərənin şüşəsinə dəyib istiqamətini dəyişir, Həsən bəy xilas olur. Görür ki, burada da işləmək mümkün deyil. O, Qubadan Bakıya gəlir. Fikirləşir ki, indi nə etmək lazımdır. Boş dayanmaq olmaz, mütləq bir xeyirli iş görmək lazımdır. Bəlkə bir xeyriyyə cəmiyyəti düzəltsin. Bu yolla bəlkə “müsəlman qardaşlarımızı bir yerə cəm edib, zəmanəyə müvafiq məktəblər açıdırıb küçə və bazarlarda qalan uşaqları oxutmaq mümkün oldu”. Həsən bəy bu fikirlə düşür yola. Ona tələbəsi Nəcəf bəy Vəzirov da yoldaşlıq edir. Bu məqsədlə Həsən bəy 2000 kilometr yol qət edir. Şamaxı, Gəncə, Şuşa, Dərbənd, Tiflis, İrəvan kimi şəhərləri gəzir, amma bir şey çıxmır. Neyləsin. İmkani olanlar hərə bir bəhanə ilə qaçır, dəftərə qol çəkənlər də olur, amma pul verən olmur. Odur ki, Həsən bəy yazır: “hər kəsi çağırıram – gəlmir, göstərirəm – görmür, deyirəm – qanmır. Axırda gördüm ki, onları haraylayıb çağırmaqdan, onlara deməkdən başqa bir əlac yoxdur. Olmaz ki, mənim sözümlü eşidənlərdən heç bir qanan olmasın... Belə də qəzet çıxarmaqdan savayı bir qeyri əlac yoxdur ki, kağızın üstə yazılmış doğru sözlər qapı-pəncərədən o iman mənzillərinə çata bilsin. Heç olmaz ki, doğru söz yerdə qalsın. Hər ildə on qəzet oxuyandan birisi oxuduğunu qansa, onların qədəri ilbəil artar... sonra düşmənin düşmənliliyi, dostun dostluğu və dost göstərən doğru yolun doğru olmağı aşkar olar”.

Bəli, Həsən bəy qəti qərara gəlir ki, qəzet çıxarsın. Nə ilə çıxarsın? Ona da pul lazımdır! Belə qərara gəlirlər ki, arvadı gürcü qızı olan və azərbaycanlılara az-çox rəğbət göstərən qubernator Staroselski Həsən bəyə yardım edə bilər. Belə də olur. Həsən bəyin İstanbuldan gətirdiyi



آزərbaycan

“Molla Nasreddin” - keçmiş məktəb

hürufatı öz basmaxanası üçün satın alır, arvadının xahişi ilə qəzetin adını da “Əkinçi” qoyur, amma içərisində nə istəyir yazı bilər. O boyda Bakıda bircə nəfər hərfli düzən tapıldı. Bu da Minasov fəmilialı bir erməni idi. Qəzetin bağlanmasına səbəb olanlardan biri də bu erməni oldu.

Bəli, Həsən bəy qəzet çıxarmağı qətdə etdi və 1875-ci il iyul ayının 22-də Bakıda ilk demokratik “Əkinçi” qəzeti nəşrə başladı. Bu bizim demokratik mətbuatımızın yaranma tarixidir. Bu qəzetin nəşri bəziləri üçün bayram idi, amma Həsən bəy Zərdabiyə ağız büzənlər də çox idi.

Həsən bəy Zərdabi Bakı gimnaziyasının müəllimi idi, o zaman Azərbaycan dilində heç yerdə məktəb yox idi, Həsən bəy də qeyri-müsəlman balalarına rus dilində dərslər deyirdi. “Əkinçi” nəşrə başlayan kimi Həsən bəy bu qəzetlə Azərbaycan xalqına ana dilində dərslər deməyə başladı. Həsən bəy Moskva mühitində formalaşmış, yetişmiş, Gertsenlərin, Nekrasovların, Dobrolyubovların, Çernişevskilərin ideyalar qazanında qaynamış, bişmişdi. O, bildirdi ki, qəzet nədir və nəyə xidmət etməlidir. O “Əkinçi”də yazırdı: “Qəzet dərviş kimi nağıl deyər bilməz, onun borcudur işlərin yaxşı və yamanlığını ayna kimi xalqa göstərsin, ta xalq öz nikubədindən xəbərdar olub onun əlacının dalınca olsun”.

Bəli, qəzet həyatın güzgüsü olmalı, işlərin “yaxşı və yamanlığını” göstərməlidir, xalqı ayıltmalı, inkişafa səsləməlidir. “Zəmanə dəyişib, indi elm təhsil etmək gərəkdir. Ona binaən lazımdır ki, elm kitabları gətirib öz dilimizdə elm öyrənək”. Bunu başa düşməyən nadanlar olanda, onların nadanlığını üzlərinə çıxaraq S.Ə.Şirvaninin sözləri ilə deyirdi:

“Ey oğlu, bu dəlili-bəşəkdir,
Adəmi-bisavad eşşəkdir.

O zaman xalq yuxuda idi, bütün müsəlman Şərqi qəflət yuxusuna dalmışdı, oyanan bir-iki nəfər idi. Həsən bəy yazırdı: “Biz “Əkinçi” qəzetini çap etməyə başlamışıq, bizim təki yuxudan oyananlara ümid olmuşuq ki, xalq qəzet oxuyub ondan mənəfəətərdar olmağa və dünya işlərində xəbərdar olmağa səy edəcəklər”.

Xalqın qəflət yuxusunda olduğunu bilənlər var idi, amma bunu dilə gətirən, deyən az idi. XIX əsrin ortalarından 1920-ci illərə qədər Azərbaycan xalqı qəflət yuxusunda idi. 1921-ci ildə əhalinin siyahıya alınması keçiriləndə məlum oldu ki, bütün Azərbaycanda vur-tut 62 nəfər Həsən bəy kimi ali təhsilli adam var. O zaman ali təhsil alanları barmaqla saymaq olardı. Buna görə göstərilən illərdə Sabir kimi şairlərimiz, C.Məmmədquluzadə kimi yazıçılarımız hələ uşaq idilər, amma sonralar onların “mənəvi atası” olan Həsən bəyin bu ideyalarını davam və inkişaf etdirirdilər. Əhməd bəy Ağayevin “Azərbaycanlı qadınların beşik nəğməsi” (rus dilində), C.Məmmədquluzadənin “Molla Nəsrəddin” jurnalı (onun ilk nömrəsinin ilk səhifəsinə baxmaq kifayətdir – hamı yatır, bir nəfər cavan oyanıb, o da şıllaq atır), Sabirin

“Səs salma, yatanlar ayılar, qoy hələ yatsın,
Yatmışları razı deyiləm kimse oyatsın,
Tək-tək ayılan varsa da, həq dadına çatsın...”

kimi güclü satira ilə deyilən şerləri hələ yazılmamışdır. Bunların hamısını Həsən bəy tək başına edirdi, çünki millət ayılmalı idi, yatmaq ölüm deməkdir, milləti ölməyə, öz-öz millətlərin əlinin altında heyvan kimi ömür etməsinə,

qırılıb məhv olmasına yol verməməli idi.

Başqa mədəni ölkələrdə bir qəzeti bir neçə nəfər çıxarırdı. Bizdə isə ancaq Həsən bəy idi. Həmidə xanım öz xatirələrində yazır ki, “bir nəfər fransız qəzetinin baş müxbiri Bakıya gəlib çıxmışdı. O, Rusiyada, xüsusilə Bakıda qəzet işinin qurulmasını öyrənmişdi. O, bütün Rusiyada Azərbaycan dilində çıxan yeganə qəzetlə maraqlanıb Həsən bəyin yanına gəlmişdi. Qəzetin üç il müddətində ancaq üç yüz abunəçisi olduğunu bilincə müxbir təəccüblə Həsən bəyə baxıb səmimi surətdə dedi: “Siz qəhrəman-sınız, bizim Fransada bu cür yoxsul qəzetlər üçün işləyən adam tapılmaz. Sizin enerjiyanıza heyran qalmışam. Görünür, siz öz xalqınızı çox sevirsiniz”.

Bunun üçün Həsən bəy bir neçə məsələyə əsas diqqət yetirirdi, daha doğrusu, “Əkinçi”ni əlində toppuz eləyib qanmayanların qulağının dibindən ilişdirib deyirdi: “Əzizim, qəflət yuxusundan oyanıb Avropa tərəfə tamaşa edin, yoxsa sonra...” Yoxsa sonra gec olacaq. Bəzən də yalvarırdı: “Ay qardaşlar, yaddan çıxarmayın ki, uşaqlar millətin ümididirlər və bunu bilin ki, Avropa əhlinin bir məsəli var ki, deyir: “Millətin gələcəkdə xoşbəxt, ya bədbəxt olmağına bəis uşaqların əvvəl yaxşı, ya yaman tövrlə əlifbəyi oxumağıdır”. Bundan qaçmaq və fikir verməmək ölmədən bətərdir.

Təəssüf ki, qaçırdılar. Həsən bəy yana-yana yazırdı: “Biz müsəlmanlar elmdən vəba naxoşluğundan qaçan kimi qaçıırıq. Hətta padşahlıq xərci ilə də oxumaq istəmirik”. Onu da əlavə edirdi ki, “Sair millətlər özlülərinə ağlasalar, biz dirilərimize görə ağlayaq”. Çünki “dirilər” – böyükklər bu məsələyə fikir vermirlər. “Hamı meydanlarda kimi dərviş nağılına qulaq asır, kimi xoruz, kimi qoç döyüşdürür. Xülasə, heç bir həvəsi olan yoxdur”.

مِلَّةُ الصِّرَالِ الدِّينِ

قېنى ۱۳ نېد

۶ آبرىل

12 12 12 12



N.Vəzirov Moskvadan göndərdiyi məktubunda yazırdı: “Hərdən tənha oturub fikir edirəm, xudavəndə bizim axırımız necə olacaq? Aqlımız ata-baba ağı, getdiyimiz ata-baba yolu, heç bir dəyişiklik yoxdur... Tələf olacağıq. Səbəb ki, zəmanə dəyişilib”.

“Elm, elm” deyəndən sonra Həsən bəy öz həmvətənlərini başqa millətlərlə qardaş kimi yaşamağa çağırır, ermənilərin mətbuat qoçuları kimi xalqın beyninə zəhər yox, ağıllı, insani fikirlər aşılayır, “hər kəs bir-birilə qardaşdırlar, amma ixtilafı-əqaidə binaən firqə-firqə olub hər biri bir millət adlanıb... hamı bir-birilə məhəbbət və doğruluq ilə rəftar etməlidir”.

O zaman Tiflisdə erməni dilində çıxan “Mşak” qəzetinin redaktoru Arsuruni öz qəzetində hədyan yazırdı, “verin bizə bizim yerləri ki, keçmişdə onları güc ilə zəbt etmişiniz” deyə cəfəng sözlər deyirdi. Bu sözlərin müqabilində Həsən bəy deyirdi: “necə yüz ildir ki, biz ermənilər ilə qonşuluq edirik, indi cənabınıza eyb deyilmi ki, bizim aramıza ədavət salırsınız”.

Başqa bir yazıda Əhsənül Qəvaid yazırdı: “hamı qardaşdır, gərək qardaşlar arasında sülh olsun. Fikrin bu olsun qardaşlar arasına sülh verəsən, nəinki bu qism mətləbi qərəz ilə qəzetə yazasan ki, qardaşlar arasına ədavət düşsün”.

Qəzeti Həsən bəy tək çıxarırdı, yazan da özü idi, düzən də özü idi, düzəldən də özü idi. Çox müsibətlər gəlmişdir Həsən bəyin başına. Sonra Bakı gimnaziyasında oxuyan tələbələr və başqaları onun müxbirləri oldular. Xüsusən Nəcəfbəy Vəzirov, Əskər Gorani, S.Ə.Şirvani, Məhbus Dərbəndi, Məmmədtağı Şirvani, M.F.Axundov (Vəkili milləti-naməlum) və s. Həsən bəyə çox kömək etdilər. Lakin bunlar az idi, “Əkinçi”nin düşmənləri get-



“Bəhlul” jurnalı 1907-ci ildə “Həyat” və “Füyuzat”ın bağlanması jurnalistlərin etirazını vermişdir. Burada o zaman bütün Azərbaycan jurnalistləri toplanmış və onların hamısının önündə Həsən bəy Zərdabi dururdu.

gedə çoxalır. Xüsusən, Həsən bəyə çoxlu həcvlər gəlirdi, özü də Qarabağ şairlərindən. Elə sözlər yazırdılar ki, adam oxuyanda əti tökülürdü. Hətta biri yazmışdı ki, “əgər mərd sən, bunu basdır”. Həsən bəy onu çap edə bilməzdi, amma o xalqı qəflət yuxusundan oyatmaq istərkən belə bir nadan yazıya öz münasibətini də bildirməyə bilməzdi. O yazırdı: “Cənab Hadi Qarabağının həcvini tamam çap eləməyə izn olmadı... Fikrim budur ki, bizim Zərdab kəndində Qarabağın sərhəddində bir daş qoydurum, onun üstündə zikr olan həcvi tamam qazdırım ki, gələcəkdə bizim övladlar o yadığa baxıb bilsinlər ki, mən bu zəhmət ilə milləti-islami qəflətdən ayılmaq istərkən necə nadanlara rast gəlmişəm”.

“Əkinçi”nin son günləri yaxınlaşırdı, qubernator Staroselski Bakıdan getmişdi. 1877-ci il sentyabr ayında Həsən bəyi quberniyaya çağırıdılar. Gedib gördü ki, onun hərf düzəni erməni Minasov da oradadır. Orada çox söhbət olur, qəzet bağlanır, Həsən bəy məktəbdən çıxarılır və uzaq bir yerə müəllim göndərilir. Həsən bəy heç yerə getmir, öz anadan olduğu Zərdaba qayıdır, “Azərbaycandan kənarda yaşamağı” özü üçün ölüm bilirdi.

“Əkinçi” qəzeti 56 nömrəsi çıxandan sonra bağlandı. o, bizim indiki mətbuat orqanları gəhkəhanında ən parlaq ulduz kimi yanan və tez çönen ilk demokratik qəzet idi.

Zəmanəsinin məşhur müəllimi, ictimai xadimi, dərslik müəllifi Fərhad Ağazadə çıxışlarının birində qeyd edir ki, “Həsən bəy Bakıya kasıb gəldi, kasıb da getdi”. Amma bu kasıblığı ilə birlikdə o həmişə xalqına xidmət etmiş, xalqının müəllimi olmuşdur. O, “Əkinçi”də də müəllim idi, publisistikasında da, ictimai görüşlərində də. Təsadüfi deyildir ki, Nəcəf bəy Vəzirov yazırdı ki, “Əkinçi” mənim ana dili müəllimimdir”.

Müəllimlik Həsən bəyin əsas peşəsi idi. Fərhad Ağazadə onu da göstərirdi ki, "Həsən bəy hər şeydən əvvəl müəllim idi, sonra teatrımızın əsasını qoymuşdu... Həsən bəy bir çox məsələləri şagirdlərə şifahi şəkildə öyrədir, auditoriya ilə sıx əlaqə yaradırdı. Buna görə də hamı sevirdi onu".

Həsən bəy müəllimlik peşəsini yüksək səviyyədə aparırdı. O, çalışırdı ki, şagirdləri hər cəhətdən nümunəvi, əxlaqlı, bilikli olsun və hamıdan fərqlənsin. Elmin əsasını, özəyini, daha doğrusu, müasirlərinin əhəmiyyət vermədiyi, qadağa qoyduğu cəhətləri nə yolla olursa olsun şagirdlərə aşılarsın. Vaxtilə Lənkəranda anadan olmuş akademik M.A.Pavlov Bakıda Reallı məktəbdə Həsən bəyin şagirdi idi. O, sonralar 1943-cü ildə çap olunmuş "Metalurqun xatirələri" əsərində yazırdı: "Azərbaycanlı Həsən bəy bizə təbiətşünaslıqdan dərs deyirdi. O, aşağı sınıflarda bizə hesabdan dərs verir, altıncı sinifdə təbiətşünaslıq dərsləri keçirdi. Həsən bəy əvvəlcədən bizə elan edirdi ki, onun fənnindən yaxşı dərslik yoxdur, buna görə də o, öz dərslərini yazdıracaqdır və imtahanda yazdırdıqlarını da soruşacaqdır. Beləliklə də o, sinifə gəlir bizə imla yazdırır, sonra bir-bir çağırır yazdırdıqlarını tələb edirdi. O nə yazdırırdı? Yalnız bir neçə il keçəndən sonra mən başa düşdüm ki, o, bizə Darvinin təbii seçmə nəzəriyyəsini yazdırırmış. Bunun üçün o, çox misallar gətirir, təbii seçməni izah edirdi".¹

Həsən müəllim bilmirdi ki, balaca Mixail gələcəkdə akademik olacaqdır. Amma şagirdə lazım olanı onun beyninə yeridirdi.

Mixail Aleksandroviç xatirəsini davam edərək yazır:

¹ Современники о Зардаби. Баку, Элм. 1985, стр. 68.

"Bəli, Həsən bəylə biz altıncı sinifdə belə məşğul olurduq. Yeddinci sinifə keçəndə öyrəndik ki, Həsən bəyin məktəbdən uzaqlaşmağa məcbur edilmişdir. O, bizim ən çox sevdiyimiz müəllimlərdən biri idi. Bu xəbəri eşidən kimi biz onun evinə yollandıq, gözəl dərs dediyinə görə ona təşəkkür elədik və məktəbdən uzaqlaşdırılmasına öz narazılığımızı bildirdik. Biz o zaman bilmirdik ki, onu Darvin nəzəriyyəsi öyrətdiyinə görəmi, ya başqa şeyə görə məktəbdən uzaqlaşdırıblar".

Hər halda, Həsən bəy bütün tələbələrin rəğbətini qazanmışdır, hərə öz qəlbində ondan bir qığılcım aparırdı. Gələcəyə, közərtməyə aparırdı.

Həsən bəy Zərdabının qardaşı oğlu Rəhim bəy Məlikovu götürək. Doğrudur, Həsən bəy Zərdabi ona dərs deməmişdi, amma Rəhim bəy onun əlinin altında böyümüş, ondan tərbiyə almışdır. O da Reallı məktəbi bitirmiş, 1912-ci ildə Kazan universitetində təhsilini başa vurmuş, Azərbaycanın fizika üzrə ilk professoru olmuşdur. O ən nümunəvi müəllimlərdən biri idi. Üstəlik Azərbaycan Pedaqoji institutunun fizika kafedrasının müdiri idi. 1936-cı ildə auditoriyada vəfat etmişdir.

Həsən bəy Zərdabda yaşadığı illərdə Tiflisdə, Rusiyada nəşr olunan mətbuat orqanlarında çox çıxış edir, məşhur adamlarla görüşür, Azərbaycanın problemlərindən bir an belə kənarında durmurdu. Onlardan birini, 1892-ci ildə inqilabçı rus gəncliyinin müəllimi adlandırılan, "Rusiyada fəhlə sinfinin vəziyyəti" adlı məşhur əsərin müəllifi V.V.Flerovski-Bervi ilə görüşündən bəzi qeydlərini deməliyəm. Bu görüşdə M.Qorki də iştirak edirdi, o iş axtarmaq üçün Bakıya gəlirdi. Tiflisdə həmin məclisə düşmüşdü. O yazır: "Flerovskinin yanında adını unutduğum bir türk publisisti Bakı şəhərinin tarixi barəsində maraqlı və gözəl bir əhva-

lat danışırdı. O elə gözəl və səlis danışırdı ki, elə bil şer oxuyurdu”.

Flerovski iştirak etdiyi məclisdə ona yox, başqasına maraq göstərilməsinə adət etməmişdi. Belə halda o çox dözülməz və kobud olurdu. Bu dəfə də belə oldu və azərbaycanlı publisistin tarix haqqında maraqlı və şirin söhbətini o kobud surətdə kəsib demişdi: “Bütün bunlar əfsanədir! Keçmiş unutmağı öyrənmək və öyrətmək lazımdır”. Onda azərbaycanlı publisist təmkinini pozmadan ona nəzakətlə belə cavab vermişdir: “Mən sizin indicə dediyiniz sözləri unuda bilmərəm, bunlar artıq keçmiş aiddir. Əgər mən dünən kim olduğumu və atamın kim olduğunu bilməsəm, bu gün özümü necə tanıya bilərəm?”¹

Həsən bəyin savadı, məlumatı, danışığı, həmişə özünə rəğbət oyadırdı. Rusiyanın məşhur adamı qarşısında da bir müəllim kimi aparmışdır.

Həsən bəy uzun müddət kənddə yaşadı. 1896-cı ildə Azərbaycan xalqının fəxri Hacı Zeynalabdin Tağıyev ən populyar gündəlik qəzet olan “Kaspi”ni mətbəəsi ilə birlikdə aldıqdan sonra əli qələm tutanların hamısını Bakıya çağırdı. Həsən bəy də gəldi, bu qəzetdə işlədi, sonra onun redaktor müavini oldu. Azərbaycan haqqında ən çox material bu qəzetdə çap olunurdu. Buna görə qəzetə “Müsləman “Kaspisi” deyərtilər.

Artıq indi vəziyyət dəyişmişdi. oxuyanlar bir qədər çoxalmışdı. Azərbaycan dilində çoxlu qəzetlər, jurnallar çıxırdı. Həsən bəy bunların əksəriyyətində çıxış edir, arvadı Hənifə xanım H.Z.Tağıyevin qız məktəbində dərs deyirdi. Özünün yazdığı “Rusiyada əvvəlincü türk qəzeti”, “Bakıda müsəlman teatrının binası”, “Dil və din”, “Dil davası”, “Torpaq, su, hava” və s. kimi əsərləri bizim keçmişimizin,

fəlsəfəmizin, dilimizin, dinimizin tarixini öyrənmək üçün misilsiz əsərlərdir. Özü də yenə elmdən, maarifdən kənara çıxmır, deyir: “Damcı-damcı ilə yaramız sağalası deyil. İndi sel vaxtıdır, elm gərək sel kimi axsın ki, hər istəyən ondan içib doya bilsin”.

Bəli, Azərbaycana maarif seli gəldi, hamı ondan içib doydı. Amma Həsən bəysiz. Həsən bəy 95 il bundan əvvəl – 1907-ci il noyabrın 28-də vəfat etdi. Azərbaycan bu cür matəm mərasimi görməmişdi. Bütün Bakı və ətraf kəndlərdən böyük-küçük hamı axışib gəlmişdi. Vaxtilə Həsən bəy deyəndə ki, “çağırırım – gəlmir, göstərirəm – görmür, deyirəm – qanmır”, indi hamı gəlmişdi, hamı görmüşdü, hamı qanmışdı Həsən bəyin böyüklüyünü, dahiliyini, əvəz olunmazlığını. Hamı başa düşmüşdü ki, “həqiqətən, qəzet camaat üçündür, camaat qəzet üçün deyil”. “Əkinçi” qəzeti vaxtilə yazırdı ki, Azərbaycan torpağı gücdən düşmüşdü, onu gücə salmaq üçün nə etmək lazımdır? Bunun üçün M.F.Axundova üz tutub deyirdi ki, “lazımdır ki, neçə nəfərin sizin kimi öz bədənini oda yandırıb, onun külü ilə bu yeri qüvvətləndirsinlər ki, sizin övladınız bu yerdən bəhrəyab olsun”.

Övladlarınız bəhrə gördü, indi üzü işığa gedirik. Rahat yat, Həsən bəy Zərdabi-Məlikov, Allah sənə rəhmət eləsin, birinci sən ayıldın camaatı, buna görə səni heç vaxt unutmaq olmaz.

Sənin müasirin Fərhad Ağazadə yazır ki, “Həsən bəy öz varislərinə heç nə vəsiət eləmədi. Çünki o özü və uşaqları üçün yaşamırdı. O xalq üçün çalışırdı”. Xalq da onun üçün yaşayanları həmişə qiymətləndirmiş və əziz tutmuşdur. Həsən bəy Zərdabi də belələrindəndir.

2003

¹ Şamil Qurbanov. Ömrün fikir dünyası. Bakı, 1991, səh.41.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İLK DƏRSLİYİN MÜƏLLİFİ



ALEKSEY OSİPOVIÇ ÇERNYAYEVSKI

(1840-1894)

Azərbaycanda xalq maarifinin inkişafı tarixindən söhbət düşəndə Aleksey Osipoviç Çernyayevskinin adı böyük hörmət və məhəbbətlə çəkilir. Bu təsadüfi deyildir. A.O.Çernyayevski Azərbaycan dilini yaxşı bilən, dərin məlumatlı, geniş dünyagörüşlü, son dərəcə qayğıkeş bir müəllim olmaqla bərabər, həm də Qori seminariyası nəzdindəki Azərbaycan şöbəsinin təşkilatçısı və rəhbəri, sövti üsulla hazırlanan “Vətən dili” adlı ilk Azərbaycan dərsliyinin müəllifi, rus ədəbiyyatından dilimizə ilk mütərcimlərdən biri olmuşdur. Bu saydıqlarımız onun geniş və nəcib işlərini tam əks etdirməsə də, Azərbaycanda yeni ziyalı nəslinin yetişməsi və formalaşmasında mühüm rolu olmuş bir maarif xadiminin səmərəli fəaliyyətinin əsas sahələri idi. Elə buna görə də A.O.Çernyayevskinin əməyi bizim ədəbiyyat və maarif xadimləri tərəfindən həmişə dərin minnətdarlıq və ehtiramla xatırlanmışdır. Həmidə xanım Məmmədquluzadə öz

xatirələrində yazırdı: “Qori seminariyası Mirzə Cəlildə çox xoş təsir buraxmışdı. O, seminariyanın müfəttişi Çernyayevskini və onun arvadını çox sevirdi, onlara dərin hörmət bəsləyirdi, şəkillərini özündə saxlayırdı”.¹

Əlbəttə, bu, ilk baxışda ciddi əhəmiyyətə malik bir fakt deyildir. Tələbə öz istəkli müəllimini sevər və şəklini əzizləyib özündə saxlaya bilər. Lakin bir şeyi nəzərə almaq lazımdır ki, C.Məmmədquluzadənin müəllimi təkcə Çernyayevski deyildir. O, Çernyayevskini nəcib insanlardan biri kimi fərqləndirirdisə, deməli, bu təsadüfi olmamışdır.

Həmidə xanım Mirzə Cəlilin söhbətlərinə əsaslanaraq onu da göstərir ki, “Çernyayevski şagirdləri öz doğma balaları kimi oxudub tərbiyə edərmiş”. Aydın ki, belə bir nəvəzişin və qayğının dadını görənlərdən biri də C.Məmmədquluzadə idi. Seminariyanın ilk məzunlarından olan F.Köçərli yazırdı: “Mərhum Çernyayevski... gözəl pedaqoq idi, sadəcə xalqın və uşaqların danışdığı Azərbaycan dilini də yaxşı bilirdi. Azərbaycan xalq məsələlərini heç kəs öz danışığında onun qədər yerli-yerində işlətmirdi. Ana dilində savad öyrətmək üçün öz dərsliyini tərtib edərkən o bir pedaqoq kimi yararlı material seçməyi və bu materialı canlı uşaq dilində nəql etməyi bacarırdı”.²

R.Əfəndiyev “Çernyayevski kim idi?” sualına özünə-məxsus şəkildə belə cavab verirdi: “Şamaxıda yaşayan kəsb bir rus ailəsində doğulmuş və türk³ dilini türk oğlu ki-

¹ Həmidə xanım Məmmədquluzadə. Mirzə Cəlil haqqında xatirələr. Bakı, 1967, səh.14.

² F.Köçərli. Seçilmiş əsərləri, Bakı, 1963, səh.242.

³ Burada və bundan sonra türk və tatar sözləri Azərbaycan mənəsidir.

mi mənimsəmiş çox əxlaqlı, çox tərbiyəli bir zat idi... Bu binəvanın sol qolunun bilək sümüyünün bir tayı çıxarılıb əməliyyatı-cərrahiyyə görülmüşdü. Bu cəhətə görə sol qolu boynundan asılı halda yaşardı. Çənəsində bir tutum qara saqqalı, qafil və zəkafət andıran qara gözləri, məhəbbət və mərhəmət cilvəsi ilə işıqlanan hüsn-tofis hər iki üzünə ram edərdi".¹

Çernyayevski dərs verdiyi, tərbiyə etdiyi gənclər üçün mələk simalı, əxlaq mücəssiməsi olmuşdur. F.Köçərli bunu xüsusi qeyd edərək yazırdı: "Onun tərbiyə elədiyi adamlar öz müəlliminə müqəddəs bir varlıq kimi baxır, onun təmiz və yüksək əxlaqi keyfiyyətləri qarşısında təzim edirdilər".

Milliyyət etibarilə rus olan Çernyayevski beynəlmiləl xarakterli bir insan idi. O, keçən əsrdə Azərbaycan kimi kiçik bir "zülmet səltənətində" maarif günəşi yandırmaqla o zaman çoxlarının edə bilmədiyi bir işi həyata keçirməyə müvəffəq olmuşdur. Buna görə də keçən əsrin axırlarında yeni Azərbaycan ziyalılarının yetişməsi haqlı olaraq onun adı ilə də sıx bağlıdır. F.Köçərli hələ 1895-ci ildə onun ölümü münasibətilə yazırdı: "Mərhum Çernyayevskinin şəxsinə Zaqafqaziya müsəlmanları çox faydalı bir maarif xadimindən məhrum oldular. Bu adam uzun illər boyu Azərbaycan xalqının xeyri üçün, onların arasında savadın və maarifin yayılması üçün yorulmadan və məhsuldar şəkildə çalışmışdır".²

F.Köçərli başqa bir məqaləsində yazırdı: "Qori seminariyasındakı Azərbaycan bölməsində yaxşı və diqqət

təşəyan nə varsa, hamısı A.O.Çernyayevskinin adı ilə bağlıdır".¹

Bütün 40 illik fəaliyyəti ərzində 250 azərbaycanlı müəllim hazırlamış Qori seminariyasının məzunlarının xeyli hissəsi ancaq Çernyayevskinin şəxsinə seminariyaya cəlb olunmuş, ilk dəfə ondan təlim-tərbiyə almış və bir ziyalı kimi onun təsiri altında formalaşmışdır. Buna görə də Qori seminariyasını bitirmiş ilk Azərbaycan ziyalılarından hamısı Çernyayevski haqqında rəğbətlə danışır, onun nəcib əməyini həmişə yüksək qiymətləndirirdilər.

Adətən inqilabdan əvvəl yeni üsulla açılan məktəblərdə çarizmin müstəmləkəçilik siyasəti ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan dilinin tədrisinə, dərinlən və hərtərəfli mənimsənilməsinə ciddi əhəmiyyət verilmirdi.

Buna baxmayaraq Azərbaycan dilini sevən, onun tədrisinə xüsusi diqqət yetirən müəlliflər çox idi. Çernyayevskinin adı haqlı olaraq belə müəllimlərin dəstəsində çəkilir. Çünki A.O.Çernyayevski nəinki bu dilə xər baxmış, əksinə, Azərbaycan dilinin tədrisi, təkmilləşdirilməsi uğrunda fəal mübarizə aparan ziyalılardan biri olmuşdur. O, Qori seminariyasında ruslaşdırma siyasəti yeridənlərə də müqavimət göstərirdi. 1905-ci ildən sonra irticanın tüğyan etdiyi bir dövrdə "müsəlman balalarına qərrib vilayətdə öz lisanlarında söhbət etməyin qadağan" (N.Nərimanov) olunduğu, hətta şəriət dərslərinin də rusca aparılması kimi ağılsız bir təklifin irəli sürüldüyü² bir zamanda Çernyayevskinin yeri daha çox hiss olunur, onun nəcib işləri tez-tez xatırlanırdı. Həmin illərdə N.Nərimanov onun xeyirxah işlərini xatırlayaraq yazırdı: "Demək

¹ R.Əfəndiyev. Zaqafqaziya seminariyasının inspektoru A.O.Çernyayevski haqqında müxtəlif tarixi məlumat. Respublika Əli-yazmaları fondu, Arxiv 8, Q.2. (29).

² Ф.Кочарлинский. Памяти А.О.Черняевского. "Новое обозрение" qəzeti, 14 dekabr 1895.

¹ Ф. Кочарлинский. А.О.Черняевский (к 20 летию со дня его смерти). "Каспи" qəzeti, 17 dekabr 1914.

² Бах: "Закавказская речь" qəzeti, 29 dekabr 1911, N 291.

olar ki, onun vaxtında türk dilinə bir az diqqət olunurdu. Özü türk dilini öyrənməyə ciddi cəhd edib həmin dildə verilən dərslərə artıq diqqət edirdi... Çernyayevskinin müsəlmanlar ilə xoş rəftarı, uşaqlara ana dilindən mümkün qədər qəza verməyə səbəb olurdu. Mütəvəvfi Çernyayevski cavanlıqdan müsəlmanların arasında tərbiyə alıb adətlərinə, şəriətlərinə aşına bir zat idi. Müsəlman balaları ilə mülayimliklə dolanırdı”.¹

Çernyayevski Şamaxı məktəbində bir neçə il oxumuş, sonra işə dolanmaq və qoca anasını saxlamaq üçün Mərəzə kəndindəki çaparxanada işləməyə başlamışdır. Bu Çernyayevskinin ilk rəsmi dövlət qulluğu idi. Lakin burada onun qeyri-rəsmi bir işi də vardır ki, ən çox ondan mənavi ləzzət alırdı. O, boş vaxtlarında kasıb azərbaycanlı balalarını başına yığıb onlara pulsuz savad öyrədir, dərş verirdi. İlk vaxtlar sadəcə əyləncə şəklində olan bu məşğələ bir az sonra əsil məktəb halına düşdü. Hətta bəzi mənbələrdə göstərilir ki, Çernyayevskinin təşkil etdiyi bu qeyri-rəsmi məktəbdə 1867-ci ildə 81 uşaq oxuyurdu ki, bunun da 4-ü qız idi.²

Çernyayevskinin xeyirxah bir insan kimi səsi-sorağı tezliklə ətrafa yayıldı və xoş bir təsadüf onun pədaqoji imkanlarının daha da artmasına, geniş miqyas almasına şərait yaratdı. Həmin il Bakıya gələn Qafqaz Maarif Şöbəsinin müdiri Y.M.Neverov Mərəzədən keçəndə Çernyayevskinin işi ilə tanış olur və onun işi, əldə etdiyi müsbət nəticələr, xüsusən gənc həvəskar müəllimin pədaqoji qabiliyyəti maarif müdirini heyran edir, O, azərbaycanca-rusca savadlı bir adam kimi Çernyayevskini Tiflisə maarif sahə-

sində işə götürəcəyini vəd edir. Neverov Qafqaz Cənubunu bu barədə verdiyi məlumatda deyirdi: “Bakı qubernatoru general-leytenant M.Kalyubakin müəllim olmadığına görə Mərkəzdəki məktəbin rəhbərliyini həmin kənddəki stansiya gözətçisi Çernyayevskiyə həvalə etmişdir. Çernyayevski 23-24 yaşlarında cavan bir oğlandır. Şamaxı qəza məktəbində oxumuşdur. Mərəzədə işə məktəbdarlığı möccani olaraq öz öhdəsinə götürmüşdür”.¹

Neverov cavan müəllimin başqa keyfiyyətlərindən, pədaqoji qabiliyyətindən bəhs edərkən onu da əlavə edirdi ki, “heç bir elmi, hətta pədaqoji təhsil görməyən, lakin geniş məlumatlı, təbiətən fitri qabiliyyətli Çernyayevski onun üçün o qədər də tanış olmayan maarif sahəsində gözəl nəticələr əldə etmişdir. Çünki o, başladığı bu işə məcburiyyət üzündən yox, öz arzusu ilə, heç bir əvəz gözləmədən insani borcunu yerinə yetirmək məqsədi ilə başlamışdır. Bir sözlə Çernyayevskidə əsil pədaqoji takt vardır”.²

Həmin il Çernyayevski Neverovun məsləhəti və təkidi ilə Qafqaz Maarif Şöbəsinə yazdığı ərizədə onu poçt işindən azad edib maarif sahəsinə cəlb olunmasını xahiş edirdi. 1868-ci ildə onun xahişinə əməl olunur. Çernyayevski Tiflisə gəlib klassik gimnaziya müəllimlik hüququ almaq üçün müvəffəqiyyətlə imtahan verir və şahadətnamə alır. O, bir müddət Tiflisdəki gürcü nücəbə məktəbinə müəllim təyin olunur.

Çernyayevskinin pədaqoji fəaliyyətinin əsil məhsuldar dövrü 70-ci illərin axırlarından başlayır. 1879-cu ildə Qoridəki Zaqafqaziya müəllimlər seminariyasının nəzdində

¹ N.Nərimanov. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1973, səh.284.

² Л.Векилова. Методическое наследие А.О.Черняевского. “Русский язык в национальной школе” журн., 1964, № 4.

¹ Г.Ахмедов. Станционный смотритель. “Бакинский рабочий” qəzeti, 19 yanvar 1968, №17.

² Yəne orada.

Azərbaycan şöbəsi açılarkən Çernyayevski həmin şöbəni təşkil etmək üçün ən münasib adam kimi bu işə cəlb olunur. "Bir az müddət içində bu qabil və mahir təşkilatçı kitabxanalı, xəstəxanalı, aşbazxanalı, əlbissə-məhbizəli, yataqxanalı mükəmməl və müəzzəm bir leyli məktəbi vücuda" gətirir.¹

Əlbəttə, bunlar sözdə asan idi. Məsələyə həmin dövrün mövcud imkanlarından və əxlaq normalarından yanaşdıqda işin nə qədər çətin başa gəldiyini təsəvvür etmək mümkündür. Əvvəla, o zaman əhalinin böyük əksəriyyəti yeni tərbiyə üsuluna hazır deyildi, ikincisi, seminariya Azərbaycan ərazisində deyildi. Bu da vəziyyəti çətinləşdirirdi. Bəs nə etməli? Seminariyada oxumaq üçün azərbaycanlı uşaqları haradan cəlb etməli? Çernyayevski bu çətin işi də öz öhdəsinə götürdü; o həmin ilin yayında tək başına Azərbaycanın bütün iri şəhərlərini başdan-başa gəzib dolaşdı, az-çox savadı olan, şəhər məktəblərində oxumuş azərbaycanlı uşaqlarını elə yerlərdəcə imtahan edib seçməyə təşəbbüs göstərdi. Bu, 1879-cu ildə o qədər də asan deyildi. Nəqliyyatın çətinliyi, havaların istisi bir yana qalsın, belə bir xeyirxah təşəbbüsə rəğbət göstərən də az idi. Bundan bir qədər əvvəl H.Zərdəbinin "Cəmiyyəti-xeyriyyə" yaratmaq məqsədi ilə Azərbaycanı gəzərəkən başına gələn hadisələri-daşa basılmasını, üstünə it qışqırdıldığını, üzünə qapıların çırpıldığını və s. bilirik. Çernyayevski də belə münasibətlərdən yan keçə bilmədi. Əksinə, təşəbbüskarı kafir adlandırıb qapıdan qovan, hədə-qorxu gələn də olmamış deyildi. Lakin xoşbəxtlikdən bunların heç biri Çernyayevskinin fədakarlığına üstün gələ bilməmişdir. O qısa bir müddətdə bir-birindən 100 kilometrərlə aralı olan Yerevanı, Naxçıvanı,

¹ Respublika Əlyazmaları fondu. R.Əfəndiyevin arxivi, q.2 (29).

Yelizavetpolu (indiki Gəncəni) Şuşanı, Nuxanı (indiki Şəkini), Şamaxını və Bakını gəzmişdir.¹

Çernyayevski bu şəhərlərdən əliboş qayıtmamışdır. Doğrudur, birinci il topladığı şagirdlər çox deyildir, cəmi bir neçə nəfər idi. Lakin bu, gələcək böyük axının hələ başlanğıcı idi. Həm də bu, bir növ sınaq idi. Başlanan işin müvəffəqiyyəti bundan çox asılı idi. Əgər bu bir neçə nəfərin seminariya təhsili əhalinin nəzərində əhəmiyyətini itirsə, daha heç kəs övladını bura göndərməzdi.

Bu gənclərin seminariyaya cəlb olunması nə qədər çətin idisə, onların burada tərbiyə almaları da bir o qədər ağır idi. F.Köçərli bu çətinlikdən bəhs edərək yazırdı: "Onların tərbiyəsi ilk vaxtlar Aleksey Osipoviç üçün xüsusilə çətin idi. Çünki o vaxt seminariyaya cəlb olunanlar artıq uşaq deyil, mollaxanalar və xüsusi məktəblərdə müxtəlif mənəvi qüsurlara yoluxmuş yaşlı adamlar idi".²

Bu doğrudan da belə idi; ilk şagirdlər 17-18 yaşında cavanlar idi. Çernyayevskinin əsil pedaqoji şücaəti onda idi ki, belə bir xüsusi hazırlıq görməmiş bir neçə nəfər yeniyetmənin xarakterini öz istədiyi istiqamətə döndərə bilmiş, onları dünyəvi elmlərə yiyələndirmiş, əsil vətənpərvər ziyalı kimi yetişdirə bilmişdir. Çernyayevskinin yetişdirmələri haqlı olaraq yazırlar ki, "O, sözün əsil mənasında pedaqoq idi. Onun şəxsi ləyaqəti, avtoriteti və mənəvi zəhmi uşaqlar üçün hər cür hədə-qorxudan və cəza tədbirlərindən daha yaxşı islahedici gücə malik idi".³

Uşaqlar onunla bir yerdə olanda özlərini yeni aləmdə

¹ Ətraflı bax: F.Ə.Seyidov. Zaqafqaziya (Qori) müəllimlər seminariyası və onun Azərbaycan şöbəsinin təşkili tarixinə dair. "Azərbaycan məktəbi" jurnalı, 1958, N 2.

² Ф.Кочарли. Памяти А.О.Черняевского. "Новое обозрение" qəzeti, 14 dekabr 1895, N 4109.

³ Yəni orada.

hiss edər. hər dəfə ondan xeyirli bir şey öyrənər, gözəl əx-laqi sifət əxz edərmiş. Çernyayevski onların özünün iş-tirəki ilə tez-tez rus və Azərbaycan dillərində tamaşalar verir. müsəmirələr keçirər. onlarda ədəbi-estetik zövq aşılamağa çalışırdı. O. seminariyada zəngin kitabxana yar-atmış, səma cisimləri üzərində müşahidə aparmaq üçün meteoroloji stansiya düzəltmiş, musiqi alətləri alıb musiqi dərslərinə də ciddi əhəmiyyət vermiş və bir çox başqa va-cib tədbirlər həyata keçirmişdir.

Çernyayevski birinci il seminariyaya Şəkidən Rəşid-bəy Əfəndiyevi, Şuşadan Səfərəlibəy Vəlibəyovu, Lənkə-randan Teymurbəy Bayraməlibəyovu, Yerevandan Mirzə Əli Məmməd Xəlilovu və başqalarını cəlb edə bilmişdir. 1881-ci ildə ilk buraxılış zamanı onlardan cəmi üç nəfər seminariyanı qurtarıb xalq müəllimi adına layiq görüldü. Bir nəfərdən üç nəfər. F.Köçərli yazırdı: "1881-ci sənədə kurs tamam edən üç nəfər şəxs üsuli-cədidin qaydasını şö-bənin naziri mütəvəffi Çernyayevskidən əxz etmişdilər... Şöbənin cünbündə tərbiyə alan mübtədilərə üsuli-sövti ilə əvvəlcə dərs verən Çernyayevski özü olubdur. Çünki o vaxt üsuli cədidə bələd olan müəllim bir nəfər isə də mü-səlmanlardan yox idi.¹

Bir azdan seminariya tələbələrinin sırasına F.Köçərli, C.Məmmədquluzadə, N.Nərimanov, S.S.Axundov, daha sonra A.Divanbəyovlu, Ü.Hacıbəyov, M.Maqomayev, H.Minasazov, M.Qarayev və onlarla başqaları cəlb edilir, hazırlıq məktəbini Qoridə keçdikdən sonra hərəsi Azərbaycanın elm və mədəniyyətinin, ədəbiyyat və incə-sənətinin, maarif və mətbuatının bir sahəsinin yaradıcısı-na, aparıcı qüvvəsinə çevrildi.

Seminariyanın təşkilindən və buraya ilk şagirdləri cəlb

¹ F.Köçərli. Seçilmiş əsərləri, Bakı, 1963. səh.195.

etdikdən sonra Çernyayevskinin qarşısında daha başqa çətinliklər dururdu. Onlardan başlıcası dərs vəsaitinin ol-maması idi. Ədəbi material var idi, lakin onları seçib sis-temə salan, pedaqoji prinsiplərə tabe edən yox idi. İlk illər Çernyayevski özünün seçdiyi və rus dilindən çevirdiyi bədii materiallardan istifadə edirdi. R.Əfəndiyev yazırdı ki, onun Kırılovdan tərcümə etdiyi təmsillər də dərs prose-sində müəllim Çernyayevskinin köməyinə gəlirdi.

Çernyayevski 1881-ci ildə seminariyanı qurtaran üç nəfərdən birini – Səfərəlibəy Vəlibəyovu dərs demək üçün seminariyada saxlayır. Özünün hazırladığı mate-riallar əsasında bir dərslik tərtib edir və onu 1882-ci ildə Tiflisdə daş basmaxanasında R.Əfəndiyevin xətti ilə "Və-tən dili" adı altında çap etdirir. Bu, Azərbaycan dilində sövti üsulla yazılan ilk dərslik idi və onun çapı Azər-baycan maarfi tarixində bir hadisə kimi qeyd edilmişdir. F.Köçərli yazırdı: "Vətən dili" bizim məktəblərdə tamam yeni bir dövr açdı". S.Vəlibəyov 1883-cü ildə "Kavkaz" qəzetində bu münasibətlə dərc etdirdiyi məqaləsində deyirdi: "Bu kitabla dərs deyən hər hansı vicdanlı Azər-baycan müəllimi rəssional təlim metodu üzrə bizə birinci olaraq uşaqlarımızı həqiqi tərbiyə yolu ilə yetişdirməyin vasitə və imkanlarını göstərmiş bu adam haqqında xoş xatirə yaşadacaqdır".¹

1888-ci ildə Çernyayevski həmin dərsliyin ikinci hissəsini tələbəsi S.Vəlibəyovla birlikdə tərtib edib çapa verir. Bu kitabların hər ikisi uzun müddət Azərbaycan məktəblərində yeganə və səmballı dərsliklərdən biri olmuş və 1910-cu ilə qədər 7 dəfə nəşr edilmişdir. "Vətən dili" hətta Axund Molla Əli tərəfindən fars dilinə də tər-

¹ Bax: Əlifəğa Bağırov. Görkəmli maarif xadimi Səfərəli Vəlibəyov. "Azərbaycan məktəbi" jurnalı, 1962, N7.

cümə olunmuş və Təbriz məktəblərində dərslük kimi istifadə olunmuşdur.¹ Çernyayevskinin ölümündən sonra həmin kitabın son nəşri F.Köçərli tərəfindən redaktə olunmuş və bəzi əlavələr edilmişdir.²

“Vətən dili” kitabının belə geniş şöhrət qazanmasının səbəblərindən biri də o idi ki, burada ilk dəfə Azərbaycan dilinin qrammatik qayda-qanunlarından məlumat verilir, bu haqda qiymətli mülahizələr irəli sürülür. “Bu dərslükdə ən maraqlı cəhət müəllimlərin metodik ədəbiyyatımızda ilk dəfə olaraq durğu işarələrinin tədrisindən danışmalarıdır”.³

Digər tərəfdən “Vətən dili” rus-Azərbaycan ədəbi-mədəni əlaqələri tarixində də qiymətli və mötəbər abidələrdən biridir. Məşhur rus pedaqoqu K.D.Uşinskinin “Rodnoe slovo” kitabı əsasında tərtib edilmiş bu dərslükdə L.N.Tolstoy, İ.A.Krılov kimi rus şair və yazıçıların əsərlərindən tərcüməyə geniş yer verilmişdir.

Çernyayevskiyə xas olan bir mühüm cəhəti də qeyd etmək lazımdır. O, pedaqoji fəaliyyətini heç vaxt seminarıya dairəsində məhdudlaşdırmamışdır; o, yetişdirmələri ilə həmişə əlaqə saxlayar, onlarla məktublaşar, nailiyyətlərindən və çətinliklərindən tez-tez xəbər tutar və onlara xeyirli məsləhətlərini əsirgəməzdi. Qori seminarıyasının məzunları da Çernyayevskiyə həmişə bir həyat müddərisi kimi baxaraq, müəyyən çətinliklərlə qarşılaşanda sevimli müəllimlərinə müraciət edər və ondan xeyirli məsləhətlər alardılar. Məsələn, Çernyayevski keçən əsrin axırlarında xalqdan öz şərəfli işinə soyuq münasibət görən və buna

görə də kədərlənib məyus olan keçmiş tələbələrindən birinə göndərdiyi məktubda yazırdı: “Mənim əzizim, siz lap nahaq yerə kədərlənirsiniz; inanın ki, sizin zəhmətiniz heç vaxt hədəf getməyəcəkdir, gec-tez sizi anlayacaqlar və şərəfli işinizə görə sizə minnətdar olacaqlar. Elə düşünməyin ki, insanlara yaxşılıq etmək arzusu, xeyirxahlıq söyi pis nəticə verə bilər. Bu, mümkün olan şey deyil. İnsan qəlbində, necə olsa da, müqəddəs bir hissə vardır ki, bu onun xeyrinə çəkilən əməyi bir vaxt başa düşməkdə ona kömək edir. Sizin zəhmətinizin və biliyinizin, onlar bəzən gözə görünməsə də, xalqınıza xeyir verdiyi bir vaxtda ruhdan düşmək qətiyyən yaramaz. Siz bu saat çoxlarını, lap çoxlarını kömək əli uzada bilərsiniz. Bunun üçün hər şeydən əvvəl, səbr, xarakter bütövlüyü və hər cür şəraitdə kömək etmək, yardım göstərmək arzusu tələb olunur”.¹

Bu sətirlərdə əsil humanist bir insanın, xeyirxah bir qəlbin döyüntüləri duyulur, ağıllı həyata, mübarizəyə çağırış səsi eşidilir. Çernyayevski həmin məktuba rus şairi N.A.Nekrasovun məşhur bir əsərindən aşağıdakı çox münasib bir şer parçasını da əlavə etmişdir:

Sev, nə qədər bacarırsan,
Döz, nə qədər olar dözmək.
Keç, nə qədər bu mümkündür,
Allah sənə olar kömək.

F.Köçərli həmişə çox böyük minnətdarlıq hissi ilə qeyd edirdi ki, Çernyayevski öz həyatını tələbələrindən ayrı təsəvvür edə bilmirdi. “O daim öz yetişdirmələrinin arasında olar, onlara xeyirli məsləhətlər verər, nəcib sifətlər aşlayar, öz şəxsi nümunəsi ilə şöbənin şagirdlə-

¹ Bax: “Novoe obozrenie” qəzeti, 14 dekabr 1895, N 4109.

² “Vətən dili”, Tiflis, 1910.

³ A.Abdullayev. Azərbaycan dilinin tədrisi tarixindən. Bakı, “Maarif” nəşriyyatı, 1966, səh.10.

¹ Bax: “Novoe obozrenie” qəzeti, 14 dekabr 1895, N 4109.

rini ruhlandırır, onlarda əməyə, biliyə həvəs oyadardı".¹

Çernyayevski ömrünün son günlərində Tiflisə köçmüşdür. Burada da o, Azərbaycan maarifi və mədəniyyəti yolunda nəcib fəaliyyətini dayandırmamışdır. O, 1894-cü ildə Azərbaycan dilində "Fikir" adlı qəzet nəşr etmək üçün hazırlıq işləri aparır, keçmiş tələbələrini və bir sıra ziyalıları da bu işə cəlb edir.

R.Əfəndiyev yazırdı: "Mərhum mənə göstəriş verib gələcək qəzətə üçün felyeton materiallarını tədarük etdirdi. O, Lev Tolstoydan "Kimə nə qədər torpaq lazımdır?" hekayəsini də mənə tərcümə etdirmişdir".²

Lakin həmin illərdə Azərbaycan ziyalılarının heç birinə qəzet-jurnal nəşr etməyə icazə verilmədiyi kimi, Çernyayevskinin də Azərbaycan dilində qəzet nəşr etmək haqqındakı xahişi rədd edilmişdir.³ Həmçinin onun hazırladığı rusca-azərbaycanca lüğət də çap edilməmişdir.⁴

A. O. Çernyayevski müəllimlər üçün "Russkaya peç" adlı dərs vəsaiti də hazırlamışdı. Bu da "Vətən dili" kimi, geniş istifadə olunurdu.

Biz yuxarıda dedik ki, Çernyayevski ömrünün axırlarında seminariyadan uzaqlaşmış və köçüb Tiflisə gəlmişdi. Maarif sahəsində yorulmadan və təmənnasız olaraq çalışmış, pedaqoji fədakarlıq göstərmiş Çernyayevski kimi bir adamın bu hərəkəti nə yaşının keçməsi, nə də rəsmi dairələrin təzyiqi ilə əlaqədar idi. Bunun başlıca səbəbi o idi ki, qocaman müəllim öz şagirdi, gələcəyin böyük

maarif xadimi, yazıçı və dramaturq Süleyman Sani Axundovdan növbətçi olduğu vaxt cüzi miqdarda pul mənim-səməkdə şübhələnmiş, S. S. Axundov isə şübhənin əsas-sız olduğunu sübut üçün öz canına qəsd etmişdir.¹ Bu xoşagəlməz hadisə hamıdan daha çox, bir müəllim kimi, Çernyayevskinin özünə ağır təsir göstərmişdir. Axı onun ən təsirli tərbiyə vasitəsi şəxsi nüfuzu idi və həmişə belə bir həqiqəti təkrar etməyi sevərdi: müəllimin nüfuzunun qırıldığı andan məktəb qapılarını onun üzünə bağlamaq lazımdır. Buna görə də öz şagirdindən dönə-dönə üzr istəməyinə baxmayaraq bundan sonra auditoriyaya girməyi, pedaqoji fəaliyyətini davam etdirməyi özünə rəva bilməmiş və istefa vermişdir. Eşq olsun belə müəllimə!



"Molla Nəsrəddin" jurnalının verdiyi karikaturalardan.

Sagirdlər:
ay Mirzə bax bizim də dilimiz var.
Müəllim:
yox olmaz, türk dili olmaz, görək bunu soxam ağzınıza.

¹ Bax: Abbas Zamanov. Süleyman Sani Axundovun həyatına dair yeni sənədlər. "Azərbaycan məktəbi" jurnalı. 1955. N 6.

¹ Ф.Кочарлинский. А.О.Черняевский (к 20 летию со дня его смерти). "Каспи" qəzeti, 17 dekabr 1914, N 282.

² Azərbaycan SSR EA Əlyazmaları fondu. Arx.8 q. 2(29).

³ Bax: Ф.Кочарлинский. Краткий обзор татарской периодической печати. "Zakavkazye". qəzeti, 21 yanvar 1906, N 2.

⁴ Bax: "Novoe obozrenie" qəzeti, 14 dekabr 1895, N 4109.

VAXTINDAN ƏVVƏL SÖNƏN ŞÖLƏ



MƏMMƏD QARAYEV

(1887-1913)

Azərbaycanın məşhur yazıçı-sənətkarı və pedaqoqu Süleyman sani Axundov 1913-cü ildə "Məktəb" jurnalında "Müəllim Məmməd Qarayevin vaxtsız ölümü" adlı mətəm yazısında öz həmkarının qəfil ölümündən sarsılaraq ürək ağrısı ilə yazırdı: "Ah! Sən nə tez söndün, ey şölə. Nə tez hümmət və qeyrətinin səmərəsi ilə tərbiyə almış körpə qızlara qara geydirdin. Qəm etmə, ey pak ruh, rahat yat. Tutduğun işlər, göstərdiyin yollar unudulmaz. Demə məzarım qürbətə düşdü, sənin kimi millətini sevən cavana vətənin hər güşəsi vətəndir".

M.Qarayev ölümünü maarif dostlarının hamısı belə ürək ağrısı ilə qarşılamışdı. Bunu Bakı və Tiflis şəhərlərində rus və Azərbaycan dillərində çıxan bir çox qəzet və jurnallar da ağır itki kimi qeyd etmişlər.

Dövrün məşhur maarif xadimi Firidunbəy Köçərli isə "Kaspi" qəzetində yazırdı: "Keçmiş şagirdim Məmməd Qarayevin ölüm xəbərini böyük ürək ağrısı ilə qəzetlərdə oxudum, amansız ölüm yenicə qol-budaq atmağa başlayan

cavan bir həyatı məhv etdi. Belə bir işgüzar xalq müəlliminin gözlənilməz ölümü onun kimi xeyirli adamlarla zəngin olmayan bizim cəmiyyətimizə hiss ediləcək zərərdir".

Bəs Məmməd Qarayev kim idi? Nə üçün Azərbaycan maarif ictimaiyyəti onun ölümünə belə acıyırdı? Bunun səbəbi ancaq o idi ki, Azərbaycan o zaman M.Qarayevin simasında mübariz bir ziyalını, əsl xalq müəllimini, istedadlı bir pedaqoqu itirmişdi.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xalqı belə müəllimlərə böyük ehtiyac hiss edirdi. Doğrudur, bu illərdə Gürcüstandakı-Qori müəllimlər seminariyasının Azərbaycan şöbəsini bitirən milli ziyalılar kənd və şəhərlərdə geniş fəaliyyət göstərirdilər. Bunlar sayca az olsalar da, həyəsi öz qəlbinin odu, zəkasının işığı ilə "zülmet səltənətində" şəfəq kimi nur saçırdılar. Bunların içərisində elələri vardı ki, bütün səy və bacarığını ancaq xalqın maariflənməsi uğrunda mübarizəyə sərf edir və bundan mənəvi zövq alırdı. Onlar üçün şəhər və kənd, uzaq və yaxın, dağ və aran məfhumları arasında fərq yox idi, vətən torpağının hər bir guşəsi onlar üçün əziz və doğma idi.

Belə düşünən və belə fəaliyyət göstərən xalq müəllimlərindən biri də Məmməd Qarayev idi.

M.Qarayev 1887-ci ildə Qazax mahalının Salahlı kəndində yoxsul bir ailədə anadan olmuşdur. O, lap uşaq yaşlarından ata-anasını itirmiş, varlıqların qapısında danabuzov otarmış, yetimliyən, kasıbcılığın hər üzünü görmüşdü. Lakin xoşbəxt bir təsadüf onu o zaman Salahlı kəndində müəllim olan Əhmədəğa Mustafayevlə rastlaşdırmış və bu fədakar müəllim kiçik Məmmədi öz himayəsinə almış və oxutdurmuşdu. M.Qarayev ona göstərilən qayğıdan bacarıqla istifadə edib biliyini artırmağa xüsusi səy

göstərmişdi. Firidunbøy Köçərli onun tələbəklik illərini xatırlayaraq yazırdı: “Qarayev seminariyada özünün nümunəvi əxlaqı ilə seçilir, gözəl oxuyur və hamının sevimlisi hesab olunurdu... O, namuslu, açıq qəlbli, şən əhvali-ruhiyyəli cavan bir oğlan idi”.

1907-ci ildə M.Qarayev seminariyanı bitirib Bakıya gəlir. Bir qədər burada işlədikdən sonra Qarabağın Malibəyli kənd məktəbinə dəyişilir. Onun pedaqoji fəaliyyətinin ən məhsuldar, ən parlaq səhifələri də bu məktəbdə yaranır.

O, az müddət ərzində kənd camaatına qaynayıb-qarışır, onların qəlbinə yol tapır, maarifin əhəmiyyətini onlara başa salır, özünün səyi və onların köməyi ilə çox böyük iş görür.

İmkanı olan heç kəs ona “oğul mənimdir əgər, oxutmuram, əl çəkin” demir. Onu dinə, şəriətə düşmən adlandırıb qarıdan qovmur. Əksinə, hamı onu öz dərdlərinə həmdəm hesab edir, ona pənah gətirir. “Məktəb” jurnalı yenə də M.Qarayevin bu sahədə əsl pedaqoji qabiliyyətindən, insanların qəlbinə yol tapa bilmək bacarığından, istedadından bəhs edərək yazırdı: “Bütün kənd camaatı onun xətrini istəyirdi. Millətimizə belə müəllimlər lazımdı. Başqa kəndlərin camaatı məktəbdən, müəllimdən uzaq qaçdıqları halda, Malibəyli camaatı kəndlərini maarif cəhətdən bir şəhər dərəcəsinə vaxtında istəyirdilər. Bu nədəndir? Müəllimin qeyrətindən, müəllimin səyindən”.

Jurnal bütün bu işləri M.Qarayevin səyi ilə əlaqələndirməkdə tamamilə haqlı idi. Çünki M.Qarayev əsl xalq müəllimi kimi hərəkət edirdi. Məşhur pedaqoq və ədəbiyyatşünas F.Köçərli hələ 1905-ci ildə xalq müəlliminə müraciət edərək onlara tövsiyə edirdi: “Dövrün tələblərinə, həyatın çağırışına cavab verməyə həmişə hazır olmaq

lazımdır. Xalq müəllimi xalqın yalnız o vaxt məhəbbətini və hörmətini qazanar, xalqın nəzərində məktəbin o vaxt hörmətini qaldırar ki, o, öz əməyinin həqiqi əhəmiyyətini işdə sübut etsin, camaatla qaynayıb-qarışsın. onlarla dərddəşə bilsin, onların gözlərini işıqlı dünyaya açsın. maarifə, ağıllı yaşayışa gedən həqiqi yolu onlara göstərə bilsin”.¹

M.Qarayev öz müəlliminin bu qiymətli tövsiyələrini pedaqoji fəaliyyətində əsas tutur, onun göstərdiyi kimi hərəkət edirdi. O çox böyük çətinliklə Malibəyli məktəbini kəndin mədəniyyət ocağına çevirmişdi. Malibəyliyə gələn kimi burada qiraətxana açmış,² şagirdlərinin iştirakı ilə teatr dərnəyi yaratmışdı. Bunun vasitəsilə o, tez-tez ədəbi-bədii gecələr keçirir, müsəmirələr təşkil edir, tamaşalar göstərirdi. Bunlar məktəbin əhəmiyyətini kəndlilərin nəzərində yüksəldir, ona rəğbət oyadırdı. Onun şagirdləri məktəb səhnəsində mahnı, şer oxuyur, səhnəciklər göstərirdilər. Buna görə də məktəbdə şagirdlərin sayı gündən-günə artırdı. Məktəblilərin sayı kəndin varlı balalarının hesabına yox, kasıbların hesabına artırdı. Bir il sonra o, birsinifli məktəbi ikisinfli məktəb şəklinə salmışdı. 1910-cu ildə “Zakavkazyə” qəzetinin müxbiri yazırdı ki, burada yüz nəfər şagird oxuyur.³

M.Qarayevin müəllimlik və ictimai fəaliyyəti qaynar və səmərəli idi. Qarşıya çıxan çətinlikləri o özü dəf etməli olurdu. O zaman M.Qarayevin qarşısına çıxan əsas çətinliklərdən biri məktəbə cəlb olunan şagirdlərin maddi cəhətdən sıxıntı çəkmələri idi. O, yoxsul şagirdlərə öz hesa-

¹ Ф.Кочарлинский. Обращение к учащим в народных училищах Эреванской губернии, “Каспи” qəz., 5 oktyabr 1905, N 193.

² Бах: “Закавказье” qəz., 24 noyabr 1910.

³ Yenə orada.

bına paltar və dərs ləvazimatı alırdı. Çünki başqa cür mümkün deyildi. İstismarçılar tərəfindən soyulub əldən düşmüş kəndlilərin öz övladlarını oxutmağa maraqları olsa da, maddi imkanları yox idi. M.Qarayev 1912-ci ildə "Закавказская речь" qəzetində məktəblilərin ağır vəziyyətindən bəhs edərək yazırdı: "İbtidai məktəblərin dözülməz ehtiyacları sırasına tibbi yardım və maddi təminatlılığı da əlavə etmək lazımdır. Bunlar xalq müəlliminə və ibtidai məktəb şagirdlərinə eyni dərəcədə əzab verir. Şagirdlərin çoxu kasıblıq üzündən 6-7 manata qədər xərc tələb edən dərs vəsaiti ala bilmir, yoldaşlarından geri qalır, bəzən də məktəbi tamamilə tərk edirlər. Belə bir vəziyyətdə məktəbin tibbi yardımından heç söhbət ola bilməz".

M.Qarayev maddi ehtiyac üzündən şagirdlərin məktəbdən çıxmalarının qarşısını almaq üçün onların özlərinin iştirakı ilə ədəbi-bədii gecələr təşkil edir və bundan yığılan pulları tamamilə məktəbin və şagirdlərin ehtiyaclarına sərf edirdi. Bununla da onların maddi vəziyyətini bir qədər yüngülləşdirir və məktəbdən uzaqlaşmalarına yol vermirdi.

Lakin bu tədbirlər kəndlilərin dərslərinə çarə edə bilmirdi, tibbi yardımın olmaması üzündən körpə uşaqlar, məktəblilər xəstəliyə tutulub ölürdülər. 1910-cu ildə Malıbəylidə qızılca xəstəliyi yayılmışdı və bu kənd uşaqları üçün faciəli səhnələr yaratmışdı. M.Qarayev bu haqda həyəcanla yazırdı: "Qızılca sağa da kəsir, sola da. Yalnız şagirdlərin 12 nəfəri bu xəstəlikdən ölmüşdür. Bu hadisəyə tibb müdiriyyəti necə baxdı? Kiçik yaşlı uşaqların həyatını xilas etmək üçün nə kimi tədbirlər görüldü? Heyhat... epidemiya sakitcə öz işini gördü".¹

O zaman M.Qarayev Malıbəylidə kəndlilərin və mək-

təblilərin yeganə həmdəmi idi. O, heç kimdən yardım almıyan günahsız insanları vaxtsız ölümün pəncəsindən xilas etmək üçün özü fəaliyyət göstərirdi. M.Qarayev kənddə aptek düzəldərək lazımi dərmanlar gətirir, məktəbliləri də, onların valideynlərini də müalicə edirdi. 1912-ci il noyabrın 2-də "Закавказская речь" qəzetində bu haqda yazırdı: "Kasıb şagirdlərə və onların valideynlərinə maddi və tibbi yardım göstərmək üçün mən oktyabrın 20-də öz şagirdlərimin iştirakı ilə bir xeyriyyə tamaşası hazırladım. 72 manat gəlir əldə edildi. Onun 32 manatına kasıb şagirdlər üçün dərs vəsaiti, 40 manatına isə məktəb apteki üçün lazımi dərmanlar alındı".

M.Qarayev belə işləyirdi. Onun köksündə son dərəcə alovlu, hərarətli bir ürək döyünürdü. O, Malıbəyli kimi kiçik bir "zülmet səltənəti"ni öz qəlbini odu ilə isitmək, işıqlandırmaq istəyirdi. Nə uşaqlar arasında yayılan epidemiya, nə onların maddi sıxıntıları xalq müəllimi üçün əsas maneə deyildi. Daha ciddi, daha qüvvətli maneələr dindarlar və hakim sinif tərəfindən göstərilir, xalq müəlliminin nəcib və xeyirxah işi qorxu altına alınır. Dəfələrlə onun kasıb şagirdləri kəndin nüfuzlu ağalarının hədə-qorxuları ilə məktəbdən uzaqlaşmış, söyülüb təhqir olunmuş, çantalarından kitab çıxarılib cırıq-cırıq edilmişdi. Lakin bütün bunlar müəllimin iradəsini qıra bilmirdi. O özünü tənha hesab etsə də, ruhdan düşmürdü. "Odnokiy" imzası ilə yazdığı məqalələrinin birində deyirdi: "Kəndxudanın köməkçisi Məşədi Saleh fevralın 15-də məktəbə gələn şagirdləri küçədə saxlayaraq, onlardan 10 nəfər kasıb uşağının kitablarını əllərindən almış, özlərini isə "fəhlə" sifəti ilə işə göndərmişdi. Onun bu hərəkəti haqqındakı xəbər məktəbə çatanda uşaqlar dərhal yarı yoldan qayıtdı. Onlar özlərindən iki dəfə böyük olan bel, lapatkala-

¹ М.Караяев. Село Малибекли, "Закавказская речь" qəz., 2 noyabr 1912, N 250.

rını sürüyə-sürüyə ancaq ikinci dərsə gəlib çatdılar”.¹

Belə hallar hər addımda kənd müəlliminin başına gəlir və bunlara qarşı təkbaşına vuruşmalı olurdu. O, yalnız məktəb şagirdlərinin vəziyyətinə acıyırdı. Onun ürəyini ağrıdan, qəlbində mübarizə qığılcımları alovlandıran minlərlə günahsız insanların bir ovuc adam, şarlatan və dələduzlar tərəfindən istismar olunması, döyülüb təhqir edilməsi, alçaldılması idi. Xidmət etdiyi xalqın dərdlərini çiyində gözdirməyə hazır olan M.Qarayev yenə də “Odinokiy” imzası ilə Tiflis mətbuatına göndərdiyi məktublarının birində yazırdı: “Ətrafında baş verən nadanlıq, kobudluğu, bir ovuc adamın kütləni amansızcasına istismar etməsini, onların bu əzilmiş, binesib olmuş, heç kəsdən kömək ala bilməyən kasıbların iztirablarına soyuq münasibətlərini görəndə haqsızlığın və dərin hiddətin acı hissləri qəlbini sıxıb ağrıdır... bəzən özünü maarif və həqiqət düşmənləri ilə mübarizədə tənha hiss edir və ümitsizcəsinə əllərini yanına salırsan”.

M.Qarayevin cəhalətə qarşı mübarizədə özünü tənha hiss etməsi təbii idi. Çünki o zaman onun müəllimlik etdiyi ucqar kənddə ictimai bərabərsizlik hökm sürürdü. Kəndin hampaları müəllimə xor baxır, yoxsulları istismar edir, hər hansı bir mədəni tədbirin yerinə yetirilməsinə nəinki kömək etmir, hətta açıqdan-açığa mane olurdular. Bundan dəhşətə gələn M.Qarayev məqalələrinin birində kəndin ağır vəziyyətini belə təsvir edirdi: “Budur, artıq on gündür ki, Malıbəyli kəndinin yolu təmir olunur... Bu işdə bütün kəndlilər iştirak etməli idilər. Lakin təəssüf ki, belə acı faktı etiraf etmək lazım gəlir ki, varlılar və qolçomaqlar yolun təmirində qətiyyətlə iştirak etmirlər. İşin bü-

tün ağırlığı kasıbların, yetimlərin və dul qadınların üzərinə düşür. İş görülən vaxt varlılar öz əməlləri ilə məşğul olur, ailəsini saxlamaq üçün bir şələ odun satıb gündəlik ruzusunu qazanmaq istəyən kasıb isə səhərdən axşama kimi işləməyə məcbur edilir”.

Deməli, M.Qarayev varlığını da kasıb kimi zəhmət çəkməyə çağırır və onların başqalarının əməyi hesabına yaşamağa haqları olmadığını hiss edirdi. Amma o, hakim sinfin daxili təbiətini duya bilmirdi. M.Qarayev əsas diqqətini maarifə verirdi. O, belə fikirləşirdi ki, bu binesiblərin, alçaldılmış və təhqir edilmiş insanların balaları oxuyub öz hüquqlarını anlasalar, xilas yolunu taparlar.

M.Qarayevin pədaqoji fəaliyyətinin yaxşı və qiymətli cəhəti bir də orasında idi ki, o, maarif işlərini, təlim-tərbiyə məsələlərini birtərəfli aparmırdı. Qızların da məktəbə cəlb olunmalarına, onların da sərbəst böyüyüb tərbiyə almalarına xüsusi fikir verir və var qüvvəsi ilə bu ideyanın həyata keçməsinə çalışırdı.

Qadın azadlığı problemi inqilabdan əvvəlki bütün demokratik ziyalılarımızın fəaliyyətində əsas sahələrdən biri idi. Bu, mətbuat üçün, bütün mütərəqqi qüvvələr üçün məramnamə səciyyəsi daşıyan bir problem idi. O zaman bu problemin böyük tarixi əhəmiyyəti var idi. Bütün azadlıq hərəkatlarının təcrübəsi göstərir ki, azadlığın müvəffəqiyyəti bu hərəkatda qadınların nə dərəcədə iştirak etməsindən asılıdır.

Bütün demokratik ziyalılar kimi M.Qarayev də məsələyə təxminən bu baxımdan, bu meyardan yanaşırdı. O, xalqımızın azadlıq mübarizəsi tarixində, milli mədəniyyətin inkişafında az rol oynamayan Azərbaycan qadınlarının istedad və bacarığına inanırdı. M.Qarayev çadra məsələsindən danışarkən vaxtilə belə bir dəqiq ifadəni təkrar

¹ Одинокий. Где справедливость? “Закавказская речь” qəz., 22 fevral 1912, N 43.

etməyi sevirdi: “Bu, (çadra-Ş.Q.) insanlığa ən böyük təhqirdir, bəşəriyyət bunu heç vaxt unutmayacaq”.¹ M.Qarayev dərk edirdi ki, əgər qadınlar din xadimlərinin, mühafizəkar qüvvələrin, boğucu və qaranlıq mühitin təsirindən xilas olub maarifə, məktəbə cəlb olunsalar, ictimai həyatda, xalqın mədəni və siyasi inkişafında böyük tərəqqi baş verər. M.Qarayev 1911-ci ildə yazırdı: “Çox çəkməz ki, hüquqsuz hala salınmış, bütün insani ləyaqətləri hamı tərəfindən alçaldılan, hamı tərəfindən təhqir olunan bir məxluq dərəcəsinə endirilmiş Azərbaycan qadını əsrlik kölə zəncirlərini qırıb işıqlı dünyaya çıxar, insan kimi yaşamağa, düşünməyə başlar və cəsarətlə deyər: bədir, mən insanam, mən anayam, mən vətəndaşam”.

Belə bir sağlam əqidəyə malik olan M.Qarayev qadın azadlığı haqqında xoş sözlər deməklə kifayətlənməmiş və müasirlərindən bir çoxunun ata bilmədiyi bir addımı atmışdır; o, 1910-cu ilin sentyabrında Malibəylidə qız məktəbi açmışdı. Bu məktəbin açılışı o dövrdə çox böyük mədəni hadisəyə çevrildi. Yerli qəzetlərin birində Malibəyli qız məktəbi Qarabağın ilk qaranquşu adlandırıldı.²

“Zakavkazye” qəzetinin 1910-cu ildə yenə də erməni qəzetlərinin birindən götürüb dərc etdiyi “Müsəlman qız məktəbi” adlı məqalədə deyilirdi: “Şuşanın bir neçə verstliyində Malibəyli adlı bir tatar (Azərbaycan-Ş.Q.) kəndi vardır. Geniş təmiz küçələri, qızğın ticarəti olan bu kənd heç Azərbaycan kəndinə oxşamır. Malibəylidə ikisnifli kənd məktəbi var ki, burada da yüzdən çox şagird oxuyur. Kənddə qiraətxana da vardır. Burada təəccübə səbəb və qeyd olunmalı bir şey də bu ilin sentyabrından burada açıl-

¹ Бах: Из жизни мусульман (к вопросу об эмансипации мусульманок). “Закавказская речь” фəз., 27 may 1911, N 116.

² Бах: “Закавказская речь” фəз., 27 may 1911, N 115.

lan qız məktəbidir. Bu məktəbdə 50-dən çox müsəlman qızı oxuyur. Məktəbin müəlliməsi rusdur.

Bu, Qarabağda yeganə haldır. Şuşa ziyalıları da Malibəylilərdən nümunə götürüb şəhərin müsəlman hissəsində müsəlman qız məktəbi açmaq üçün lazımı yerə müraciət etmişlər. Görünür, nəinki şəhərlərdə, hətta kəndlərdə də müsəlmanlar ayılmağa başlamışlar”.¹

Malibəylidə qız məktəbinin açılması maarif dostlarını sevindirirdi. Qabaqcıl qadınlar bu münasibətlə “İşiq” jurnalında yazırdılar: “Qarabağ mahalının Malibəyli qaryəsində sakin olan, elm, təhsil edən bacılarımız dəxi öz bacılarına kömək etməyi müzaiqə etməməlidirlər”.²

M.Qarayev hər iki məktəbi müvəffəqiyyətlə idarə edirdi. O, məktəblərdə ana dilinin, ədəbiyyatın tədrisinə xüsusi əhəmiyyət verirdi. Gənc müəllim ölkədə baş verən mədəni-siyasi tərəqqi və yeniliklərlə şagirdlərini müntəzəm olaraq tanış edir, onlarda əsl mənada milli şüurun oyanmasına çalışırdı. M.Qarayev mütərəqqi qüvvələrin qadın azadlığı haqqındakı bir çağırışı ilə öz şagirdlərini necə tanış etməsindən bəhs edərək yazırdı: “...Dərhal qəzeti götürüb ünəs məktəbinə getdim... dedim. “Bacılarım. Bax, görürsünüzmü, siz məndən soruşursunuz ki, bizdən başqa oxuyan qızlar varmı? İndi inanınız ki, var... Bax, yazırlar ki, biz müslümələr də adamıq, bizi də Allah yaradıb, bizə çox zülmələr edirlər: döyürlər, incidirlər. Lazımdır ki, bu cür əziyyətlərdən qurtaraq”.³

M.Qarayevin təcrübəsi Şuşa ziyalılarını da hərəkətə

¹ Женская мусульманская школа, “Закавказье” фəз., 27 noyabr 1910, N 266.

² “İşiq” jurn., 1911, N 5.

³ Məmməd Qarayev (Qazaxlı). Məktub, “İşiq” jurn., 26 mart 1911, N10.

gətirdi. Onlar 1910-cu ildə hökumətə ərizə verib burada qız məktəbi açmaq fikrini irəli sürdülər və 1911-ci ildə buna nail oldular. Şuşada qız məktəbinin açılmasını qadın azadlığının alovlu təbliğatçısı olan M.Qarayev sevinclə qarşılayaraq deyirdi: "Mən bu gün ikiqat artıq sevinirəm. İndi mənə daha qorxmaq lazım deyildir... Mən meydanda tək deyiləm. Qarabağın ikinci qaranquşunun onun qəlbi Şuşa şəhərində açılmasını ürəkdən təbrik edir və deyirəm: "Qədəmlərin mübarək! Xoş gəlmisən!"¹

Eyni sözləri o, məktəbdə də, kənd camaatı arasında da deyir və xalqı maarifə, mədəniyyətə, mübarizəyə səsliyəirdi.

Malibəyli kəndində iki məktəbin fəaliyyətə başlaması ilə burada az müddət ərzində maarifə rəğbət görünməmiş bir səviyyəyə qalxdı. Məktəbin də, müəllimin də nüfuzu artdı. M.Qarayev dövrün maarif ictimaiyyətinin, qabaqcıl ziyalıların diqqətini cəlb etdi. Onun kəndlilər və məktəblilər arasında xüsusi hörməti var idi. Ona olan sonsuz məhəbbətin nəticəsində 1912-ci ildə qız məktəbinin şagirdləri çox orijinal bir xalça toxuyub hörmət rəmzi kimi sevimli müəllimlərinə hədiyyə verdilər. Xalçanın üzərində bu sözlər yazılmışdı: "Malibəyli ünəs məktəbinin müəllimlərindən sevgili müəllimimiz Məmmədbəy Qarayevə yadigardır".² Bu, xalq müəlliminin əməyinin öz şagirdləri tərəfindən son dərəcə yüksək qiymətləndirilməsi demək idi. Müəllim üçün isə bundan böyük mükafat ola bilməz!

¹ Бах: Из жизни мусульман (к вопросу об эмансипации мусульманок), "Закавказская речь" qəz., 27 may 1911, N 116.

² Bu haqda bu sətirlərin müəllifinin "Bakı" qəzetinin 1970-ci il 14 iyul tarixli nömrəsində çıxmış "Xalq müəlliminin yadigarı" adlı məqaləsinə bax.

M.Qarayevin pedaqoji şücaəti, ucqar bir kənddə apardığı mədəni fəaliyyəti "Molla Nəsrəddin" jurnalının da diqqətindən yayınmamışdır. Jurnalın 1910-cu il 32-ci nömrəsində "Cırcırama" imzası ilə dərc olunmuş "Molla" felyetonunda oxuyuruq: "Bir gün yolum düşdü Malibəyli kəndinə. Kəndi gezdim və elə şeylər gördüm ki, qeyri müsəlman kəndində onları görmək olmaz.

Əvvəla, burada bir məktəb var. Bu məktəbdə çox oğlan uşağı oxuyur. Uşaqların ataları ilə danışib gördüm ki, hər bir kəs, oğlunu oxumağa qoyub, çox razıdır ki, onun övladı elm oxuyur... Bu da görsənməyən bir işdir, çünki özgə müsəlman kəndlərində çox adamlar uşaqlarını məhz o səbəbə məktəbə göndərirlər ki, evdə bekar qalıb, anasından çox çörək istəməsin.

Hələ bu qəribə işlər deyil. Malibəylidə bir qəribə əhvalat gördüm: o da budur ki, bu kənddə hələ oğlan uşaqlarından savayı qızlar da məktəbə gəlib dərs oxuyurlar. Doğrusu, çox təəccüb elədim ki, məsələn, İrəvan kimi bir müsəlman mərkəzində qızın oxumağını müsəlmanlar pis iş hesab eləyirlər. Amma Malibəyli kimi bir kənddə qızlar erməni haxcığı kimi çiyinə heybə salıb dərsə gedir.

Bu işləri görüb, söz yox, başladım bunun səbəbini soruşmağa ki, çox əcəb, Malibəyli hara, bu işlər hara? Və gün haradan çıxıb ki, burada bu qədər tərəqqi baş verib, hər kəsdən xəbər aldım, mənə cavab verə bilmədi. Doğrudan da, qəribə işdir ki, müsəlman kəndində belə-belə işlər əmələ gəlsin. Axırda nə oldusa söhbət molladan düşdü və belə məlum oldu ki, Malibəylidə heç əslində molla olmayıb və malibəylilər ömürlərində heç molla üzü görmüyüblər.

Aha, burada mən barmağımı dişlədim və öz-özümə dedim ki, bəli, bunu mənə bayaqdan deyın, Allah atanıza

rəhmət eləsin, indi bildim ki, niyə burada müsəlmanlar oğlanlarını və qızlarını oxudurlar. Ondan ötrü ki, burada molla yoxdur. Ancaq indi başa düşdüm".¹

"Molla Nəsrəddin" jurnalı "İki adam" felyetonunda isə M.Qarayevə rəğbətini daha aydın hiss etdirirdi: "Qarabağda iki adam var ki, dinc oturmurlar ki, müsəlmanlar düz yolları ilə getsinlər: biri müəllim Məmməd Qarayevdi ki, fikri-zikrini qoyub qız uşaqlarını oxutmağa, biri də Malıbəyli Məşədi Nəcəf Qulu oğludur, vəbalı deyənin boynuna, belə deyirlər ki, bu kişi öz əli ilə yapışır qızların əlinədən və çəkə-çəkə aparır Qarayevin dağılmış məktəbinə".²

M.Qarayev müəllimliklə yanaşı, dövrün mədəni inkişafı ilə bağlı olan başqa ictimai-faydalı işlərlə də məşğul olurdu. O, mədəni sahədə irəli sürülən bütün tədbirlərdə imkanı və bacarığı daxilində fəal iştirak edirdi. Bunu göstərmək kifayətdir ki, Mir Həsən Vəzirov 1909-cu ildə maddi imkanı olmadığına görə institutu tərk etmək təhlükəsi qarşısında qaldığı zaman ona ilk yardım əli uzadan M.Qarayev olmuşdur. O, şəxsən tanımadığı bir azərbaycanlı balasının maddi ehtiyacından xəbər tutan kimi öz şagirdlərinin köməyi ilə ədəbi gecə keçirmiş, tamaşa vermiş və 50 manat toplayaraq Mir Həsən Vəzirova göndərmişdir.³

1912-ci ildə böyük satirik şair M.Ə.Sabirin irsini çap etmək üçün vəsait olmadığı və buna böyük ehtiyac hiss edildiyi vaxt o, Dilicanda istirahət edərkən elə oradaca erməni və Azərbaycan ziyalılarının köməyi ilə S.Qənizadənin "Axsam səbri xeyir olar" və V.Mədədovun "Qırt-qırt" əsərlərini tamaşaya qoymuş və 98 manat 19 qəpik

toplayaraq Bakıya "Hophopnamə"nin nəşri üçün açılmış fonda göndərmişdir.¹

Sabirşünas, filoloji elmlər doktoru, professor Abbas Zamanov qeyd edir ki, "Hophopnamə"nin ilk nəşrində Dilican tamaşası həlledici rol oynadı. Sabir külliyyatı "ilk dəfə həmin tamaşadan toplanılan vəsaitlə nəşr edildi".²

M.Qarayev xalq şairi M.Ə.Sabir və onun satirasına çox böyük əhəmiyyət verirdi. O, məqalələrinin birində Sabir haqqında yazırdı: "Sabir özünün sərrast, iti, yandırıcı satirası ilə oxucularda acı gülüş oyadırdı. Bu qiymətli əsərlər maddi imkanı olmadığından çap edilə bilmir. Bizim ziyalılar nə yolla olursa-olsun Sabirin əlyazmalarının çap edilməsinə yardım göstərməli və onları xalq arasında yaymalıdır".

M.Qarayevin mübariz səsi hər tərəfdən eşidilirdi və qeyd etdiyimiz kimi, onun qabaqcıl müasirləri arasında son dərəcə böyük hörməti vardı. Mir Həsən Vəzirov 1911-ci ildə Şuşada xalq qiraətləri təşkil edərkən və buraya elm, sənət haqqında məruzə etmək üçün məcənni müəhazirəçilər çağırarkən xalq müəllimi Məmməd Qarayevi xüsusi qeyd edirdi.³ M.Qarayev həmin tədbirdə yaxından iştirak etmiş, qadın azadlığı, təlim-təربiyə məsələləri və s. mövzularda məruzələr oxumuşdur.⁴

1911-ci ildə Qori seminariyası müdiriyyətinin seminarıyada təhsil alan azərbaycanlı şagirdlərin dövrü mətbuatda iştirakını qadağan etmək kimi ağılsız cəhdlərini eşidəndə, başqa mütərəqqi ziyalılar kimi, M.Qarayev də qəzəbləndi.

¹ M. Караев. Спектакль на татарском языке, "Закавказская речь" qəz., 31 iyul 1912, N 175.

² A.Zamanov. Sabirə heykəl, "Azərbaycan" jurn., 1970, N 3.

³ Бах: "Закавказская речь" qəz., 27 may 1911, N 116.

⁴ Бах: "Закавказская речь" qəz., 29 iyun 1911, N 144.

¹ "Molla Nəsrəddin" jurnalı., 1910, N 32.

² Yəne orada.

³ Бах: "Закавказье" qəz., 1909, N 233.

ملائف اللدین

№ 6. Цыма 12 к. МОЛЛА НАСРЕДИНЬ 6 عینی ۱۲ بیت



— مکتب بیلدا فاضل برادرها! —

M. Qarayevin məktəhini dağıdanlar və "Molla Nəsrəddin"
jurnalı tərəfindən işsə olunanlar

O, bu haqda yazdığı etiraz məktubunda göstərdi ki, bunlar Miropiyev və Smimov kimilərin kələyidir. Onlar hətta bir zaman şəriət dərslərinin də rusca keçirilməsini tələb edirdilər. M. Qarayev qeyd edirdi ki, seminariyanın müdiriyyəti şagirdlərin siyasi yetkinliyindən ehtiyat edir və buna var qüvvəsi ilə mane olmağa çalışır. O yazırdı: "Lakin belə tədbirlər onları məqsədinə çatdırmayacaqdır. Bu tədbirlər hələ məktəb gənclərinin özlərini bütünlükdə xalq işi uğrunda mübarizəyə həsr etmələrinə qətiyyətlə mane ola bilməz və onlar seminariyanı bitirən kimi xalq xidmət etməyə gələcəkdir".¹

M. Qarayev bədii yaradıcılıqla, tərcüməçiliklə də məşğul olmuş, uşaq ədəbiyyatının inkişafında müəyyən iz buraxmışdır. Onun "Məktəb" jurnalında o zaman bir neçə maraqlı hekayəsi dərc olunmuşdur. Bunlar yenə də onun nəcib niyyətlərinin, xeyirxah əməllərinin bədii inikası idi. O, "Qaranquş və ilan", "Qurbağa və siçan" kimi alleqorik hekayələrində uşaqlara müsbət əxlaqi keyfiyyətlər, nəcib insani hisslər aşılayırdı.

Bu cəhətdən "Sərçə və ilan" hekayəsi səciyyəvidir. Sərçə zəhmətlə özünə yuva qurur, bala çıxardır və onları böyütməyə başlayır. O, bir gün balalarının yanına qayıdanda yuvanın yanında heybətli bir ilan görür. İlan sərçənin balalarını yeməyə hazırlaşanda sərçə balalarının xilas üçün ona çox yalvarır. Bu yalvarışlar bir nəticə vermədikdə o, qüvvəsini toplayıb ilana meydan oxumağa başlayır və qətiyyətlə deyir: "Ay zalım, mən yalnız deyiləm, mənim yoldaşım da vardır. Sən o gündən qorx ki, yoldaşlarımla çalışıb səndən intiqam ala!"

Sərçənin bu sözləri oxuculara tamamilə ayrı mətləblər

¹ Одинокий. Среди мусульман, "Закавказская речь" фəз., 29 декабр 1911, N 291.

anladır, onların diqqətini başqa istiqamətlərə yönəldir. zalıma, qəddara, müftəxora qarşı mübarizəyə çağırır.

Sərçənin inamla və qətiyyətlə dediyi sözlər ilana ilk baxışda gülünc görünür, odur ki, rişxəndlə deyir: "Sənin kimi zəif bir düşmən məndən nə intiqam ala bilər?"

Lakin haqq qalib gəlir. Sərçə həqiqətən ilandan intiqam alıb kamına çatır. Müəllif kiçik bir hekayədə bu mətləbi çox incə ştrixlərlə, inandırıcı boyalarla verir. Oxucu inanır ki, məzlumun zalımdan intiqam alması heç də qeyri-mümkün iş deyildir.

"Qaranquş və ilan" hekayəsində də biz belə ibrətamiz bir səhnənin şahidi oluruq. Müəllif bu hekayəsində kiçik oxucuları dostu düşməndən seçməyə, gözüaçıq olmağa çağırırdı.

Onun Hans Andersendən (1805-1875) iqtibas etdiyi "Bülbülün nəğməsi" hekayəsində isə azadlıq həsrəti qələmə alınmışdır.¹

Beləliklə, M.Qarayev hekayələrində və tərcümələrində də kiçik oxucuların müəllim və tərbiyəçisi olmuşdur.

M.Qarayev həyat nəğməsini axıradək oxuya bilmədi. 1913-cü il yanvarın 9-da 26 yaşında qəflətən vəfat etdi. Qısa ömür sürməsinə baxmayaraq, o, Azərbaycan maarifinin tarixinə fədakar xalq müəllimlərindən biri kimi daxil olmuş və özünəməxsus iz qoyub getmişdir.

M.Qarayevin bütün müəllimlik fəaliyyəti Maltbəyli kəndində keçmiş, üreyinin odunu-alovunu orada əritmiş, həyatının son nəğməsini orada oxumuşdur. O, Maltbəyliyə gələn kimi kəndin bütün zəhmət adamlarını qəlbinin hərarəti ilə işitmiş, onları elm nuruna qərq etmişdir. Onun bütün və hər cür maneələrə üstün gələrək açdığı oğlan və

¹ Bax: "İşiq" jurn., 22 oktyabr 1911, Bu hekayəni A.Şaiq də tərcümə edib 1912-ci ildə "Dustaq" adı ilə "Gülzar" dərsliyinə salmışdır.

qız məktəbləri kiçicik bir "zülmet səltənətində" nur kimi parladı, xalq müəllimini camaatın gözündə böyütdü, hörmət və nüfuz sahibinə çevirdi. Maltbəyli camaatı öz körpələrinin gündüzlər gülə-gülə məktəbə yollandıqlarını, axşamlar isə məktəb səhnəsindən nəğmə, şer oxuduqlarını, teatr çıxardıb şənəndiklərini görəndə onların xoşbəxt gələcəyinə böyük ümidlər bəsləyir, M.Qarayevi özlərinin yeganə ümidgahı hesab edirdilər.

İndi o vaxtdan çox keçmişdir. Sovet hakimiyyəti illərində kənd başdan-başa savadlanmışdır. Hazırda 20-dən çox elmlər doktoru və namizədi, külli miqdarda ali təhsilli ziyalıları olan Maltbəyli o zaman M.Qarayevə yeganə işıq süası kimi baxırdı, çünki o burada həm müəllim, həm həkim, həm də kəndlilərin havadarı idi. Buna görə də onun xatiri hər ailədə doğma və əziz idi. Ona olan sonsuz məhəbbətin nəticəsində 1912-ci ildə Maltbəylinin qız məktəbinin şagirdləri yuxarıda deyildiyi kimi orijinal bir xalça toxuyub istekli müəllimlərinə hədiyyə vermişdilər. Keçmişin acı həqiqətlərinin, fanatizm və cəhalətin hökm sürdüyü bir zamanda belə bir rəmzi faktın özü xalq müəlliminə olan sonsuz məhəbbətin ifadəsi kimi çox maraqlıdır. Bizim pedaqogika və incəsənət tariximizdə nadir təsadüf edilən belə bir sənət əsəri uzun müddət ümumi diqqətdən kənar qalmış, maarif ictimaiyyətinə və geniş oxucu kütləsinə məlum olmamışdır. Çünki bu xatirə əsl sahibini itirəndən sonra əldən-ələ keçmiş, unudulmuş, yaşlı nəslin çox az bir hissəsində xoş xatirəyə çevrilmiş və bu xatirələr son vaxtlara qədər gəlib çatmışdır. Heç ailə qurmamış cavan müəllim 1913-cü ildə qəflətən öləndə əşyaları da dağılmış, xalçanın da izi itmişdir. Onun haqqında ancaq dumanlı şəkildə şahidlərin xatirələri qalmışdır. Bu xatirələrin özündə də o qədər böyük ehtiras vardır ki, istər-

istəməz itmiş yadigara marağı artırır.

Bəs xalça necə olmuşdur? Kimin əlinə keçmişdir? Bu suala heç kəs dəqiq cavab verə bilmirdi. M.Qarayev yetim olduğundan onun uzaq qohumlarını axtarmaq ehtimalı az idi. F.Köçərli 1913-cü ildə onun ölümü münasibətilə yazırdı ki, M.Qarayev lap uşaq ikən Qazaxda müəllim olan Əhmədəğa Mustafayev onu öz himayəsinə almış, böyütmüş və oxutmuşdur. Xalçanın izi bu ailəyə gəlib çıxıb bilərdi. Lakin Ə.Mustafayev də sonsuz olmuş, özü də arvadı Sənubər xanım çoxdan ölmüş, əşyalarından isə, demək olar ki, heç bir iz qalmamışdır. Qazaxa və Malibəyliyə, güman olunan adamlara yazılı və şifahi sorğu bir nəticə vermədi. Onların əksəriyyəti xalçanı gördüklərini, üzərində M.Qarayevin adının belə həkk olunduğunu qeyd edir, amma taleyi haqqında dəqiq məlumat verməkdə çətinlik çəkirdilər. Kiçik bir təsadüf bizi onun üstünə getirib çıxartdı. Məlum oldu ki, onu lap yaxında, qonşuluqda qoyub az qala bütün Azərbaycanı axtarmışdıq.

Bir gün adına API-nin professoru Zaqafqaziya müəllimlər seminariyasının məzunu və onun ən yaxşı tədqiqatçılarından biri olan pedaqogika kafedrasının müdiri mərhum Əhməd Seyidovun yanına getmişdim. Ondan M.Qarayev haqqında soruşdum. Dedi görək ki, M.Qarayev Qoridə başqa fəmiyyə ilə oxumuşdur. Bu da yeni bir müəmma oldu. Amma həqiqət idi, çünki Tiflis maarif muzeyində işlərkən seminariyanın sənədləri arasında M.Qarayev fəmiyyəsinə rast gəlmədim. Yadıma başqa bir fakt düşdü. 1910-cu ilin avqust ayında Dilicanda istirahət edən qabaqcıl ziyalılar Salahlı kənd məktəbinin müdiri Əhmədəğa Mustafayevin pedaqoji fəaliyyətinin 25 illiyini qeyd ediblər. "Kaspi" qəzetinin verdiyi məlumatla görə bu

təntənədə Məmməd Əfəndi Yaqubov və Firidunbəy Köçərli hərəkətlə çıxış etmiş, Ə.Mustafayevi gözəl pedaqoq və nəci bir insan kimi qiymətləndirmişlər. Bu, həmin Məmməd ola bilərdi. Amma hələlik xalçadan söhbət düşəndə Ə.Seyidov dedi ki, onu vaxtilə Əhmədəğa Mustafayevin evində görüb, sonrakı taleyindən isə xəbərsizdir.

İnstitutdan çıxanda keçmiş müəllimim, qayğıkeş və nəci insan Mehdixan Vəkilovla rastlaşdım. Hal-əhvaldan sonra o, mənim işlərimlə maraqlandı, mən də sözarası axtardığımı ondan soruşdum. Çünki bilirdim ki, Ə.Mustafayevin qayğısını o da görmüşdür. O, başını aşağı salıb özünə danışmış kimi:

- Bəli, belə adamlar zülmət səltənətində işıq şüası kimidir, -dedi, -onları araşdırmaq və müasir nəslə tanımaq lazımdır. M.Qarayev Azərbaycan xalq maarifi yolunda qurban getmişdir. Məndə onun bir şəklə var, nənəmdən yadigar qalıb...

Mən qulaqlarıma inanmırdım. Mehdixan müəllimin daha nə dedi yadında deyil, fikrim şəklin yanında idi. Axı, M.Qarayevin şəklə də əldə yoxdur.

- Bəs xalça? - deyər mən ümidlə Mehdixan müəllimin üzünə baxdım.

- Bəli, xalça da vardır. Görək ki... Bunu ən yaxşı Ənvər Şıxlinski bilər. Ondan soruşmaq lazımdır.

Mən Mehdixan müəllimlə şəkil haqqında vədləşib məşhur general Əliğa Şıxlinskiyə əminəvəsi, H.Hacıyev küçəsindəki televiziya atelyesinin müdiri Ənvər Şıxlinskiyə yanına gədirəm.

Tənəffüs vaxtıdır. Ənvər müəllim armudu stəkanda çay içir. Mən ona suallar yağdırıram. Nədənə o da sevinir. O, çayı yarımçıq qoyub dəstəyi götürür, nömrələr yı-

ğır. O, kiminləsə çox mehriban şəkildə hal-əhval tutur, sonra mətləb üstə gəlir:

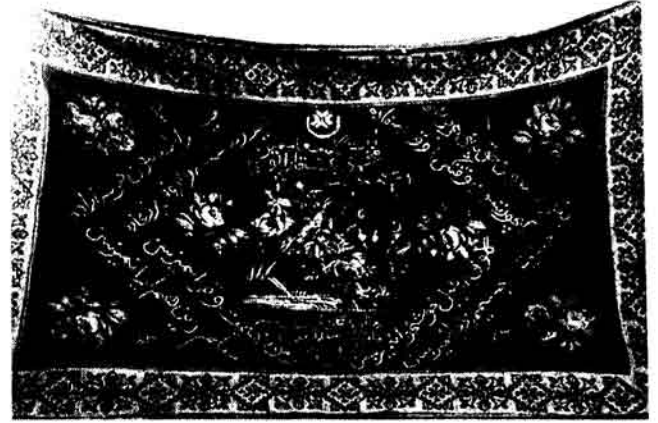
- Xala, səndə bir xalça vardır. Dilşad xanımın yadigarı, o necə oldu? Səndədir, hə lap yaxşı, heç, elə belə.

Ənvər müəllimlə onun 75 yaşlı qayınanası Badisəba Şıxlinskayanın yanına yollanırdı. Mirzə Fətəli küçəsində dar bir dalandan keçib kiçik bir həyətə, oradan da bir otağa daxil olurdular.

Axtardığımız xalça son dəfə burada qərar tutub. Budur, sağ tərəfdə divardan asılmışdır. Bu bizim adət etdiyimiz toxunma xalça deyildir, tikmədir. Lakin zövqlə işlənmiş, miniatür sənət əsəri kimi ilk baxışdan diqqəti çəkir, rəng əlvanlığı və onların münasib düzümü və çaları ilə göz oxşayırdı. O, bizim milli xalçaçılıq sənətinə xas olan ornamentlə, simbolik cizgilərlə və rənglərlə zəngindir. Burada əl işindən, naxışvurma sənətindən və rəng çalarlarından məharətlə istifadə olunmuşdur. Onun üzərində son dərəcə böyük zövq, həvəs və istedad sahibinin əli gəzmiş, bəlkə də bu xalça ümumi səyin nəticəsində meydana çıxmışdır. Amma hər halda rəssamlıqla poetik istedad bir-birinə uyuşmuş, vəhdət təşkil etmişdir.

165 x 105 sm həcmində olan bu xalçanın baş tərəfində tən ortadan eyni rəngdə ay və ulduz şəkli, bunun altında isə yenə də həmin rəngdə sapla "İstəkli müəllimimiz Məmmədbəy Qarayevə" sözləri yazılmışdır. Lap aşağıda, xalçanın ayaq tərəfində "Malıbəyli ünəs məktəbinin müəllimlərindən yadigardır", onun altında isə ərəb rəqəmləri ilə "1912, 12 fevral" tarixi yazılmışdır.

Xalça bədii cəhətdən də gözəl tərtib edilmiş və müxtəlif rəngli saplarla işlənmişdir. Onun ortasında gül-çiçək içərisində Şərq ədəbiyyatının məhəbbət və sədaqət rəmzi olan bülbül, ondan bir qədər aralı pərvanə təsvir olunmuş,



xalçanın künclərində isə əl ilə aşağıdakı beytlər işlənmişdir:

Yetirsən haqq səni hər bir murada,
Keçirtsən vaxtını zövqi-səfada.
Müəssər eyləsin hər nə iradə,
Edər sənə, varıq biz (də) duadə.
Gülük biz, bülbülü xoşxanımızsan,
Həqiqət cismimizdə canımızsan.
Rumuzi-hikməti Quranımızsan,
Müəllim, din, həm imanımızsan.

Şərdəki sadəliyi, bəsitliyi bir kənara qoysaq, faktın özü və onun səmimiyyəti xalq müəlliminə, onun xeyirxah nəcib işlərinə məhəbbəti, rəğbəti nə qədər də gözəl ifadə edir. O da aydındır ki, bu, peşəkar şair tərəfindən yazılmamışdır və bir nəfərin də işi deyildir. Çox güman ki, bu beytlərin düzümündə valideynlər, sinəsi sözlə dolu analar

da iştirak etmişdir. Bu onu da göstərir ki, bizim xalq qədirşünas olmuş, yaxşını pisdən, müəllimi molladan ayırmağı, fərqləndirməyi bacarmış, yeniliyi, mütərəqqi meyilləri həmişə rəğbətlə qarşılaşmışdır. O, əsl xalq müəllimini “xoş avazlı bülbül”, “müqəddəs kitabın rəmzi”, “din, iman” adlandırmaqla onun misilsiz fəaliyyətinin əhəmiyyətini başa düşmüş və ona böyük məna vermişdir.

Bəs bu məhəbbət və hörmət simvolunun əsl varisi həyatdan nakam getdikdən sonra o, hansı yolla gəlib bu mənzilə çatmışdır? Xalça, yuxarıda ehtimal olunduğu kimi, ilk əvvəl qazaxlı Mustafayevlərdə olmuş, onlar öldükdən sonra bu ailəyə yaxın olan, daha doğrusu, Əhmədağanın arvadı Sənubər xanımın qardaşı qızı Dilşad xanım onu götürmüş və hər iki varissiz ailənin yadigarı kimi saxlamışdır. 1962-ci ildə Dilşad xanım da ölmüşdür. O, ölmündən azca əvvəl xalçanı öz xalası qızı Badisəba Şıxlinskaya vəsiyyət etmişdir.

Xalçanın tapılması məni ikiqat sevindirdi. Çünki o zaman mənim “Açılmamış səhifələr” kitabım çapa hazırlanırdı və Məmməd Qarayev haqqında orada xüsusi oçerk var idi. Dərhal xalçanın şəklini çəkdirib kitaba daxil etdim.

1974-cü ildə kitab çapdan çıxdı və geniş rəğbət oyadı. Bu münasibətlə çoxlu oxucu məktubları gəldi. Onların əksəriyyəti M.Qarayevlə və onun məktəbi ilə bağlı idi. Yazanların içərisində yaşlı adamlar, Malıbəyli məktəblərinin ilk qaranquşları da var idi. Onların yaddaşlarına həkk olunmuş bir sıra faktlar, qələmə aldıkları bəzi xatirəvari, qeydlər sanki tarixin özündən süzülüb gəlir, ayrı-ayrı müəmməllərinin açılmasına kömək edir, müəyyən istiqamət verir. 1896-cı ildə anadan olmuş keçmiş müəllim Talıb Əmrax oğlu Məhərrəmov yazırdı: “1907-ci il idi. Kəndə xə-

bər yayıldı ki, Malıbəyliyə təzə müəllim gəlib... Bu müəllim Məmməd Qarayev idi. O, Qara adlı bir nəfərin evində yaşayırdı. Ona isə Həzrətqulu adlı bir aşpaz qulluq edirdi... O da yadımdadır ki, bir az sonra Məmməd müəllimin təşəbbüsü ilə kəndin aşağı hissəsində yeni məktəb binası tikdilər... Məmməd müəllim bizə ədəbiyyat dərsi deyirdi. Elə dərslərdə ki, o bizə şer öyrətməsin. O, vaxtdan öyrəndiyim şerlər indi də yadımdadır”.

Talib Məhərrəmov onu da göstərir ki, “bir gün Molla Nəsrəddin bizim kəndə gəlmişdi. Məmməd müəllim onu hörmətlə qarşılamak üçün bizi məktəbin həyətinə topladı. O, bütün şagirdlərlə səmimi görüşdü. Məmməd müəllimlə söhbət etdi. Onların nə haqda danışdıqlarını dəqiq bilmirəm. Görək ki, o, qaraguruhçulardan, ona mane olanlardan gileyənirdi. Amma o yadımdadır ki, Molla Nəsrəddin gəldəndən bir neçə vaxt sonra “Molla Nəsrəddin” jurnalında bizim məktəbin və Şuşa mollasının eşşək üstə şəkli çıxdı. Molla eşşəyin quyruğu ilə məktəbi vurur və deyirdi: “Bax, belə dağıdaram ha”¹.

Məktəb müəllifi unudulmaz müəllim ilə bağlı belə bir əhvalat da nəql edirdi: “Məmməd müəllim tez-tez camaatı bir yerə yığır, onlara oxumağın faydasından danışır, uşaqları məktəbə cəlb edirdi. Ona görə də kəndin bəzi adamları onunla yola getmir, tədris işinə mane olurdular. O, kəndə gələndən sonra qızlar üçün də məktəb açdı onları da məktəbə cəlb etdi, kənddə görünməmiş canlanma əmələ gəldi. Oğlan-qız dəstə-dəstə məktəbə gedir, həvəslə oxuyurdular. Bu əhvalat kəndin və ətraf yerlərin din

¹ C.Məmmədquluzadənin həmin illərdə Malıbəyli kəndinə gəlməsini, kənd camaatı ilə görüşüb söhbət etməsini Həmidə xanım da öz xatirələrində qeyd edir (Bax: Mirzə Cəlil haqqında xatirələrim, B, 1967, s.54-44).

xadimlərini daha çox qəzəbləndirdi. Cahil adamlar arasında sayıa yaymışdılar ki, Məmməd müəllim guya qızları pis yola çəkir. Əlbəttə, bu belə deyildi. Amma buna inananlar da var idi. Bir gün Məşədi Əşrəfin dükanının qabağında bir nəfər Məmməd müəllimin üstünə bıçaq çəkdi, onu öldürmək istədi, dedi ki, sən məktəb yox, lotuxana açmısan. Məmməd müəllim qorxan adam deyildi və ehtiyat üçün həmişə özü ilə tapança gəzdirdirdi. Odur ki, tapançasını çıxartıb həmin cahilə dedi ki, bu saat güllənin hamısını sənin qarnına dolduraram. Cəmaat onları aralaşdırdı. Bu hadisədən bir neçə ay sonra Məmməd müəllim qəflətən vəfat etdi”.

Yaddaşların dərinliklərində yuva salıb qalmış bu sözlərdə, bu eyhamlarda keçmişin cəhəlat dünyasına bir qəzəb də səslənir. Söz axıran deyilmir, fikir axıran açılmır, qəhər yığılıb boğaza dirənir, gözəl insanın nakam tələyinə bir ağı kimi səslənir.

1906-cı ildə anadan olmuş Gülsüm Əli qızı Bəxtiyarova daha maraqlı məlumat verir. O yazır: “Mən də Məmməd bəy Qarayevin şagirdi olmuşam. Ədəbiyyat və Azərbaycan dili dərslərini Məmməd müəllim, rus dili dərslərini milliyətcə rus olan Nadejda xanım adlı bir qadın, şəriət dərslərini isə Məşədi Miri ağa deyirdi. Yaxşı oxuyanlara tərifnamə verir və hər üçü qol çəkirdi. Mənim məktəb yaşım çatmamışdı, amma hər gün böyük bacım Savadın yanında məktəbə gedir və onlarla birlikdə dərse qulaq asırdım. Bir gün Məmməd müəllim başımı sıgallayıb dedi: “Qızım, görürəm, oxumağa həvəsin çoxdur. Sabahdan səni məktəbə qəbul edərim”.

Yaşımın az olmasına baxmayaraq, mən müntəzəm dərse gedir və yaxşı oxuyurdum. Həmişə müəllimin tərifli sözlərini eşidir və həvəslənirdim. Teatr tamaşaları zamanı

müəllim mənə əzbərdən şer oxudardı”.¹

M.Qarayev qız məktəbində dərslər demək üçün həqiqətən yaxşı tanıdığı və belə olduğu bir qadın dəvət etmiş və qızların tərbiyəsini ona tapşırırmışdı. Ümumi pedaqoji prosesə o özü rəhbərlik edir, amma bütün müəllimləri, kəndin qabaqcıl adamlarını, musiqiçi və xanəndələri də məktəb müsəmirələrinin, həvəskar tamaşaların hazırlanmasına cəlb edirdi. 1912-ci ildə “Əaiaviaoniaş mdth” qəzeti göstərirdi ki, M.Qarayevin xeyriyyə məqsədi ilə verdiyi tamaşalarda N.Moiseyeva, Mir Mehdi Ağamirov, xanəndə Cümşüd və başqaları iştirak etmişdir.²

Deməli, Nadejda xanım həmin N.Moiseyeva idi. O, qızlara dil öyrətməklə bərabər əl işlərini, nağışvurma texnikasını, paltartikmə qaydasını da aşılayır, elm və əmək təlimi verir, M.Qarayevin yaxın köməkçisi hesab olunurdu. Gülsüm Bəxtiyarovanın məktubundan onu da öyrətinirik ki, “Məmməd müəllimin yaxın dostlarından biri Nadejda idi. O, azərbaycanca təmiz danışdı, hətta bizim adət-ənənələrimizi də qəbul etmişdi. Özünün dediyinə görə müsəlmana ərə getmək istəyirdi. Kənd camaatı onun xətrini çox istəyir, ona hörmət edirdi. Anam tez-tez mənədən ona sovqat göndərirdi, o da əvəzində mənə məktəb forması tikir, başqa hədiyyələr verirdi. Məmməd müəllim vəfat etdikdən sonra o, həmişəlik kəndimizdən çıxıb getdi”.

Bu da bir qəhər, bu da bir eyham. Kim bilir, bəlkə Nadejdanın müsəlman kimi sevdiyi gələcək ərə M.Qarayev olmalı idi.

Bəlkə də. Hər halda o, M.Qarayevi namuslu, qeyrətli

¹ Məktublarnın əsli bu sətirlərin müəllifindədir.

² “Закавказская речь” qəzeti, 1912 N 49; əlavə bax: F.Şuşinski. “Azərbaycan xalq musiqiçiləri”, Bakı, 1985, səh.127.

bir vətənpərvər kimi sevmiş, onun səsinə səs vermiş, cəhalətlə vuruş meydanında onun köməkçisi, həmdəmi olmuşdur. Lakin zəfər nəğməsinə sonacan onunla bərabər oxuya bilməmişdi, nəcibliyi, ləyaqəti ilə xatirələrdə qalmış, yaddaşlara həkk olunmuşdur.

Budur, onun şagirdlərindən Tovuz Mehdi qızı Heydərova yazır: "Məmməd Qarayev kənd camaatı ilə xoş rəftar edir, namusla dolanır, hətta başqasının mənfi hərəkətlərə yol verməməsinə çalışırdı. O vaxt məktəbdə Məmməd müəllimlə bərabər işləyən rus dili müəllimi Nadejda xanımın yanına Xan kəndindən bir zabit gəlirdi. Məmməd müəllim ona bildirdi ki, onun bu hərəkətinə camaat pis baxır, bu işdən əl çəksin. Lakin zabit yenə də atla kəndə gəlib-gedirdi. Onda Məmməd müəllim zabitin atının yəhərinin bel qayışını, quşqunluğunu, tapqırını kəsdirdi. Bundan sonra zabit bir daha kəndə gəlmədi".

Cəlil Məmmədquluzadənin Malıbəyliyə gəlməsini Tovuz Heydərova da qeyd edir: "Bizim sinifdə 20-yə qədər qız oxuyurdu. Bir dəfə Molla Nəsrəddin kəndə gəlmişdi. Məmməd müəllimin arzusu ilə biz bir xalça toxuduq və Molla Nəsrəddini əlində əsa bu xalçada təsvir etdik. Hətta xalça Nadejda xanımın evində qaldı, sonra necə olduğunu bilmədim".

Bu da yeni bir fakt. Azərbaycanda qadın azadlığının ilk carçısına ümumxalq məhəbbətinin maraqlı forması. Təəssüf ki, molla-nəsrəddinşünaslığa belə bir fakt məlum deyildir. Tovuz Heydərova məktubunu belə bitirirdi: "Məmməd müəllimin dəfnində biz qızlar da iştirak etdik. Nadejda xanımın göstərişi ilə çələng düzəlttik və qəbiristanına qədər getdik. Onu dəfn edəndən sonra Qazaxa teleqram vurduq. Bir həftədən sonra oradan bir neçə adam gəldi, onun cənəzəsini çıxarıb Qazaxa apardılar və orada dəfn

etdilər".

Mənə göndərilən məktublarda biri xüsusilə təsirli və kövrək yazılmışdı. Məktub Nəstərən Məhərrəmovadan idi. Ərəb əlifbası ilə yazılmış bu məktubda qadın deyirdi:

Hörmətli Şamil Qurbanov...

Sizin "Açılmamış səhifələr" kitabınızda mənim müəllimim Məhəmməd Qarayev haqda topladığınız səhifələri gah ağlaya-ağlaya, gah da sevinə-sevinə oxudum.

Ona görə ağladım ki, 61 ildir (kitab 1974-cü ildə çap olunmuş, məktub isə həmin ilin 3 avqustunda yazılmışdır -S.Q.) ayrıldığım müəllimimin əksini gördüm, elə bil özünü gördüm. Məktəb dövrüm yadıma düşdü. Ah, nə gözəl günlər idi uşaqlıq dövrüm. 8 yaşında müəllim əlimdən tutub mənə yazı öyrədirdi. İkinci, ona görə sevindim ki, çox zəhmət, əziyyətlə bizə məktəb açan, hərtərəfli əmək sərf edib qeydimizə qalan müəllimimizin adı tarixə düşdü, axtarılıb toplandı, qələmlər yazdı, Nəstərən oxudu, oxudu, doymadı.

Oğlum Şamil, icazə ver, uzaqdan-uzağa o şəkilləri tapıb gətirən, o səhifələri yazan əllərini öpüm. O yadigar xalçada mənim də əllərim gəzib.

Oğlum Şamil, bu kitabça mənim üçün çox böyük yadigardır. Çox sağ olunuz. Siz o ağır və işgəncəli vaxtların qaranlıq yollarını işıqlandıran, geridə qalmış insanların qeydinə qalan müəllimləri qələmə almısınız.

Müəllimimin şəklini gördüm, bağrıma basdım və sonra baxıb-baxıb özü ilə danışmış kimi dedim: "Sən ey əsarət zəncirini qırıb bizə məktəb açan, qaranlıq yollarımıza işıqlar saçan. Sən ölməmişən, müəllim. sağsan. Bizə verdiyi-

niz xoşbəxtliklə aləmə yadigarsan.

Daim hər vaxt qəlbimdə, dilimdə, tariximzdə varsan.

Birinci qaranıq məktəbinə qədəm qoyan Nəstərən Məhərrəmov.

Malibəyli. 3 avqust 1974".

Qəlbi ömrünün 26-cı baharında döyünməkdən qalmış xalq müəllimi haqqında bu həzin, kövrək sözlər məndə hələlik muzeylərimizin birində ona kiçik bir güşə açmaq, yadigar xalçanı alıb eksponat kimi ora qoymaq fikri oyadı. Bu məqsədlə o zaman Nizami adına Ədəbiyyat muzeyinin direktoru, Azərbaycan SSR EA müxbir üzvü, mənim əziz müəllimim professor Abbas Zamanovun yanına gedib bu əhvalatı ona danışdım. Xalçanı muzey üçün almağı qət etdik. Amma Badisəba xanım ondan ayrılmaq istəmədi. Xalça hanada toxunmamışdı, əllə işlənmişdir. Buna görə yüngül idi və Badisəba özü ilə aparır, üstündə namaz qılır, yazılarını, şerlərini oxuyur, rəmzi şəkillərinə baxmaqdan doymurdu. 1978-ci ildə o, qohumlarını görmək üçün Qazaxa gedərkən yenə də etibarlı yoldaşını özü ilə aparır və orada özünün və yadigar sahibinin vətənidə gözlerini əbədilik yumur. Sonra... Sonra isə mən Badisəba xanımın qızı Cəmilə xanımı görüb xalçanı soruşanda o, köksünü ötürüb dedi:

- Heç soruşmayın. Şamil müəllim, Arvad öləndə ona bükülməsini vəsiyyət edibmiş... Heç kəs bu arzuya qarşı durmaq istəməmiş... Mən gedib çatanda artıq gec idi.

Bəli, qəribə tale. Tapılan və əbədi itən yadigar.

1990

AZƏRBAYCANDA İLK FİZİKA PROFESSORU

RƏHİMBƏY MƏLİKOV

(1886 -1936)

Azərbaycan Sovet tərəfindən sonra özünün üçün cübaharını yola salırdı. Əsrlərlə davam edən köləlik və istismar zənciri artıq parçalanıb məhv olmuş, yeni cəmiyyət qurulmuşdu. Öz maddi və mənəvi sərvətlərinin sahibinə çevril-



miş Azərbaycan xalqı az müddət ərzində böyük işlər görmək arzusunda idi. Yeni yaradılmış təhsil ocaqları qapılarını zəhmətkeş balalarının üzünə taybatay açmışdı. Əvvəllər bircə universiteti olan ölkədə indi institutlar, texnikumlar fəaliyyətə başlamışdı. Lakin milli kadrların olmaması üzündən hələlik elmlərin tədrisi Azərbaycan dilində getmirdi. Tədrisin Azərbaycan dilində aparılması qarşıda duran əsas vəzifələrdən biri idi. Çünki milli kadrların hazırlanması, elmin inkişafı bir çox cəhətdən dərslərin milli dildə aparılmasından asılı idi. Nə etməli? Hələlik bir sıra mütəxəssisləri kənardan çağırmaq lazım idi. İctimai fənlər sahəsində bu tədbir işə yarasada, texniki elmlərin tədrisində kara gəlmirdi. Ona görə də sayca

çox cüzi olan milli kadrların özündən istifadə etməkdən başqa çarə yox idi. O zaman isə Azərbaycanda cəmi ikicə nəfər ali riyaziyyat təhsilli adam vardı.

Bu vaxt gənc Azərbaycan Respublikasının rəhbərlərinin vaxtilə yaxşı tanıdıqları üçüncü bir adamın da adı çəkilir: Rəhimbəy Məlikov. Rəy bir idi: onu tacili dəvət etmək. Həmin günün səhəri Azərbaycan hökuməti adından Pyatiqorskada birinci dərəcəli nümunə məktəbinin fizika-riyaziyyat müəllimi Rəhimbəy Məlikovun ünvanına bir teleqram vuruldu. Bu, Azərbaycandan ona eyni məqsədlə göndərilən birinci teleqram idi.

Ali Pedaqoji İnstitutun tələbələrindən Ə.Tahir Azərbaycanda ali məktəblərin milliləşməsinə və R.Məlikovun vətənə dönməsini necə böyük intizarla gözlədiklərini belə təsvir edirdi: "İnstitutun ikinci kursunda idim. Şimali Qafqazdan instituta fizika lektorluğuna dəvət olunan Rəhim Məlikovun yolunu bəkləyirdik. Ara-sıra nə vaxt gələcəyini soruyor, "Tezliklə gələr" cavabı ilə qane oluyorduk... Onu hər kəs tərif ediyordu. Ali təhsil görmüş bir azərbaycanlının gəlib də Azərbaycanda işləməsinə qəlbən acıyordum.

Bir gün iş odasında işlərkən arkadaşlarımdan birisi sevinclə "Məlikov gəldi!" deyər qışqırdı. Hamımız qələmləri atıb onu qarşılamağa qoşduq. Təəssüf ki, qarşımızdakı Məlikov deyildi.

O sənə onun gəlməsindən qəti-ümid etmişdik. Gələcək sənə tədrisin başlanğıcında, yəni 1923-cü sənə sentyabr ayında Bakıya gələrkən Məlikovu institutda gördüm. Leksiyalarına davam etdim. Kəndisi ilə sıx əlaqədar büləndüm və layiqi ilə tanıdım. Həqiqətən istər məlumatca, istər insaniyyətə tərifə layiq bir şəxs imiş. Fəqət nə yapayım ki, onun barəsində düşüncələrimi yazı ilə ifadə

edəmiyəcəyəm. Yalnız qısaca olaraq deyər bilərəm ki, "Möhtərəm müəllimimiz Məlikov gələcək türk darülfünunun ali bir ümididir. O bir şölədir ki, hələ ziyasını saçmamışdır.

Azərbaycanın məzlum və qaranlıq guşələrini nurlandıracağına qəlbən inanıram.

Bununla məqsədim Məlikovu mədh etmək deyil. Yalnız Bakı darülfünunun milliləşməsinə bədbin nəzərlə baxanlara bildirmək istəyirəm ki, Bakıda, türk darülfünununda leksiya oxuyacaq müəllimlərimiz yox deyildir".¹

1923-cü il sentyabr ayının 1-dən etibarən R.Məlikov Azərbaycan Ali Pedaqoji İnstitutunda fəaliyyətə başladı və ilk dəfə ana dilində fizikadan mühazirə oxudu. O zaman azərbaycanlı balaların ana dilində təhsil almalarına, elmin müxtəlif sahələrinə yiyələnmələrinə nəinki respublika üçün, ümumiyyətlə bütün Şərq üçün əhəmiyyətli bir məsələ kimi baxılırdı. N.Nərimanovun 1924-cü ildə Azərbaycan Ali Pedaqoji İnstitutunun ilk buraxılışı münasibəti ilə yazdığı təbrik məktubunda deyilirdi: "Azərbaycan Şərq üçün bir məktəbdir. Yeni Şərq hazırkı halında qalarsa, biz ona hər cəhətdən müəllim olacağıq. Beş ildən sonra Türkiyə, İran, Əfqan üçün bizim müəllimlərimiz elmfənn meydanında hazır olacaqlar".

N.Nərimanovun uzaqgörənliklə dediyi bu sözlərin dərin mənasını xalq maarifinin yenidən qurulması işinə cəlb edilən milli kadrlar xüsusilə hiss edir və yeni həyatın gələcək qurucularının hazırlanmasına böyük əmək sərf edirdilər. Bu şərəfli işdə mühüm rol oynayan ziyalılardan biri də R.Məlikov idi. "Rəhimbəy Məlikov respublikada fizika və riyaziyyat elmlərinin tədrisi işinin təşkili və tək-

¹ Ali Pedaqoji İnstitutun salnaməsi, 1924, N 1, s.23.

milləşməsində böyük xidmətləri olmuşdur. Həyatdan tez getməsinə baxmayaraq o, haqlı olaraq Azərbaycan elminin görkəmli xadimlərindən biri sayılır".¹

Rəhimbəy Məlikov 1886-cı il aprelin 20-də Göyçay qəzasının Zərdab kəndində anadan olmuşdur. Atasını erkən yaşlarında itirən Rəhim əmisi Həsənbəy Zərdabının himayəsində böyümüş, təhsil almışdır. 1905-ci ildə Bakı realni gimnaziyasını bitirdikdən sonra o, Kazan universitetinin fizika-riyaziyyat fakültəsinə daxil olmuşdu. 1912-ci ildə universiteti müvəffəqiyyətlə bitirdiyi üçün onu kafedrada saxlamaq istəmişlər, lakin Rəhimbəyin 1905-ci il inqilabında iştirak etməsi və özünü hakim dairələrə "etibarsız şəxs" kimi göstərməsi buna mane olmuş və o, universitetdən uzaqlaşdırılmışdır.

Həmin ildən Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qələbəsindən R.Məlikov Şimali Qafqazın Nalçık, Mozdok, Qrozni, Pyatıqorsk şəhərlərində müəllimlik etmişdir. O, Oktyabr sosialist inqilabını da Şimali Qafqazda qarşılıq, dünyada ilk sosialist dövlətinin ictimai-mədəni tədbirlərində iştirak etmişdir. Bu illərdə o, bacarıqlı bir pedaqoq kimi ictimai-mədəni sahələrdə coşğun yaradıcılıq eşqi ilə fəaliyyət göstərirdi. 1920-1923-cü illərdə Rəhimbəy Pyatıqorskda Lermontov adına xalq universitetində fizikadan, III Beynəlmiləl adına Birinci dərəcəli nümunə məktəbində isə riyaziyyatdan dərs deyirdi. R.Məlikovun həmin məktəblərdəki pedaqoji fəaliyyəti 1922-ci ilin aprelində RSFSR Xalq Maarif Komissarlığının yoxlama briqadası tərəfindən bəyənilmişdi.²

¹ X.А.Чимирзов. Азербайджанский Государственный Университет, Б., Азəтəşғ, 1969, с.82.

² M.Əzizbəyov adına NK -nun arxivı, fond I, siyahı 3, iş 245, s.3.

Rusiyadakı bütün ali məktəblərə imtahansız qəbul olunmaq üçün 1923-cü ildə Şimali Qafqazda yaradılmış hazırlıq kurslarında da fizika müəllimi R.Məlikov idi. Terek Xalq Maarif Şöbəsinin həmin kurslarda fizika fənninin tədrisi haqqında verdiyi məlumatda deyilirdi: "Fizika müəllimi Məlikov bu fənnin əsaslı surətdə mənimsənilməsi üçün xüsusi metodla işləmiş, öz vəzifəsini yerinə yetirmək üçün vicdanla çalışmış və pedaqoji şücaət göstərmişdir".¹

Rəhimbəyin pedaqoji fəaliyyətinin ən məhsuldar dövrü, şübhəsiz ki, Azərbaycana qayıdıqdan sonra başladı. 20-ci illərdə o, API-də, Azərbaycan Dövlət universitetində, Politexnik və Ticarət institutlarında, texnikumlarda, ixtisasartırma kurslarında, fəhlə fakültələrində fizikadan, həndəsədən və riyaziyyatdan dərs deyir, Azərbaycan dilində dərs vəsaitləri, proqramlar hazırlayırdı. 1930-cu ildən API-nin fizika kafedrasına rəhbərlik də ona həvalə edilmişdir. O zaman Azərbaycanda işləyən və R.Məlikovdan sonra həmin kafedraya rəhbərlik edən professor V.Tixomirov 1937-ci ildə R.Məlikovun elmi pedaqoji fəaliyyəti haqqında yazmışdır: "O bizim cəmiyyətimiz qarşısında və Azərbaycanda ali türk (Azərbaycan-Ş.Q.) təhsili məsələsində daşdığı məsuliyyəti hiss edirdi... Rəhimbəyin zəhməti bəhrə verməyə başlamışdır. Hazırda bizim bir sıra azərbaycanlı fiziklərimiz yetişmişdir ki, onların hamısı R.Məlikovun tələbəsi hesab olunurlar".²

Belə müstəsna xidmətlərinə görə R.Məlikov 1930-cu ildə API-nin elmi şurasında dosent, 1935-ci ildə isə professor vəzifəsinə seçilmişdir. Azərbaycanlılar arasında

¹ M.Əzizbəyov adına NK -nun arxivı, fond I, siyahı 3, iş 245, s.3.

² Yəni orada.

ilk dəfə fizika üzrə belə bir şərəfə nail olan R.Məlikov idi. Təəssüf ki, bu səadət uzun sürmədi və R.Məlikov 1936-cı il fevralın 23-də universitetin auditoriyasında qəflətən vəfat etdi. "Kommunist" və "Bakinski raboçi" qəzetləri matəm xəbərlərində onun gözlənilməz ölümünü Azərbaycan maarif ictimaiyyəti üçün ağır itki kimi qeyd edirdilər.

Səmərəli elmi-pedaqoji fəaliyyəti ilə yanaşı R.Məlikov geniş publisistik yaradıcılıqla da məşğul olmuş və zəngin irs qoyub getmişdir. Əsrimizin ilk illərindən başlayaraq Azərbaycan mətbuatı səhifələrində gedən ictimai mübahisələrdə, dövrün aktual məsələlərinin müzakirəsində və həllində R.Məlikov mütərəqqi cəbhəni təmsil edən mühərrirlərdən biri kimi tanınmışdır. O, Bakıda, Kazanda, Tiflisdə, Şimali Qafqazda rus dilində nəşr olunan qəzet və jurnal səhifələrində dövrün mühüm ictimai-siyasi məsələləri ilə əlaqədar olaraq geniş publisistik yaradıcılıqla məşğul olurdu ki, bu da XX əsrin əvvəllərində xalqımızın qabaqcıl nümayəndələrinin ictimai mübarizəsinin bir sıra sahələrini öyrənməyə imkan verir.

R.Məlikov publisistik fəaliyyətə teatr resenziyaları ilə başlamış və bu, uzun müddət onun fəaliyyətinin əsas sahələrindən biri olmuşdur. Rəhimbəyin ilk yaradıcılıq addımlarının uğurlu cəhəti orasında idi ki, o, hələ Bakı gimnaziyasında oxuduğu illərdə N.Nərimanov, N.Vəzirov, H.Ərəblinski, H.Sarabski və başqaları ilə yaxından əlaqə saxlayır, onların apardığı mədəni tədbirlərdə fəal iştirak edirdi. Müasirlərinin xatirələrindən məlum olur ki, onun evi teatr həvəskarlarının görüş yerinə çevrilmişdi. Azərbaycan SSR xalq artisti mərhum H.Sarabski öz

xatirələrində yazırdı: "1902-ci ilin iyul ayında... R.Məlikovun evinə yığılaraq tələbə Cuvarlinskiyin nəfəne teatr göstərmək istəyirdik, həvəskar olduğum üçün mən də burada idim".¹

Rəhimbəyin ilk teatr resenziyaları 1905-ci ildə dərc olunmuşdu. Həmin ilin noyabr ayında realni gimnaziyanın azərbaycanlı tələbələri müəllim Ələsgər Axundovun rəhbərliyi ilə İ.S.Turgenevin "Pulsuzluq" pyesini tamaşaya qoymuşdular. R.Məlikov bu tamaşa haqqında yazdığı resenziyada tələbələrin sənib işini yüksək qiymətləndirirdi.² Bundan bir qədər sonra Bakıya qastrola gəlmiş artist P.İ.Çirikovun həmin əsəri yazıtmaq oynaması Rəhimbəyi narazı salmışdı. O, Çirikovun başdansaovdu oyununu həm Bakı tamaşaçılarına, həm də müəllifin özünə hörmət-sizlik kimi qiymətləndirirdi. Gənc tənqidçi Çirikovun bu əsəri və A.P.Çexovun "Zorən tragik" pyesini yazıtmaq oynamasını pisləyərək yazırdı: "Çirikovun nəzərinə çatdırıram ki, bu pyesi ("Pulsuzluq" nəzərdə tutulur – Ş.Q.) ay yarım bundan əvvəl müsəlman tələbələri tamaşaya qoymuş və gözəl oynamışlar. Artistin öz vəzifəsinə belə soyuq münasibəti acınacaqlı vəziyyətə səbəb oldu. Biabırçılıq bununla bitmədi. Hələ bu harasıdır! Çexovun "Zorən tragik" əsərini də oynamaq lazım idi. Burada isə eşidilməmiş ixtisarlar başladı. Çirikovun özünün ifa etdiyi Tolkaçovun monoloqunun kitabda düz üç səhifə yarım olmasına baxmayaraq tamamilə buraxıldı. Beləliklə, "Zorən tragik" istər-istəməz "Zorən komikə" çevrildi. Səhnədə biz yalnız

¹ H.Sarabski. Ərəblinski haqqında xatirələrim, Respublika əlyazmaları fondu, Arxiv 17, Q-13, s.1; Əlavə bax: H.Sarabski, Xatirələrim, "İnqilab və mədəniyyət" jurn, 1928, N 4.

² Par. Меликов. Мусульманский любительский спектакль. "Каспи" qəz., 17 noyabr 1906, N 222.

Tolkaçovu Muraşkinin arxasında o yan-bu yana qaçan görürdük, vəssalam! Bütün bunlar iki dəqiqədən az çəkdi".¹

Dahi rus yazıçılarına hörmət və qayğı ilə yanaşan R.Məlikov onların ədəbi irsinin təhrif olunmasına dözə bilmirdi. O göstərirdi ki, Turgenev və Çexov kimi klassiklərin əsərlərinə belə münasibət göstərən Çirikov artist adını daşımağa layiq deyildir.

R.Məlikov rus ədəbiyyatının pərəstişkarlarından və onun Azərbaycanda alovlu təbliğatçılarından biri idi. Biz onun məqalə və məktublarında rus klassiklərinin adlarının böyük məhəbbətlə çəkilməsinə və onların fikirlərinə istinad olunmasına tez-tez rast gəlirik. Rəhimbəy öz əleyhdarlarına, burjua ideoloqlarına kəskin cavablar verərək çox vaxt öz müddəalarını rus ədiblərinin əsərlərindən gətirdiyi misallarla əsaslandırır. A.S.Puşkin, A.S.Qriboyedov, M.Y.Lermontov, N.V.Qoqol, İ.S.Turgenev, A.N.Ostrovski və başqaları onun dilinin əzbəri idi. O, bu yazıçıların əsərlərindən ideya mənbəyi kimi istifadə edirdi. Bunu R.Məlikovun hələ inqilabdan əvvəl tərtib etdiyi "Ən çox sevdiyim sətirlər albomu" da təsdiq edir. Rus klassik yazıçılarından ən yaxşı parçaları özündə birləşdirən bu albom gənc tənqidçinin nəzəri-estetik görüşlərinin hansı mənbədən qidalandığını göstərən faktik bir sənəddir.² Rəhimbəy Məlikov M.Qorkinin məşhur "Fırtına quşu" hekayəsini, Turgenevin "Astana" adlı siyasi məzmunlu mənsur şerini, A.S.Puşkinin "Sibire məktub", M.Y.Lermontovun "Əlvida, Rusiya" kimi şerlərini bütünlükdə və ya qismən öz xətti ilə bu alboma köçürüb onları "ən çox sevdiyim sətirlər" adlandırmışdır. Burada biz N.A.Nekra-

¹ Р. Меликов, Дебют артиста П.И.Чирикова, "Каспи" qəz., 31 dekabr 1905, N 245.

² Бах: Память будет почтена... Баку, 1987, с.9.

sovun, V.Bryusovun, Y.Polonskinin, Y.Nadson və başqalarının da əsərlərindən parçalara rast gəlirik.

Bütün başqa mütərəqqi ziyalılar kimi R.Məlikov da inqilabdan əvvəl köhnə cəmiyyətə düşmən olduğu üçün mürtece dairələr tərəfindən ciddi şəkildə sıxışdırılırdı. Bu illərdə ona qarşı tapança tuşlayanlar da olmuşdur. Burjuaziyanın bəzi nüfuzlu dairələrinin və liberal mətbuatının onun əleyhinə yaratdığı kampaniya və mətbu təhqirlər nəticəsində Rəhimbəy öz yurdundan uzaqlaşmalı olmuş, Qafqaz dağlarının bu tərəfinə, yəni doğma el-obasına uzun müddət əlvida demişdi. Bəlkə elə buna görə M.Y.Lermontovun məşhur "Əlvida, Rusiya" şeri onun albomuna yol tapmış və onun dilinin əzbəri olmuşdur. Çünki bu şer Lermontov kimi Rəhimbəy üçün də son dərəcə səciyyəvidir, onun da "ağalar və qullar" ölkəsindən narazılığını, boğucu mühitə olan nifrətini bədii şəkildə əks etdirirdi.

İrticanın tüğyan etdiyi illərdə Azərbaycan acınacaqlı vəziyyətdə idi. İnqilabi mübarizə boğulur, xalqın mərd oğulları irticanın qurbanı olurdular. Lakin azadlığa olan ümid bəsləyən, azadlıq yolunda çəkilən zəhmətlərin itmə-yəcəyinə inananlardan biri də R.Məlikov idi. O, Puşkinin məşhur "Sibire məktub" şerini də özünün "ən çox sevdiyim sətirlər albomu"na yazmaqla bir növ böyük şairin dili ilə xoşbəxt gələcəyə sönməz ümidini ifadə etmişdir.

"Sibire məktub" şeri yazıldığı gündən başlayaraq bütün milli azadlıq mübarizəsi dövründə çox geniş yayılmışdır. Məlumdur ki, bu şer və dekabristlərdən İ.N.Odoevskinin A.S.Puşkinə yazdığı cavab şeri Rusiyani başdan-başa dolaşaraq dillər əzbəri olmuş, mübarizə rəmzi kimi səslənmişdir. Təsədüfi deyildir ki, ilk ümumrusiya siyasi qəzeti olan "İskra" nəşrə başlarkən Odoevskinin

şerindəki "Qıyılcımdan alov püskürəcək" misrasından qəzetin epigrafi kimi istifadə olunmuşdu. Rus poeziyasının ən yaxşı nümunələrindən olan bu şer öz siyasi məzmunu ilə hakim siniflərə qarşı kəskin ittihamnamə idi.

Bu materiallar eyni zamanda R.Məlikovun ədəbi-tənqidi görüşlərini, siyasi əqidəsini öyrənməyə imkan verir. R.Məlikov Azərbaycan ədəbiyyatından danışarkən və ona ideyalıq, döyüşkənlik ruhu aşılamağa çalışarkən mütərəqqi rus ədəbiyyatını əsl örnək hesab edirdi.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mətbuatı səhifələrində realist ədəbiyyat uğrunda mübarizə edən publisistlərdən biri də məhz R.Məlikov idi. O, hələ realni gimnaziyanın son kursunda oxuduğu zaman N.Nərimanovun yaradıcılığından, xüsusən "Nadir şah" dramından geniş bəhs etmiş və bu əsəri çox yüksək qiymətləndirmişdir.

Məlumdur ki, çar hökuməti "Nadir şah"ın tamaşasını uzun müddət icazə verməmişdi. Ancaq 1905-ci il inqilabından sonra onun tamaşası mümkün olmuşdur. Əsər əvvəlcə Azərbaycan dilində hazırlanırdı və bir neçə məşğələ də keçirilmişdi. Lakin məhərəmlik olduğu üçün tamaşanın bir qədər təxirə salınması ehtimalı olduğundan müəllif vaxt itirməmək və verilmiş icazədən dərhal istifadə etmək üçün əsəri rus dilinə tərcümə etmiş, rus və Azərbaycan ziyalılarının iştirakı ilə ilk tamaşanı rusca verməyi məsləhət görmüşdü. Bu belə də olmuşdu. Beləliklə "Nadir şah" 1906-cı il fevralın 8-də Bakıda ilk dəfə rus dilində tamaşaya qoyuldu.

Tamaşa günü R.Məlikov "Kaspi" qəzetində əsərin geniş xülasəsini dərc etdirmişdi. O, əsərin məzmununu ele ustalıqla danışdı ki, bu, bədii tərcümə kimi canlı və maraqlı təsir bağışlayırdı. Dramaturqun əsas ideyasını çox gözəl duyan R.Məlikov əsərin başlıca yerlərini qabarıq

şəkildə oxuculara çatdırırdı. Məlumdur ki, əsərdə inqilabi ideya təbliğ edilir, şah və xalq, dövlət və din problemi demokratik cəhətdən mənalandırılırdı. Dramaturqun əsas məqsədi şahlığa olan etimadı sarsıtmaqdan ibarət idi. O göstərirdi ki, şah ölkəni idarə etməkdə acizdirsə, onu tapdayıb keçmək, xalq içərisindən çıxmış, xalqın qayğısına qalan bacarıqlı bir adamla əvəz etmək olar. Bu ideyanı R.Məlikov daha qabarıq verməyə çalışmışdır. O yazırdı ki, şah dövlət işləri ilə məşğul olmaq əvəzinə eys-ışrətə uyur, "beləliklə də ölkə zalımların əlində oyuncağa çevrilir və xalq amansızcasına soyulur. Bu işə, əlbəttə, xalqın hiddətinə səbəb olmalı idi və ona görə də axırda İran dövlətinə daxil olan müxtəlif millətlər üsyan qaldırıb şahı hakimiyyətdən salırlar".¹

Bu fikir əsrdən gəlsə də R.Məlikovun da dünyagörüşünə uyğun idi. Bununla da o, dramaturqun özü kimi, xalqı mövcud idarə üsuluna, çarizmə qarşı mübarizəyə çağırırdı, hakimiyyətin xalqa yaxınlaşmasını, xalq hakimiyyətini təbliğ edir, çıxış yolunu da bunda görürdü. O, xalq içərisindən çıxmış Nadirin "hakimiyyət başına gəlməsini tamamilə dağılmağa yaxınlaşan İran üçün üfudə parlayan Günəşə" bənzədirdi. R.Məlikov Nadirin dövlət mənafeyi üçün apardığı islahatları, ilk tədbirlərini, onun vətən naminə oğlundan belə keçdiyini, saray intriqalarını və nəhayət, Nadirin özünün də bu intriqaların qurbanı olduğunu geniş şərh edirdi. Tənqidçi əsərin tam məzmununu danışdıqdan sonra üzünü oxuculara tutub deyirdi: "Oxucular xalq içərisindən çıxmış bu hökmdarın şəxsiyyəti ilə bu gün teatrda tanış ola bilərlər".

:"Nadir şah"ın ilk tamaşası böyük müvəffəqiyyətlə

¹ Р.Меликов. Надир шах (Событие в Персии в первой половине XVIII столетия), "Каспи" qəzeti, 8 fevral 1906, N 31.

keçmiş, əsərə xüsusi maraq göstərən tamaşaçılar müəllifi gürultulu alqışlarla qarşılamışlar. Bundan ruhlanan R.Məlikov bir gün sonra dərc etdirdiyi resenziyada bunu xüsusilə qeyd edirdi. O, həvəskar artistlərin "Nadir şah" kimi mürekkəb bir əsərin öhdəsindən bacarıqla gəldiyini göstərirdi.¹ R.Məlikov ilk məqalələrindən başlayaraq ədəbi-mədəni həyatdakı yeni meyhlərə üstünlük verir və onu yüksək qiymətləndirirdi.

Birinci rus inqilabı dövründə, xüsusilə "Molla Nəsrəddin" jurnalı fəaliyyətə başladıqdan sonra Azərbaycan ədəbiyyatında tənqidi realizmin daha da gücləndiyini, ədəbiyyata yeni forma və məzmun gəldiyini Rəhimbəy hiss edirdi, bunu nəzəri cəhətdən əsaslandırmaq, gənc ədəbi qüvvələrin yaradıcılığına düzgün istiqamət vermək üçün başqa demokratik qüvvələr kimi, o da müəyyən fəaliyyət göstərirdi. Onun 1908-ci ildə dərc etdirdiyi teatr oçerkləri məhz bu məqsədi daşıyırdı. Tənqidçi hələ ilk məqaləsində oxuculara bildirdi ki, o, müasir Azərbaycan ədəbiyyatının tənqidi xülasəsini yazmaq arzusundadır. R.Məlikov bu səpgidə yazdığı bir məqaləsində realist ədəbiyyatın inkişafı, onu yaradan və inkişaf etdirən gənc ədəbi qüvvələri alqışlamaqla Azərbaycan ədəbiyyatının yeni istiqamətdə irəlilədiyini, xalq kütlələrinə yaxınlaşdığını sevinc hissi ilə qeyd edirdi. Tənqidçini sevindiren "Azərbaycan ədəbiyyatının yeni mühitə daxil olması" idi. O, qəzəl-qesidə ədəbiyyatından fərqli olaraq yeni orijinal ədəbiyyatın yaranmasını Azərbaycan xalqının ictimai fikrində dönüş adlandıraraq yazırdı: "Gözümüzün qarşısında böyük bir dö-

nüş yaranır-müsəlman (Azərbaycan-Ş.Q.) ədəbiyyatı real həyata daxil olur".¹

Əlbəttə, R.Məlikov professional tənqidçi olmadığından XX əsrin ədəbi inkişafını ətraflı şərh etməkdə çətinlik çəkirdi. O, ədəbiyyatımızda tənqidi realizmin formalaşdığını da elmi cəhətdən əsaslandırma bilmirdi. Amma yaxşını pisdən, mütərəqqi ədəbiyyatı mürəccə cərəyanlardan seçir və birinciləri həyat hadisələrini real əks etdirdiyi üçün alqışlayırdı. "Ədəbiyyat real həyata daxil olur" dedikdə də bunu nəzərdə tuturdu.

R.Məlikov realist Azərbaycan ədəbiyyatını yaradan ictimai amilləri dərk etməkdə çətinlik çəksə də, onun real həyata, xalqın məişətinə daxil olmasına, mütərəqqi ziyalıları düşündürən problemləri əks etdirməsinə sevinirdi. O, bəzi kosmopolit burjua publisistləri kimi, xalqın əsrlər boyu yaratdığı mənəvi sərvətə arxa çevirmirdi. Qərb ədəbiyyatına kor-koranə pərəstiş edənlərdən, "Avropa ədəbiyyatından edilmiş hər hansı bir tərcümənin bircə səhifəsini bizim indiki bütün ədəbiyyata dəyişməyəm" deyənlərdən, bununla da gənc ədəbi qüvvələri ruhdan salmağa çalışanlardan deyildi. Əksinə, Qərb ədəbiyyatına çox yüksək qiymət verən Kral Lir, Frans Moor, Hamlet, Otello, Desdemona kimi klassik obrazların Azərbaycan səhnəsində sənətkarlıqla yaradılmasını arzu edən R.Məlikovun Azərbaycan ədəbiyyatının son nailiyyətləri haqqında da gözəl qənaəti var idi. O, hiss edirdi ki, M.Ə.Sabirin, "Molla Nəsrəddin" in gülüşü, mədəniyyətimizin başqa sahələrindəki yeniliklər xalqın mədəni inkişafında və bədii təfəkküründə dönüşdür. Tənqidçinin estetik tələblərinin mütərəqqi

¹ R.Məlikov. Nadir şah, "Kaspi" qəz., 10 fevral 1906, N 33.

¹ Р.Меликов. Новейшая мусульманская литература. "Сегодня" qəzeti, 28 may 1908, N 30.

cəhətlərindən biri də o idi ki, o bu dönüşü ictimai varlıqdan və milli zəmindən ayırmır, onu XX əsr Azərbaycan həyatının təzadları ilə, ölkədə sınıf mübarizənin güclənməsi ilə əlaqələndirirdi.

R.Məlikovun təbliğ etdiyi və mürəcə ədəbi qüvvələrə qarşı qoyduğu yazıçılar M.F.Axundov və onun ədəbi məktəbinin davamçıları, birinci növbədə molla-nəsrəddinçilər idi. O, M.F.Axundovu "dramaturgiyamızın atası" adlandıranlara haqq qazandırır və onun ədəbi-estetik fikrimizin inkişafındakı xidmətlərinə çox yüksək qiymət verir. O, teatr oçerklərinin birində yazırdı: "Zaqafqaziya tatarlarının (azərbaycanlıların-Ş.Q.) əyalət həyatı, bəy və tacir məişəti, ruhanilik ilk müsəlman dramaturqunun əsərlərində özünün geniş əksini tapmışdır. Axundovun səpdiyi toxum gözəl bəhrə vermişdir".¹ Bir qədər sonra Rəhimbəy Kazanda çıxan qəzetlərin birində dərc etdirdiyi məqaləsində böyük mütəfəkkirin tarixi xidmətlərini belə səciyyələndirirdi:

"1. Mirzə Fətəli sözün tam mənasında Şərq ədəbiyyatında böyük dönüş yaratdı, ona qədər sxolastik ədəbiyyat hakim olmasına baxmayaraq o, real həyatın təsvirini daha üstün tutdu.

2. Axundov canlı, maraqlı dillə yazılmış pyesləri ilə ədəbiyyatımızı zənginləşdirdi.

3. Axundov ilk müsəlman satirik dramaturqudur. Tənqidin verdiyi qiymətə görə o, Molyerdən geri qalmır və "müsəlman Molyeri" hesab olunur.

4. İlk dəfə olaraq Axundov müsəlman aləmində tərəqqi düşmənlərinə mübarizə elan etdi və nadanlığa, fanatizmə ciddi zərbə endirdi.

¹ Р.Меликов. Театральный очерк (Мысли после спектакля). "Сегодня" фəз., 12 iyun 1908, N 41.

5. Axundov müsəlman həyatından götürdüyü faktlar əsasında Qoqolun ölməz tiplərini xatırladan tiplər qalereyası yaratdı.

6. Mirzə Fətəli teatrımızın əsasını qoydu, o, Azərbaycan teatrı üçün repertuar yaratdı və onun ilk tamaşasına rəhbərlik etdi".¹

M.F.Axundovu Molyerlə müqayisə edən və onun səpdiyi toxumların bəhrə verdiyini fərhlə qeyd edən Rəhimbəy bu bəhrəni XX əsrin tənqidi realist ədəbi cərəyanının nümayəndələri hesab edir və onların yaratdığı ədəbiyyatı bütün başqa ədəbi cərəyanlara qarşı qoyurdu. "Xalqa utopik xülyələr yox, real həyat hadisələrinin bədii təsviri" lazımdır² deyəndə də molla-nəsrəddinçiləri misal gətirir, onlardan öyrənməyə çağırır və əsas ümidini də onlara bağlayırdı. O yazırdı: "Molla Nəsrəddin" qısa bir müddət ərzində özünün xeyirxah, təmiz gülüşü ilə... həyatımızın bütün çirkinliklərini üzə çıxartmağa, inkişafımıza mane olanları satira atəsinə tutmağa" və bu yolda inamla irəliləməyə müvəffəq olmuşdur.³

İrtica illərində bütün Rusiyada olduğu kimi, Azərbaycan səhnəsində də müəyyən çətinliklər əmələ gəlmişdi. Səhnəyə tamaşaçıların zəhnini korlayan, onlarda bədbinçilik əhvali-ruhiyyəsi aşıl原因 bəzi dini-mistik əsərlər, bayağı pyeslər yol tapmışdır. Bunların yayılmasına və geniş təbliğinə liberal burjuva ziyalıları şərait və imkan yaradırdılar. Hakim dairələrin ən çox təbliğ etdiyi əsərlər "Yezid

¹ Бах: Б.Меликов. Культурный праздник мусульман (Письмо из Баку), "Камско-Волжская речь" фəз., 1911, N 269.

² Татарин-театрал. Р.Меликов. Театральный очерк (Мысли после спектакля), "Сегодня" фəз., 12 iyun 1908, N 41.

³ Р.Меликов. О мусульманской прессе. "Бакинские" фəз., 1909, N 38.

ibn-Maviyyə”, “Əbül-Üla”, “Xalid ibn-Valid”, “Əbdül Əziz” kimi bayağı hisslər təbliğ edən əsərlər idi.

Burjua mətbuatının rəğbətlə qarşıladığı bu əsərlər demokratik ziyalılar tərəfindən kəskin tənqid olunurdu. R.Məlikov həmin illərdə qələmə aldığı məqalələrinin birində yazırdı: “Rus səhnəsində Qoqol, Ostrovski unudulduğu kimi əsərləri həyatımızın güzgüsü olan Axundov, Vəzirov, Haqverdiyev də tamamilə yaddan çıxmışdı... Onların yerini “Sultan Əbdül Əziz”, “Əbül-Üla” kimi cizməqaralar tutmuşdur”.

Mövzusu ərəb həyatından götürülmüş “Əbül-Üla” pyesində islam dininin müqəddəsliyi, toxunulmazlığı ehtirasla təbliğ olunurdu. M.Hacınskinin türk ədəbiyyatından təbdil etdiyi “Əbdül Əziz” pyesində isə bütün müsəlman xalqları islam bayrağı altında birləşməyə dəvət edilirdi. Belə bir əsərin ilk dəfə 1908-ci il mayın 23-də “Nicat” cəmiyyəti tərəfindən tamaşaya qoyulması qabaqcıl ziyalıların ciddi narazılığına səbəb oldu. Bu əsəri və onun səhnəyə yol tapmasına şərait yaradanların mürtece niyyətlərini kəskin şəkildə tənqid edənlərdən biri R.Məlikov idi. O, “Tatarin-teatral” imzası ilə yazdığı resenziyada həmin əsəri “sənətkarlıqdan uzaq, ideyaca zərərli bir əsər” adlandırır. “Pyesin başlıca nöqsanı qəhrəmanların psixoloji cəhətdən təsvir edilə bilməməsidir, bunsuz heç bir dram əsəri mümkün deyildir. Açığını desək, bu pyes dram əsərləri ilə eyni cərgəyə qoyula bilməz, bu, olsa-olsa tamaşacıların məlum hisslərinə təsir etmək üçün seçilmiş təmtəraqlı söz və ifadələr yığınıdır”.¹

R.Məlikov əsəri sənətkarlıq cəhətdən tənqid etməklə kifayətlənmirdi. O, əsas diqqətini əsərin zərərli ideyasına,

onun tənqidinə yönəldərək yazırdı: “Bir sözlə, bütün hadisə boyu biz yalnız xalqda şovinizm əhval-ruhiyyəsi oymaq məqsədi ilə deyilmiş bu və ya başqa məlum qızıqdırıcı nitqlər eşitdik... Aktyorların oyunundan isə danışmağa dəyməz, çünki, təkrar edirəm, səhnədə artist yox, təmtəraqlı sözlər əzbərləmiş natiq çıxış edirdi”.

R.Məlikov belə bir fikri əsaslandırmağa çalışırdı ki, realizmdən uzaq olan, oxucuların qəlbinə, fikrinə təsir etməyən, onun azadlıq uğrundakı mübarizəsinə yardım göstərməyən hər bir əsər söz yığınından başqa bir şey deyildir. O, məşhur səhnə xadimi, Azərbaycanın peşəkar aktyorlarından olan H.Sarabskinin o zaman teatr həvəskarları tərəfindən tamaşaya qoyulan “Cəhalət” pyesini də ona görə bədbinlik təbliğ edən əsərlərə qarşı qoyurdu ki, bu əsərdə dövrün ictimai bələlərindən biri qələmə alınmışdı, qoçu-quldur özbaşınalığı, kapitalın törətdiyi rəzalətlər tənqid edilirdi. R.Məlikov tamaşanın təsir gücündən bəhs edərək yazırdı: “Pyesdə yerli qoçulardan və onların nadanlığının qurbanı olan gənc bir azərbaycanlı tələbənin həyatının çiçəkləndiyi bir dövrdə məhv edilməsindən danışılır. Əsərə böyük maraqla tamaşa olunur və o, tamaşacını bütünlüklə öz təsiri altına alır: biz burada səhnədə öz kiçik qardaşının iztirablarını görəndə qoca bir kişinin hönkür-hönkür ağladığının şahidi olduq. Əslində də səhnə xalqın qəlbinə və ruhuna belə nəcib təsir göstərməlidir”.¹

Tamaşanın qocaya göstərdiyi təsirə böyük məna və əhəmiyyət verən tənqidçi bunu həyat hadisələrinin real təsvirində görür, səhnə əsərlərinin tərbiyəvi əhəmiyyətinə də bu cəhətdən yanaşırdı. O, M.Ə.Sabirin poeziyasını, M.F.Axundovun, N.Vəzirovun, N.Nərimanovun və

¹ Татарин-театрал. Театральный очерк (Мысли после спектакля), “Сегодня” qəz., 12 iyun 1908, N 41.

¹ Татарин-театрал. Мусульманская драма, “Сегодня” qəz., 31 may.

M.Ə.Rəsulzadənin ədəbi irsini də buna görə sevir və təbliğ edirdi. O, müasir gənc istedadları real varlığı, həyatın özünün dikte etdiyi problemləri qələmə almağa, ictimai və sinfi ziddiyyətləri əks etdirməyə çağırırdı. Rəhimbəy bunun əhəmiyyətindən bəhs edərkən göstərirdi ki, “belə əsərlərdə tamaşaçı öz həyatının hərtərəfli təsvirini görür. Orada acgöz molla da, kəndlinin qanını soran istismarçı bəy-mülkədar da, bütün həyatı iztirab içərisində keçən müsəlman qadını da, qara qəpik üçün öz qardaşının qanını tökən qoçu-quldur və s. və i.ə. öz surətini görür”.

R.Məlikovun ən çox təbliğ etdiyi yazıçılardan biri M.F.Axundov ədəbi məktəbinin ilk davamətiricisi olan N.Vəzirov idi. Rəhimbəy onun əsərlərinə xüsusi qayğı və məhəbbətlə yanaşırdı. Çünki tənqidçinin özünün dediyi kimi, N.Vəzirovun hər bir əsərinə müəyyən bir fikir, ağıllara təsir edən ideya vardır. Rəhimbəyin “Ev tərbiyəsinin bir şəkli” komediyasının 1906-cı ildə Kazanda tamaşaya qoymağa təşəbbüs etməsi də bundan irəli gəlirdi.¹

Bu illərdə R.Məlikov N.Vəzirovun yaradıcılığına və əsərlərinin səhnə tamaşalarına bir neçə məqalə həsr etmiş, onu “M.F.Axundov tərəfindən əsas qoyulan şəərəfli işin davamçısı”, “müsəlmanlar arasında teatr işinin avanqard dəstəsində ilk yerlərdən birini tutan” dramaturq adlandırmışdır.² O.N.Vəzirovun “Dərviş” imzası ilə yazdığı felyetonlar haqqında da maraqlı mülahizələr söyləmişdir. O, həmin felyetonları dövrün acınacaqlı həyat lövhələri kimi təqdir edirdi. Tənqidçi 1911-ci ildə “Baku” qəzetində

yazırdı: “Dərviş həyatımızın bütün sahələrinə nəzər salır və hər yerdə çatışmazlığın, xalqa edilən sonsuz zülm və işgəncələrin şahidi olur. Onun nalələri o qədər əsaslıdır ki, onların üzərindən keçmək mümkün deyildir”.¹ Elə buna görə də Rəhimbəy Məlikov N.Vəzirovun həmin felyetonlarından birini rus dilinə məharətlə tərcümə etmiş və “Baku” qəzetində dərc etdirmişdir.² Bizcə, bu, N.Vəzirovun ədəbi irsindən rus dilinə tərcümə edilmiş ilk əsərlərindəndir.

R.Məlikovun publisistikasının əsas hissəsini qadınları kölə vəziyyətindən xilas etmək uğrunda mübarizə mövzusu təşkil edir. Bu mövzu ümumiyyətlə, onun dinə münasibətlə əlaqədardır. R.Məlikovun mühafizəkar din xadimlərinin tənqidinə aid bir neçə məqaləsi vardır. Bunların hamısında o, yetkin, mütərəqqi bir ziyalı kimi çıxış edir, xalqın mədəni geriliyini, savadsızlığını mürtəcə ehkamlarda görürdü. Doğrudur, onun sırf fəlsəfi xarakterdə, islam dinini şərh edən elmi cəhətdən əsaslandırılmış əhatəli bir əsəri yoxdur. Daha doğrusu, belə bir əsərə biz rast gəlməmişik. Amma əldə olan materiallar göstərir ki, o, bu və ya başqa şəkildə dinlə bağlı mülahizələr irəli sürür və mütərəqqi mövqə tuturdu. O, “Molla Nəsrəddin” jurnalının fəaliyyətini alqışlayır, dövrün mətbuat orqanları arasında ən yüksək qiyməti ona verir, bəzi din xadimlərini “xalqın boynunda oturub onun qanını soran”³ həşərat adlandırır, bəzən də sözarası göstərirdi ki, bizi başqa millətlərdən

¹ Вах: “Каспи” qəz., 12 noyabr, 8 dekabr 1906, N 244, 263. Əsər tamaşaya hazırlandıqdan sonra göstərilməsinə icazə verilməmişdir.

² Рах. Меликов. Первый мусульманский спектакль (из беседы с Н.б.Везириным). “Баку” qəz., 1911, N 267.

¹ Рах. Меликов. Вопли Дервиша, “Баку” qəz., 1911, N 212

² Рах. Меликов. Вопли Дервиша, “Баку” qəz., 1911, N 220.

³ Р.б. Меликов. Мусульманский шейх. “Бакинцев” qəz., 1908, N 1.

geri salan köhnə adət və ənənələr və dinin mürtəcə ehkamlarıdır.¹ Rəhimbəyin bu sahəyə aid məqalələrində yekəbaşlar mühiti ilə barışmaz münasibəti xüsusilə hiss olunur və onda materialist dünyagörüşü aydın surətdə özünü göstərir. Bu işdə ona öz ixtisası da təsir etmiş və yiyələndiyi elmin son nailiyyətləri köhnəliyin ifşası üçün həmişə onun köməyinə gəlmişdir. O, 1930-cu illərdə yazırdı: "Fizika elmi tələbələrdə materialist dünyagörüşü oyaatmaq üçün bizə çox böyük imkanlar verir".

Publisistikada Rəhimbəy inqilabdan əvvəl ən çox yaralı yerə, dinin törətdiyi ən acınacaqlı məsələlərə toxunmuşdur ki, bunlardan biri də qadın azadlığı məsələsidir. Bu məsələ R.Məlikovu ən çox düşündürən ictimai problemlərdən biri idi, onun ən çox döyüşkənliyi, mübarizliyi və sinifli cəmiyyətə dərin nifrəti də bu məsələ ətrafında gedən mübahisələrdə özünü göstərirdi. Şərqdə qadın azadlığının ilk pionerlərindən olan M.F.Axundovdan sonra bu məsələ mətbuat orqanlarında bu və ya başqa şəkildə bir neçə dəfə qaldırılmışdır. 1907-ci ildə "Molla Nəsrəddin" jurnalı səhifələrində qadın azadlığı məsələsi böyük ehtirasla qarşılandı və geniş mübahisəyə səbəb oldu. Hakim dairələrdə və ruhanilərdə kin və qəzəb oyadan bu məsələ gənc mürtəqqi qüvvələr tərəfindən rəğbət və məhəbbətlə qarşılandı. "Molla Nəsrəddin"-i din xadimlərinin və fanatiklərin hücumundan və hədəsindən qoruyan da elə bu qüvvələr idi. Qadın azadlığı məsələsi ortaya atılıb əsrlərlə davam edən sükut buzu sındırılan zaman din xadimlərinin təhriki ilə burjuva mühərrirləri "Molla Nəsrəddin" jurnalına və ümumiyyətlə qadın

¹ Р.Меликов. Перевод Корана на азербайджанское наречие, "Сегодня" qəz., 1908, N 37.

azadlığı tərəfdarlarına qarşı ciddi hücumla keçdilər. Qadınların ismətini, əxlaqını çadrada, dörd divar arasında dini ayinlərə əməl etməkdə görünən bu idbarlar mürtəqqi fikirləri elə beşiyində boğmağa çalışırdılar. O zaman, yəni irtica illərində bir sıra qəzetlər bağlandığı üçün Bakıda və ümumiyyətlə Zaqafqaziyada Azərbaycan dilində yeganə qəzet olan "Tazə həyat" belə mürtəcə və mühafizəkar ideoloqların orqanına çevrilmişdir. "Kapitala və ruhaniliyə sədaqətlə xidmət edən",¹ "cəmiyyətə nifaq salan"² Tazə həyat qəzeti "Molla Nəsrəddin" jurnalına və qadın azadlığı tərəfdarlarına hücum edərək onları Azərbaycan qadınlarını pozğunluğa çəkməkdə təqsirləndirirdi.

"Tazə həyat" qəzetinin qadın azadlığı məsələsindəki mürtəcə mövqeyi mürtəqqi dairələri hiddətləndirmişdi. Bakı və Tiflis mətbuatında dərc olunan etiraz məktublarında belə bir qəzetin bağlanması və onun redaktorunun məsuliyyətə cəlb olunması tələb edilirdi. "Zakavkazyə" qəzetində 30 nəfər qadının imzası ilə dərc olunan məktubda deyilirdi: "...c. Vəzirov ağzı köpüklənə-köpüklənə inandırmağa çalışır ki, müsəlman qadını çadranı atmamalıdır... lakin hər bir səbrin sonu vardır, bizim də səbr kəsəməz artıq dolmuşdur. Qoy bu idbarlar bilsinlər ki, biz qadınların azadlığı uğrunda mübarizə aparın qardaşlarımızı. Hamımız bir ağızdan deyirik: rədd olun yolumuzdan"³.

Bunlar molla-nəsrəddinçilər tərəfinlən müdafiə olunan və öz azadlıqları uğrunda mübarizəyə ruhlandırılan qadın-

¹ Студент Р.Меликов. Новые выходы газеты "Таза Гяэт", "Бакинский день" qəz., 1907, N 33.

² Узеир Гаджибеков. Ответ "иршадиста", "Бакинский день" qəz., 30 avqust 1907, N 44.

³ Бах: "Бакинские известия" qəz., 1907, N 57.

lar idi. Dövrün bütün mütərəqqi publisistləri onları müdafiə edirdilər.

Belə bir qiymətli təşəbbüsü müdafiəyə qalxan ilk ziyalılardan biri R.Məlikov idi. O, "Molla Nəsrəddin" jurnalının bu məsələ haqqında çıxışından azca sonra "Zakavkazye" qəzetində dərc etdirdiyi məqaləsində jurnalın təşəbbüsünü təqdir edərək yazırdı: "O ("Molla Nəsrəddin" jurnalı – Ş.Q.), necə deyirlər, müsəlman həyatının elə bir sahəsinə yol çəkdi ki, oraya indiyə qədər, demək olar ki, heç bir insan ayağı dəyməyibdir".¹

O, "Tazə həyat" qəzetinin çıxışlarına etiraz edən və öz insani hüquqları uğrunda mübarizəyə qalxan Azərbaycan qadınlarını alqışlayaraq deyirdi: "Bacılarım, mübarizə edin və bu mübarizədə azad vətəndaşlar yetirin. Onlar isə sizin gələcək qızlarınızın və nəvələrinizin azadlığı uğrunda əsl mübariz olurlar".²

H.Vəzirovun və onun milyonçu hamilərinin mürtəce mövqeyi də R.Məlikov tərəfindən ciddi tənqid edilmişdir. O bu məsələ ilə əlaqədar olaraq yazdığı məqalələrinin hamısında qadınlara tam hüquqlu vətəndaş kimi baxılmasını tələb edir, molla-nəsrəddinçilərlə həmrəy olduğunu bildirirdi. O, Kazanda nəşr olunan "Kamsko-Voljskaya reç" qəzetində "Qadın məsələsinə dair" adlı məqaləsində yazırdı: "Müsəlman aləmində qadın məsələsi elə bir vəziyyətə çatmışdır ki, onu sükutla qarşılamaq mümkün deyildir. Lakin bütün islahatlar, bütün səylər bu və ya başqa məsələnin şəriət əsasında həll olunmasına yönəldilir. Budur, bənəşib və kölə vəziyyətinə düşmüş müsəlman qadının müdafiəyə qalxan bu səslərin içərisində, demək

¹ Студент Р.Меликов. Еще в защиту мусульманской женщины. "Закавказье" qəz., 1907, N 151.

² Yənə orada.

olar ki, məsələni qəti şəkildə həll etmək istəyən bir nəfər yoxdur. Müsəlman aləmində qadın məsələsinin həllini həyatın özü, varlığın özü tələb edir!"¹

R.Məlikov qadın azadlığı məsələsindən danışırkən qadınların kölə vəziyyətinin səbəbini ictimai quruluşda və kapital hökmranlığında görürdü. Q, qadın azadlığı düşmənlərinə müraciətlə yazırdı: "Siz başa düşmək istəmirsiniz ki, (özü də yenə qəsdən), insanları liberallıqdan qaragüruhçuluğa çevirən, qadınları "bədnam" vəziyyətə salan və ümumiyyətlə, bəşəriyyətin gözəl hissəsini, yəni ümumdünya proletariatını şikəst edən kapital adlı bir qüvvə mövcuddur".²

R.Məlikov mühafizəkar H.Vəzirovu bir də ona görə ciddi tənqid edirdi ki, o, qadın azadlığını mədəni tərəqqiyə zədd olan bir hadisə kimi qiymətləndirir və çadranın atılmasını pozğunluq hesab edirdi. Onun belə bir mürtəce fikrindən hiddətlənən Rəhimbəy yazırdı: "Bəsdir, cənab Vəzirov, özünüzü avam yerinə qoymayın. Siz bulvar qadınları haqqında danışırsınız. Ancaq başa düşürsünüz ki, bunları ora biz kişilər sürükləyirik".³

Qadın azadlığının ardıcıl müdafiəçisi R.Məlikov II Vilhelm ilə Azərbaycan burjua ideoloqlarının, o cümlədən H.Vəzirovun qadın haqqındakı mürtəce fikirlərini müqayisə edərək belə bir analogiya da gətirirdi: "Sizin görüşləriniz II Vilhelmin qadın məsələsindəki görüşlərinə uyğun gəlir, çünki II Vilhelm qadının vəzifələrini alman dilində

¹ Рах. Меликов. Среди мусульман. К женскому вопросу. "Камско-Волжская речь" qəz., 1910, N 78.

² Студент Р.Меликов. Открытое письмо редактору газеты "Таза Геят" Гашимбаку Везинову.

"Бакинский день" qəz., 1907, N 42.

³ Yənə orada.

K hərfi ilə başlayan kinder, kirxe, klayder, kurxe, yəni uşaq, məscid, paltar, mətbəx kimi sözlərlə məhdudlaşdırır. Lakin siz başa düşə bilmirsiniz ki, daha doğrusu, başa düşmək istəmirsiniz ki, qadınlar da biz kişilər kimi canlıdır və onların da mənəvi həyata ehtiyacları vardır.”

İrtica illərində geniş fəaliyyət göstərən bütün mütərəqqi ziyalılar kimi, Rəhimbəy də hiss edir ki, onun yuxarıda bəhs etdiyimiz bütün vacib problemlər haqqındakı ciddi və kəskin çıxışları hakim sinfin qeyzinə səbəb olub faciələrlə qurtara bilər. Lakin o, bunlardan qorxmurdu, xalq işi uğrunda ölməyi də şərəf hesab edirdi. Elə buna görə də hələ 1907-ci ildə üzünü ideya düşmənlərinə tutub deyirdi: “siz öz qoçularınızın əli ilə bizi susdurmağa çalışsanız da, kütləyə əsl düz yol göstərmək vəzifəsindən bir an belə kənara çəkilməyəcəyik. Yalnızda saxlayın ki, bizi öldürsəniz də yerimizə başqaları gələcək və bizim sıralarımız heç vaxt azalmayacaqdır”.¹

R.Məlikovun istər ədəbi-tənqidi görüşləri, istərsə də qadın azadlığı haqqındakı fikirləri onun siyasi əqidəsi ilə üzvi surətdə bağlı idi. Dövrün qabaqcıl adamları ilə, xüsusən N.Nərimanov, S.M.Əfəndiyev kimi ziyalılarla yaxın olması, bəzi məsələlərdə onlarla bir cəbhədə dayanması, hətta onlarla birlikdə ayrı-ayrı məsələlərə etirazını bildirməsi² və yaxud Kazanda oxuyarkən tatar de-

mokratlarından peşəkar inqilabçı, Kazan sosial demokrat təşkilatının görkəmli xadimlərindən Xusain Yamaşevlə dost olması və 1912-ci ildə Rəhimbəyin öz dostu X.Yamaşevin vaxtsız ölümünü ağır itki kimi qeyd etməsi¹ onun siyasi görüşlərinə də təsir edir, gənc publisisti proletar məfkurəsinə yaxınlaşdırırdı. Bu işdə Kazan universitetinin ona xüsusi təsiri olmuşdu. O zaman Kazan özünün inqilabi əhvali-ruhiyyəsi ilə bütün Rusiyada fərqlənirdi. Birinci rus inqilabı günlərində burada tez-tez tələbə yığıncaqları keçirilir, çarizmə və əksinqilabçı qüvvələrə qarşı çıxışlar olurdu. Bütün bunlar isə Rəhimbəydə yavaş-yavaş proletar işinə maraq və rəğbət oyadırdı. O həmin tələbə yığıncaqlarının birində hakim dairələrin fitvası ilə marksistləri tənqid edən Britan adlı tələbənin hərəkətindən qeyzə gələrək onu satqın adlandırır və yazırdı: “O (Britan-Ş.Q.) heç bir elmə əsaslanmadan, ancaq bazar arabaçılarına xas olan söyüşlərlə Marksı, Plexanovu tənqid edir”.²

Hələ siyasi görüşlərində sabitləşməmiş, inqilaba rəğbət göstərsə də, onu dərinləndirən dərk edə bilməyən Rəhimbəy bu illərdə azadlıq ideyalarına, inqilabçıların nəzəri silahı olan marksizm təliminə qarşı çıxanlara ancaq nifrət edirsə, onların əsassız müddəalarını və mövqelərini pisləyirdi. O yazırdı: “Tələbə şurası da bütün bu müddət ərzində özbaşınalıqə yol verdi; şuranın üzvləri Britanın əleyhinə danışmaq istəyən tələbələrə söz vermir, üstəlik belə satqın şəxslərin elm ocağında çıxış etməsinə şərait yaradırdılar, həm də tələbə yığıncaqlarının birində həlak olmuş yoldaşlarının xatirəsinə matəm mahmısı oxumaq is-

¹ Студент Р.Меликов. Открытое письмо редактору газеты “Таз Гезит” Гашимбаку Везирову. “Бакинский день” фəз., 1907, N 42.

² Бах: Велиев, Меликов, Нариманов и другие. Письмо в редакцию. “Баку” фəз., 22 iyul 1905, N 86; Протест студентов-мусульман. “Баку” фəз., 20 mart, N 65.

¹ Рах. Р.Меликов. Хусайн Ямашев (Память товарища). “Камско-Волжская речь” фəз., 1912, N 63.

² Раг. Меликов. Вести из Казани (III). “Каспи” фəз., 30 dekabr 1906, N 257.

təyən tələbələrə yığıncağın sədri hiddətlə bildirdi ki, universitetdə inqilabi mahnılara yer yoxdur".¹

Lakin R.Məlikov get-gedə siyasi mübarizədən baş çıxarmağa başlayır və onda hakim sinfə, mövcud ictimai quruluşa nifrət daha da alovlanır, mübariz tələbələrin dəstəsinə qoşulub inqilabi mahnılar oxumağa başlayır. Milli və dini təəssübkeşliyə dəvət edən bəzi burjuva ideoloqlarının əksinə olaraq o, elə həmin ildə "Trudovaya jizn" qəzetində yazırdı: "Qoy bizim kapitalistlər bilsinlər ki, bizim onlarla heç bir ümumi mənafeyimiz yoxdur. Biz artıq bu gündən etibarən başqa millətlərdən olan şüurlu, mübariz yoldaşlarımızın dəstəsindəyik".²

Gənc Rəhimbəy 1906-cı ildə N.Nərimanovun Bakı kapitalistləri ilə olan ideya ixtilafında Nərimanovun mövqeyini alqışlayır, özünün isə kapital kisəsinə nifrətini bildirərək yazırdı: "Öz sərbəstliyimi və fikir azadlığımı hər şeydən yüksək qiymətləndirirəm. Mən onları heç vəchlə kapitalistin ayaqları altına atmaram".³

Buna görə də o, dövrün qara qüvvələrinə qarşı böyük cəsarətlə çıxış edirdi. Onun nəzərində mövcud ictimai quruluş, burjuva-kapitalist mühiti sağlam düşüncənin, ədəbi-mədəni tərəqqinin qabağına sədd çəkən bir qüvvəyə çevrilmişdir. R.Məlikov bu mühiti gözəl səciyyələndirərək yazırdı: "Bizim mühitimiz elə bir şərait yaratmışdır ki, o, insanları ağa qara, qaraya ağ deməyə məcbur edir".⁴

¹ Раг. Меликов. Вести из Казани (III). "Каспи" qəz., 30 dekabr 1906, N 257.

² Рагим. Политика мусульманских капиталистов, "Трудовая жизнь" qəz., 1906, N 12.

³ Рагимбек Меликов. Еще об инциденте Тагнев-Бейбутов. "Баку" qəz., 1911, N 162.

⁴ Рагимбек Меликов. Письмо в редакцию, "Баку" qəz., 911, N 150.

Bu sözləri ürək ağrısı ilə deyən R.Məlikov burjuva cəmiyyətində azad zehniyyətin, azad düşüncənin kapital gücünə bəşikdə boğulduğunu özünəməxsus şəkildə ifadə edərək yazırdı: "Öz fikrini deməyə cəsarət edən kimi ta-pa-nçalar sənə qarşı çevrilir".¹

Rəhimbəy və onun kimi ziyalıların yaşadığı cəmiyyətdə kapital hər şeyə nüfuz etmiş, zorakılığın, qoluzorbalığın, harınlıq və pozğunluğun mayasına çevrilmişdi. Rəhimbəy içərisində yaşadığı cəmiyyəti belə xarakterizə edirdi: "Mədəni-maarif cəmiyyətinin yığıncağında yumruq davası (!), klubda əlbəyaxa vuruş, redaksiyalarda və başqa ictimai yerlərdə dava-dalaş, bax, bizim ictimai həyatımızın inkişaf yolu belədir".²

O zaman burjuva Bakısında belə bir mənzərə həqiqətən də hökm sürürdü. Neft və milyon sahiblərinin ağalığı hər cür yekəbaşlığa şərait yaradırdı. Xüsusən Azərbaycan mədəniyyəti tarixində çox böyük rol oynayan H.Z.Tağıyev bir sıra ictimai mədəni tədbirlərdə səxavətlə iştirak etsə də çox zaman siyasi və mədəni inkişafın nəbzini tutmaqda çətinlik çəkirdi. Qələm qoçularının canfəşanlıığı onun nüfuzunu elə bir səviyyəyə qaldırmışdır ki, heç kəs Tağıyevin müddəalarına etiraz edə bilmirdi. Əksinə, bəzi mütərəddid ziyalılar da Tağıyevin şəxsiyyətini bütün müsəlmanlığa qarşı qoyur, onu "müsəlmanların atası" adlandırdılar. Belə ziyalılardan biri olan doktor Qarabəy Qarabəyov yazırdı: "Tağıyevə qarşı bütün hücumları müsəlmanlar onların özlərinə qarşı yönəldilmiş təhqir kimi qəbul edəcəklər".³

¹ Раг. Меликов. Об общественной критике среди мусульман. "Кавказский телеграф" qəz., 1911, N 56.

² Бах: "Баку" qəz., 1911, N 140, 16, 184.

³ Д-р. К.Б.Карабеков. Тагнев-Бейбутов и "общественное мнение". "Бакинец" qəz., 11 iyul 1911, N 16.

Rəhimbəy buna cavab verərək yazırdı: "Nə üçün özünün tarixi, mədəniyyəti olan bu xalq başqa cür yox, məhz mütləq Tağıyevin şəxsində, onunla ayrılmaz şəkildə təqdim olunmalıdır, nə üçün "cənab Tağıyev" və "bütün müsəlmanlar" ifadələri vahid məfhum, bir növ sinonim kimi işlənməlidir".¹

Həmin il N.Nərimanov Həştərxanda sürgündə olarkən bu ideya mübarizəsində R.Məlikovu müdafiə edərək yazırdı: "...bir millətin bütün müqəddəratını ictimai inkişafa özünəməxsus yanlış baxışı olan bir qolçomağa tapşırmaq lap azı, axmaqlıqdır.

Tağıyevə obyektiv münasibətdə başqa ziyalılarla bərabər Rəhimbəyin də müəyyən rolu olmuşdur. O yazırdı: "Biz ancaq Tağıyevin mühakiməsinə qulaq asırıq, başqa ictimai mühakimələr bizə yaddır. Məgər müsəlman həyatının indiki şəraitində elə bir məhkəmə, cəmiyyət, təşkilat mümkündürmü ki, orada Tağıyevin şəxsiyyəti həlledici rol oynamasın, məgər bu və ya başqa ictimai məsələ ətrafında elə bir qərar çıxarmışıqmı ona Tağıyev şəxsən öz kapitalının gücü ilə, təsiri ilə istiqamət verməsin. Tağıyevin iştirakı ilə elə bir yığımaçığımız olubdurmu ki, Tağıyev ona etiraz edən ziyalılara "kəs səsinə" deməsin!"²

Rəhimbəyi narahat edən məsələlərdən biri də bu idi. O, Tağıyevi "bütün müsəlmanları birləşdirən sement" adlandıran qələm qoçularını ələ salır və gülürdü. O göstərdi ki, Tağıyev nə qədər xeyirli işlər görsə də, xalq üçün çalışsa da, pullarını milli mədəni tədbirlərə nə qədər çox xərcləsə də, bütün kapitalistlərə xas olan təbiət, xüsusi mülkiyyətçilik psixologiyası onda da mövcuddur. R.Məli-

kov bu fikirdə idi ki, sinfi ziddiyyət heç vaxt barışmaya-
caq, getdikcə daha da kəskinləşəcəkdir. Tarix öz işini görür, "xalq kapitalistlərin despotluğuna" gözməyəcəkdir.

R.Məlikovun inqilab illərində özünü millət hamisi, tərəqqi dostu kimi qələmə verən, geniş xalq kütləsini mübarizə aparən fəhlə sinfindən ayıraraq başqa istiqamətə dövlət etməyə çalışan milli burjuaziyanın aldadıcı siyasətini ifşa etməsinin mütərəqqi bir cəhəti vardır. Biz Rəhimbəyin həmin illərdə qabaqcıl ideyalara nə dərəcədə bələd olduğunu hələlik deyə bilmərik. Amma deyə bilərik ki, o, Azərbaycan zəhmətkeşlərini başqa millətlərin fəhlə sinfi ilə birgə mübarizəyə çağırır və doğru olaraq göstərdi ki, ancaq bu yolla biz kapital zülmü altında inləyən millətimizə "kömək əli uzadar və onu mütəşəkkil hala sala bilərik".¹

R.Məlikov siyasi həyatdakı dəyişikliklərin və inqilab dalğalarının işıqlı gələcəyə doğru getdiyinə inanırdı. O inanırdı ki, insan ləyaqətini tapdalayan "ağı qara, qararı ağ edən", "ümumdünya proletariatını əzən" kapital dünyası, zənginlər hökmranlığı və azadlığı uğrunda mübarizəyə qalxmış xalqın qüvvəsi qarşısında məhv olacaq, istismara son qoyulacaqdır. O, varlıların hakimiyyətinə xidmət edən burjua jurnalistlərindən birinə 1907-ci ildə yazdığı açıq məktubda deyirdi: "Siz və dövlətli ağalarımız indi mübarizəyə qalxmış xalqın qarşısında çox gücsüzsünüz! Siz və havadarlarınız hiss edirsiniz ki, özbaşınalığınızın və vəhşiliyinizin son günləri artıq yaxınlaşmaqdadır.² Buna baxmayaraq, "siz ölüm saatınızı bir qədər uzatmaq ümidindəsiniz".

¹ Рагим. Политика мусульманских капиталистов, "Трудовая жизнь" фəз., 1906, N 12.

² Студент Р.Меликов. Открытое письмо редактору газеты "Газет Гяэт" Гашимбуку Везируву, "Бакинский день" фəз., 1907, N 42.

¹ Рагимбек Меликов. Еше об инциденте Тагиев-Бейбузов. "Баку" фəз., 1911, N 162.

² Yəni orada.

Kapital dünyasının son günlərinin yaxınlaşdığını hiss edən gənc publisist R.Məlikov ictimai bərabərsizliyə qarşı cəsarətlə mübarizə aparır, mövcud quruluşun, xan-bəy dünyasının törətdiyi rəzalətləri daha kəskin şəkildə tənqid və ifşa edirdi. O, dövrünün mütərəqqi qələm sahiblərini də geniş xalq kütləsinin mənafeyi uğrunda mübarizəyə çağırır və onların xalq qarşısındakı vətəndaşlıq borcunu xatırladaraq yazırdı: "Hanı bizim cəmiyyətimiz, ziyalılarımız, nəhayət, az-çox iş görənlərmiş? Nə üçün onlar indiyə qədər inadla susurlar. Onlar görmürlərmi ki, "Tazə həyat" öz işini görür və kütlənin geniş təbəqəsini, demək olar ki, öz təsiri altına almaq üzrədir. Əgər gələcək nəsil bizdən soruşsa ki, qara qüvvələr xalqımıza hər tərəfdən zülm edəndə siz harada idiniz? Onda biz necə cavab verə bilərik?!"

Rəhimbəy Məlikov siyasi əqidəsinə və hakim sinfin nümayəndələrinə düşmən münasibətlərinə görə həmişə tənqid olunmuşdur. Azərbaycanda isə o, həmişə sıxışdırılmış, burjuva mətbuatında dəfələrlə tənqid və təhqir olunmuşdur. 1911-ci ildə ona qarşı hədə-qorxu daha da gücləndi və qorxulu bir şəkil aldı; Lakin R.Məlikov öz mövqeyindən bir addım da geri çəkilmədi. Əksinə o, milli burjuaziyanın iç üzünü açıb göstərmək üçün mətbu sözün gücündən geniş istifadə etdi.²

Yenə də həmin il R.Məlikov "Molla Nəsrəddin" jurnalının çıxışından ruhlanaraq kapitalist İsabəy Aşurbəyovu və onun rəhbərlik etdiyi "Nicat" maarif cəmiyyətinin fəaliyyətini ciddi şəkildə tənqid etdi. O, cəmiyyətin bütün

¹ Студент Р.Меликов. Новые выходы газеты "Таза Гэят", "Бакинский день" фəз., 1907, N 33.

² Бах: "Баку" фəз., 1911, N 140, 162, 184.

qüsurlarını açıb ifşa etdi və göstərdi ki, bu cəmiyyət xalqın başını aldatmaqdan, gözdən pərdə asmaqdan başqa bir şey deyildir.¹ Bu tənqiddə görə İsabəy Aşurbəyov R.Məlikovu münsiflər məhkəməsinə verdi.² Bundan sonra R.Məlikov burjuva mətbuatına xas olan söyüş və təhqirlərin hədəfinə çevrildi. Bu işdə Rəhimbəyin əleyhdarlarından Ə.Axundov, Q.Qarabəyov, H.Vəzirov, Q.Conoridze və başqaları daha çox canfəşanlıq edirdilər. Onlar R.Məlikovu "M.F.Axundovun müavini", "dezertir", "pozğun", "cəmiyyətdən qovulmuş müsəlman ziyalısı", "öz millətini satan", "Vermişov müsəlmanı"³ və s. sözlərlə təhqir edir, onu cəmiyyətin gözündən salmağa çalışırdılar. Əlbəttə, bunların heç biri Rəhimbəyi qorxutmurdu. O, burjuva xadimlərinin özlərini öz mətbuatlarında ifşa edir, onlara tutarlı, ağıllı cavablar verirdi. O, "Bakinets" qəzetinin redaktoru Q.Conoridzenin təhqiramiz məktublarını təkzib edərək yazırdı: "... tutaq ki, cənab Conoridzenin bu müddəalarının hamısı doğrudur. Onda sual olunur: nə üçün o, indiyə qədər mənim zərərli ictimai fəaliyyətim haqqında susurdu? Axı cənab Conoridze məni hələ 1906-cı ildən "Kaspi" qəzetindən və özünün "Bakinets" qəzetinin lap ilk nömrəsindən tanıyır-

¹ Татарин-закавказец. О деятельности о-ва "Ниджат", "Кавказский телеграф" фəз., 1911, N 49; Р.Б.Меликов (татарин-закавказец). Вынужденный ответ, уеяə огада, 1911, N 53; Бах. Б.Меликов. Об общественной критике среди мусульман (По поводу статьи доктора Карабекова в "Бакинне"), уеяə огада, 1911, N 56.

² Бах: "Nicat" фəз., 1911, N 45, 46.

³ X.Vermişov o zaman Bakıda erməni burjuaziyasının maddi yardımı ilə nəşr olunan "Baku" və "Kavkazski teleqraf" qəzetlərinin redaktoru idi. R.Məlikov da ən çox bu qəzetlərdə iştirak edirdi. Həmin ifadə buna işarədir.

dı. Elə o vaxt da mənim siyasi əqidəmə çox gözəl bələd idi. Conoridze hiss etməyə bilməzdi ki, o, "Kaspi" rəhbərlərinin kabinetlərinə¹ və salonlarına yol tapanda və onların evlərinin "astanasından gözlərini çəkmədiyi zamanlarda" da mən "Kaspi" rəhbərlərinin qarşısında nökrəkçilik etmək arzusunda deyildim... 1907-ci ildə "Bakinet" qəzeti nəşrə başlayarkən Conoridze tamamilə başqa simada idi. Həmin günlərdə o, öz qəzetində mənim imzama ehtiyac duyurdu və daimca addım-addım gəzib parkda, küçədə və hara gedirdimse, orada məni yaxalayıb "Bakinet" üçün bir şey yazmağımı xahiş edirdi... çünki o zaman qəzetin yayılması üçün mənim adım ona lazım idi".²

N.Nərimanov Həştərxandan yazdığı "Bəsdir özünüzü rüsvay etdiniz" adlı məqaləsində R.Məlikovu Bakı burjuaziyasının qələm qoçularından müdafiə edərək yazırdı: "Ziyalılarımızın müəyyən qismi R.Məlikovun namuslu, açıq yazısına görə ona hücum edir... halbuki R.Məlikovun məqaləsində səmimiyyət, ziyalılarımızın ictimai məsələlərə hazırkı qeyri-normal münasibəti haqqında düzgün, sağlam fikirlər vardır".

Burjuaz ideoloqları R.Məlikovun və onun həmfikirilərinin tutarlı, məntiqi müddəaları qarşısında susmağa məcbur olsalar da, 1912-ci ildən etibarən onu Bakıdan sıxışdırıb çıxardılar. Rəhimbəy köçüb Şimali Qafqaza getdi və demək olar ki, Bakı mətbuatı ilə əlaqəsini kəsib bütün diqqətini pedaqoji sahəyə yönəltdi. Yalnız 1923-cü ildə

¹ H.Z.Tağıyevə işarədir. Çünki "Kaspi" qəzeti onun maddi yardımını ilə nəşr olunur və "müsəlman Kaspisi" adlanır.

² "Kavkazski teleqraf" qəz., 1911, N 64.

Azərbaycana qayıtdıqdan sonra o, gərgin pedaqoji fəaliyyəti ilə yanaşı ara-sıra mətbuat səhifələrində də çıxış edir, mədəni inqilabın həyata keçirilməsinə yardım göstərirdi. O zaman xalq maarifinin yenidən qurulması ilə əlaqədar olaraq böyük çətinliklər meydana çıxmışdır. Əsas çətinliklərdən biri milli kadrların olmaması ilə bərabər, həm də milli dildə vəsaitin çatışmaması, yarıtmaz olması və s. idi. Çar hökuməti Azərbaycanda bu sahədə kara gələcək elə bir miras qoymamışdı. Xüsusən Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qələbəsindən sonra yaradılan ilk ali və orta ixtisas məktəbləri milliləşdirilərkən qarşıya ciddi çətinliklər çıxırdı. Ana dilində dərs deyən müəllimlərin və dərs vəsaitinin və ayrı-ayrı sahələr üzrə elmi terminologiyanın olmaması tədrisi çətinləşdirən əsas çətinliklərdən biri idi. Buna görə də ilk illər dəqiq elmlər üzrə terminlər tapmaq və bunun yardımı ilə başqa dillərdən Azərbaycan dilinə dərs vəsaiti tərcümə etmək lazım idi. Bu işlərdə fəal iştirak edən və ona xüsusi fikir verən Rəhimbəy Məlikov məqalələrinin birində yazırdı: "Türkcə (Azərbaycanca-Ş.Q.) termin məsələsinin lazımcına həll edilmədiyi və elmi dilimizin hələ lazımı qədər möhkəmlənmədiyi hazırkı dövrdə buraxılan kitabların tənqidi ilə məşğul olmaq olduqca əhəmiyyətli məsələlərdən biridir."

İlk təşəbbüs kimi çap edilən elmi kitablar, dərslilər özlüyündə qiymətli olsa da, hələ lazımı səviyyədə deyildi. Bunlar o zaman hələlik azlıq təşkil edən milli mütəxəssislərin ümumi səyi və təşəbbüsü ilə lazımı səviyyəyə qaldırılıla bilərdi. Rəhimbəy göstərirdi ki, bu qiymətli təşəbbüs-

¹ R.Məlikov. Dərs kitablarının tənqidi haqqında, Azərbaycan Qızıl Bayraqlı Neft institutunun elmi əsərləri, 1932, N 1-2.

lərin çatışmayan cəhətlərini göstərməkdən çəkinmək lazım deyildir. Ancaq tənqid və elmi mübahisə yolu ilə mədəniyyətin lazımı səviyyəsinə qalxmaq mümkündür. O yazırdı: “Tənqidin əhəmiyyəti hər kəsə bəllidir. Biz ancaq sağlam tənqidlə nöqsanları meydana çıxara bilər və kitablarımızı yaxşılaşdırabilirik”.

Bu illərdə gərgin pedaqoji iş ona publisistika ilə geniş məşğul olmağa imkan verməmişdir. Buna baxmayaraq Rəhimbəy Məlikov bütün biliyini və bacarığını yeni nəslin tərbiyəsinə, onların texniki fənnləri daha dərinədən mənimsəmələrinə yönəlmiş, yeni elmi kadrların yetişməsində mühüm rol oynamışdır. Bu sahədə R.Məlikov xüsusi məktəb yaratmışdır. O bizim xalq maarifinin, ictimai fikrimizin, mətbuatımızın və teatrımızın inkişafında əhəmiyyətli rol oynayan qabaqcıl, vətənpərvər ziyalılarımızdan biri olmuşdur.

1990



Rəhim bəy Məlikov, ortada.

QORI MÜƏLLİMLƏR SEMİNARIYASININ İLK MƏZUNLARINDAN BİRİ

RƏŞİD BƏY ƏFƏNDİYEV

(1862-1942)



1881-ci ildə Qori Müəllimlər seminariyasının (1879-1918) Azərbaycan bölməsində ilk buraxılış oldu və buraxılış zamanı cəmi üç nəfər azərbaycanlı kənd müəllimi şəhadətnaməsi alıb xalqa yeni üsulda – “üsuli-cədid qaydası” ilə maarif nuru paylamaq üçün doğma yurduna döndülər: Teymurbəy Məmmədbəy oğlu Bayraməlibəyov (1862-1937) Lənkərana, Səfərəlibəy Həsən oğlu Vəlibəyov (1861-1902) Şuşaya, Mirzə Əli Məmməd Xəlilov isə Naxçıvana. Bu üç nəfər o zaman cəmi iki ildən bir az artıq seminariya təhsili alıb adi ibtidai kənd müəllimliyinə hazırlanmışdılar. Amma bütün dünyagörüşləri, təlim qaydaları, gələcəyə baxışları, başlıcası isə xalqına yanaşma üsulları yeni idi. Onlar gələcək xoşbəxt həyat uğrunda vuruşa yeni silahla silahlanmışdılar. Bu silah sadəcə yeni təlim üsulu—üsuli-cədid adlanırdı və hələlik onunla üç nəfər silahlanmışdı. F.Köçərlinin sözləri ilə desək, bu üç nəfərə qədər “üsuli-cədidə bələd olan müsəlmanlardan bir nəfər də olsa yox idi”.

Bu üsulu azərbaycanlı balalarına seminariyanın müfəttişi, dilimizə, ədəbiyyatımıza yaxşı bələd olan A.O.Çernyayevski aşılamışdı. Firudunbəy Köçərli yazır ki, "1881-ci sənədə kurs tamam edən şəxslər üsuli-cədidin qaydasını Çernyayevskidən əxz etmişdilər". Çernyayevski bütün müdavimlərinə yeni həyat vəsiqəsi ilə bərabər belə bir xeyir-dua da vermişdi: "Sizin zəhmətiniz heç vaxt hədəv getməyəcəkdir, gec-tez sizi anlayacaqlar və şərəfli işinizə görə sizə minnətdar olacaqlar" ("Novoe obozrenie", 1895, N 4109).

Ən çətini də elə anlamaq çətinliyi idi, görəsən bunları anlayacaqdılar mı və ya bu anlamaq prosesi tezmi başa çatacaqdı? Hər halda bu üç nəfər o zaman tezmi başa çatacaqdı? Hər halda bu üç nəfər o zaman az qüvvə deyildi və onlara böyük ümid bəslənirdi. Hərçənd bunlar milli dərdlərin müqabilində dəryada damcı nisbətində idi. Həsənbəy Zərdabi deyəndə ki, "damcı-damcı ilə yaramız sağalası yara deyil". Onun fikrincə "elm gərək sel kimi axsın ki, hər istəyən ondan içib doya bilsin". Nə etməli? Hələ ki, sel yaranmamışdı. Onda damcı ilə də kifayətlənmək lazımdır.

Bu üç nəfər məhz gələcək maarif selini yaradanlar idi ki, bir il sonra – 1882-ci ildə onların dalınca Qori seminariyasını bitirib xalqa maarif günəşi aparənlərin cərgəsinə Rəşidbəy Əfəndiyev də (1863-1942) daxil oldu. Əslən Şəkiddən olan Rəşidbəy seminariyanı qurtaran kimi doğma şəhərinə yox, Qutqaşında açılmış yeni məktəbə müdir və müəllim göndərildi və on il burada dərs dedi. Və təkcə dərs demədi, daha doğrusu, təkcə dərs deməklə kifayətlənmədi. Ümumiyyətlə Qori Müəllimlər seminariyasının bütün 40 illik fəaliyyəti ərzində buraxdığı 250-dən çox azərbaycanlının heç biri təkcə müəllimliklə kifayətlənməmişdi. Əgər həmin seminariyanı bitirmiş N.Nərimanov yazıçı və ictimai xadim, C.Məmmədquluzadə yeni ədəbi cə-

rəyanın banisi, Ü.Hacıbəyov və M.Maqomayev bəstəkar, S.S.Axundov yazıçı-dramaturq, F.Köçərli və F.Aqazadə ədəbiyyatşünas, H.Minasazov jurnalist və s. kimi məşhurlaşaraq, hərəsi ictimai fikrin və milli problemin mühüm sahələrindən birini inkişaf etdirirdisə, Qori seminariyasının azərbaycanlı məzunlarının heç birinə təkcə müəllim demək olmazdı. Bunların əksəriyyəti millətin görən gözü, düşünən beyni idi.

Bir şey həqiqətdir ki, millətin tərəqqisi yolunda daha çox açıq fədakarlıq göstərən, xalqla canlı ünsiyyətə girən, fəhş və tənələrə məruz qalan xalq müəllimi məktəblərdə, aktyor isə səhnədə şam kimi əriyir, ürəyinin odu, hərəratı və ehtirası ilə müasirlərinə idrak və mərifət dərsi verir, amma sonrakı nəsillərə bilavasitə az şey çatdırır, maddi yadigar kimi əyani şəkildə ələ bir şey gəlmir. Zaman keçdikcə belə adamların nəcib əməyini, tarixi xidmətlərini tam mənərəsi ilə canlandırmaq üçün ən çox onların ağıllı müasirlərinin gözü, meyarı, gördükləri işin əks-sədası və nəticəsi kara gəlir, işə yarayır. Xoşbəxtlikdən R.Əfəndiyevin millət müəllimi kimi fərqləndirən cəhətlər və nəsil-dən-nəslə keçən maddi yadigar çoxdur. O, yazıçı-dramaturq, tarixçi-etnoqraf və şair-tərcüməçi idi. Bunların əsasında da onun fəaliyyətinin başqa sahələri haqqında geniş təsəvvür yaratmaq mümkündür. Bütün bunlardan əlavə sosialist inqilabına qədər Azərbaycan məktəblərində ən çox onun dərslikləri əsasında təlim keçirilir, "maarif seli" buradan başlayırdı. Rəşidbəyin əsas xidmətlərindən biri də məhz bu idi.

Xalq müəlliminin gözü hər şeyi görməli, hər milli dərdi duymalı idi. Rəşidbəy də həssas idi. O görür və hiss edirdi ki, məktəblər azərbaycanlı üçün bir göz dağı olmuşdur. Təlim köhnə, kadr yox, vəsait yox, ən dəhşətli isə xalqda maarifə biganəlik, laqeydlik hökm sürür, qadınların vəziyyəti ağlamlı haldadır. O, bildirdi ki, "hər

tafyanın səadəti və xoşbəxtliyi arvadların dərəcəyi-elmiyyəsindən asılıdır" ("Arvad məsələsi", 1914, s.3). O, hiss edirdi ki, "köhnə məktəblər dağılmalıdır". Buna isə yeni üsulla dərs kitablarının tərtibindən başlamaq lazımdır.

R.Əfəndiyev hələ o zaman bir mühüm addım da atdı. O, cəmi üç il seminariya təhsili görmüşdü. Bu onu qane etmirdi. O, Tiflisdəki Aleksandrovski müəllimlər institutunda da oxuyur və 1900-cü ildə onu bitirərək Qori müəllimlər seminariyasına ana dili və şəriət müəllimi göndərilir. 1916-cı ilə qədər o, burada dərs deyir, nisbətən mədəni mərkəzə düşür. Qafqaz maarif dairəsinin başçısı, məşhur "Сборник материалов местностей и племен Кавказа" jurnalının redaktoru Lopatinski, professor Rozen və başqaları ilə ünsiyyətə girir və onların elmi axtarışlarında. Şərqi dilləri üzrə məsləhətçi və alim kimi üzə çıxmalarında, arzularının həyata keçirilməsində az rol oynamır.

Həmin yeni üsulla və "təcrübə üzü ilə" tərtib olunan bu ilk kitab Çernyayevskinin ən istəklilə tələbələrindən olan Rəşid bəy Əfəndiyevin xətti ilə yazılıb daş basmasında çap edilmiş (1883) və 1919-cu ilə qədər on dəfə təkrar nəşr olunmuşdur.

İlk illər R.Əfəndiyev də və onun başqa həmkarları da bu dərsliklərdən istifadə edirdilər. O zaman başqa yararlı vəsait yox idi. R.Əfəndiyev hələ 1893-cü ildə on ildən çox müəllim təcrübəsindən sonra yazırdı: "Mən şəxsən əməli işdə sövti üsulun üstünlüyünü və təbiiyyətini, ana dilində yazmaq və oxumağın vacibliyini çox sübut etməli olmuşam" ("Novoe obozrenie", 1893, N 3487). Amma valideynlərin gözüni dini fanatizm ilə bağlamışdır ki, onlar təlimdəki yeniliyi qəbul edə bilmir və belə bir əqidə hökm sürürdü: "Uşağı mollaının əsası, atanın kisəsi, ananın kaşası" oxuda bilər. Belə bir çürük əqidəyə qarşı Rəşid bəy çox mübarizə aparmalı olmuşdur.

Çernyayevskinin sövti üsulla hazırladığı ilk və yeganə dərsliyin ərəsəyə gəlməsində yaxından iştirak edən Rəşid bəy ikinci addımı özü atmış, uzun müddətli müəllim təcrübəsindən sonra kiçik yaşlı məktəblilər üçün "Uşaq bağçası" (1898), bir az böyükələr üçün "Bəsirətül-ətfal" (1901) dərsliyini çap etdirmişdir. Bir yazıçı-pedaqoq kimi, müdrik bir tərbiyəçi kimi Rəşid bəy burada bütün əzəmətilə böyümüş, məşhurlaşmışdır. Çernyayevskidən sonra ilk dəfə o, uşaqlara elmi dünyagörüş aşılamaqda, dünya ədəbiyyatının məşhur nümunələrini yeni nəslə tanıtdırmaqda, onları mütərəqqi ədəbi ənənələr əsasında tərbiyə etməkdə misilsiz rol oynamışdır. "Bəsirətül-ətfal" dərsliyinin Bakı və İstanbul nəşrlərini ötəri vərəqlədikcə hiss edirsən ki, o, gənc balalara düzgün dünyagörüşü aşılamaqla bərabər, ədəbi-estetik normaları, həyat hadisələrinin real təsvirinin, nəzəri əsaslarının hazırlanmasında müasirlərinə nə qədər düzgün istiqamət vermişdir.

Rəşid bəy məktəb dərsliyi proqramından bəzən kənara çıxsa da, onun nəzəri-estetik görüşləri düzgün və maraqlı idi və dərslikdə nəzəri cəhətdən nə yazırdısa, bütünlüklə materialist dünyagörüşün, həyatın obyektiv inkişaf qanunlarının mənimsənilməsinə xidmət edirdi. Hələlik onun milli və dünya ədəbiyyatından seçib dərsliklərə daxil etdiyi maraqlı bədii nümunələrin təsir dairəsini kənara qoyub müəllifin özünün nəzəri müddəalarına diqqət yetir-sək bunu daha aydın şəkildə görə bilərik. O, yazır: "İnsana təsiri olan bir qəmi və ya bir fərəhi başqa bir qəlbə yazı vasitəsilə xəbər vermək hissiyyati-həqiqi sayəsində mümkündür". Onun fikrincə bu "hissiyyati-həqiqi" həyata, varlığa münasibətin əsas silahı olmalıdır. Rəşid bəy uşaqlara başa salırdı ki, "həqiqəti bəyan etmək" yazıçı üçün ali bir vəzifədirsə, "onu qəlbi əsərləndirici (oxu-həyəcanlandırıcı) bir surətdə göstərmək alidən də alidir". Burada müəl-

lifin sənətçilik məsələsinə toxunduğunu sezmək çətin deyildir. N.A.Dobrolyubov yazırdı: "Bizim üçün mühüm olan cəhət müəllifin nə demək istədiyindən daha çox, nəyi demiş olmasıdır". R.Əfəndiyev də məsələni bu cür qoyurdu: "Yaxşını-pisi bir-birindən seçmək kifayət deyildir. Gərək yaxşını xalqa sevdirəsən və pisdən nifrətləndirəsən". Müəllif onu da bildirirdi ki, bu yalnız "hissiyati-həqiqi sayəsində" mümkün ola bilər. "Hissiyati-həqiqi" sahibinin istedadını da nəzərdən qaçıрмаq olmazdı. Odu ki, Rəşidbəy yazırdı: "Yazı insanın qəlb dilidir, yazı vasitəsilə başqasının hissiyyati-qəlbini oyandırmaq üçün qabiliyyət lazımdır. Hissiyat gərək həqiqi olsun. Saxta hissiyyat ilə yazılmış olan əsərin təsiri heç olmaz. Çünki bir qəlbini hissiyyati həqiqi olduğu surətdə onun sayəsində zühura gələn yazının başqa qəlblərə olan əsəri (oxu-təsiri) dəxi həqiqi olacaqdır".

Bunlar ədəbiyyat və sənət məsələlərinə yeni nəzəri baxışlar idi, böyük Mirzə Fətəlinin realist ənənələrini inkişaf etdirən təşəbbüsləri idi ki, Rəşidbəy də nəzəri və əməli həllini daha bariz şəkildə tapırdı. Bunu tam aydın şəkildə təsəvvür etmək üçün tarixi bir analogiya: hələ XIX əsrin axırlarından başlayaraq mütərəqqi qüvvələr böyük sələfləri M.F.Axundovun ənənələrini davam etdirmək məqsədilə yazdıqları bədii nümunələrlə köhnə sxolastik ədəbi ənənələrin əleyhinə çıxarıdılarsa və 1905-ci ildə A.Səhhət "Təzə şer necə olmalıdır?" Probleminə mətbəx şəkildə düzgün cavab verməyə çalışırdısa, Rəşidbəy Əfəndiyev "Bəsirətül-ətfal"ın hələ 1901-ci il nəşrində "Azərbaycan ədəbiyyatı" bölməsində yazırdı: "Təzə sөp-kidə yazılmalı asarın ümdə şərti budur ki, şair təbii halında bir mətləbi və ya bir hadisəni qələmə alsın. Gözəl kinayələr və mübaligələr və istirahət və müşadəhat kimi təzyin kəlam edici əlfas sayəsində tamam əhvalı məişətimizə uyğun nizama çəksin" ("Bəsirətül-ətfal", 1901, s.104).

Yəni yazıçı və şair xalqın real həyatından yazmalı, onun ictimai-siyasi inkişafına kömək edə biləcək problemlərə toxunmalı, milli oyanışda bilavasitə iştirak etməlidir. Poeziyamızda yeri buraxıb göylərlə əlləşən, güldən-bülbüldən yazan, daha doğrusu həyatı eybəcərləşdirən sxolastik şairlərə ilk poetik zərbənin M.Ə.Sabir tərəfindən vurulduğu, onların lirik obyektlərinin "əcəb gülməlisən, xanıman xərab" deyərlişxənd edildiyi çoxdan məlumdur. Sabir bu şəri 1909-cu ildə yazmış və həmin ildə "Molla Nəsrəddin" jurnalında dərc etdirmişdir. Əlbəttə, Sabirin tarixi xidmətini zərrə qədər azaltmadan yenə də etiraf etməliyə ki, alnı ay, üzü günəş, qaşı kaman, kəkili ilan, boyu sürəhi və s. kimi epitetlərə meyl edən şairlərin lirik qəhrəmanlarının eybəcər cizgisini ilk dəfə əyani şəkildə R.Əfəndiyev çəkmiş və həyata yenidən göz açan gənc nəsilə ona qarşı ikrah oymuşdur. Bəlkə də o bu zaman hələ dərslik materialı deyildi, amma R.Əfəndiyevin tarixi xidməti ondan ibarət olmuşdur ki, o, yeni nəslə yeni ruhda tərbiyə etməyə bundan başlamış, bu sahədə ilk ciddi addım atmış və buna nail olmuşdur.

R.Əfəndiyev "Üdəbə və şüareyi-Azərbaycana təzə bir yol, yeni bir cığırı" gənc nəsiləndən gözləyirdi. O, qədim və zəngin ədəbiyyatımızda insanın "təbii əhvalına müvafiq" gəlməyən əsərləri "məktəb təliminə münasib" görmür və bunları bir-birindən ayırmağı şagirdlərinə öyrədir, onları köhnə ədəbi zövqdən uzaqlaşdırmağa çalışırdı. O, məşhur şairlərdən birinin yuxarıda deyilən epitetlərlə çox zəngin olan bir şerini misal gətirir və yazırdı: "Burada şair incəbelli gözəlin qəddini yeriyici bir çinar ağacına bənzətdi. Biz də bir təbəqə kağızın üzünə bir cızıq çəkək, tutaq ki, bu cızıq məhbubun qəddidir... Məhbubun üzünü bədr aya bənzətdiyinə görə biz də üz əvəzinə cızıqın başında bir dairə təşkil edək... Məhbubun qaşlarını yayə və kirpiklərini oxa oxşatdı. Biz də bu minval ilə qaş və kiprik əvəzi-

nə o dairənin içində iki yay və cərgə ilə düzülmüş oxlar təşkil edək. Beytdə məhəbubun züflərini ilana oxşatmağına görə biz də dairənin iki tərəfində bir cüt ilan şəkli çəkək... Ol vəqt heybətli bir surət olacaqdır. Bəs yazılan əşar oxuyan kəsə kəsalet və nifrət göstərəcəkdir” (“Bəsirətül-ətfal”, 1901, s.103).

Belə bir “heybətli surəti”n oxuyan kəslərə “kəsalet və nifrət” gətirməməsi üçün o, real həyat hadisələrinin, real insanın dolğun təsvirini tələb edir, xalqın istək və arzularının ön plana çəkilməsini istəyirdi. O, “təzə səpkidə yazılmalı əsərin ümdə şərtini” də belə başa düşürdü.

Bundan təxminən beş il sonra A.Səhhət “Təzə şə necə olmalıdır?” adlı məqaləsində yazırdı: “Qəddin sərvağacına oxşadılması, ya məhəbubun üzünün bədr aya, kipriklərin oxa təşbeh tutduqları qabil və bu qədər var ki, təzə səpkidə bu ancaq bizim şüəralardan bir nəfər olmayıb ki, bu mətləbə mültəmit olub öz şərinə təbii hissiyyatın məzmununa dair nəzm etmiş olsun”. Bundan da bir neçə il sonra M.Ə.Sabir yuxarıda adını çəkdiyimiz məşhur şərinə yazıb poeziyamızda tamam yeni cığır açdısa, bu, Rəşidbəyin həm arzusu, həm də tarixi xidmətlərinin nəticəsi idi.

Rəşidbəy Əfəndiyevdə yeni dünyagörüş, həyata, gələcəyə yeni münasibət Qori seminariyasında yaranmış, müəllimlik illərində bunun gərəkliliyini hiss etmiş, düşdüyü mühit isə onu daha da formalaşdırmışdı. Onun özünün yazdığına görə hələ seminariyada oxuyarkən müəllimi Çernyayevskinin razılığı və məsləhəti ilə rus klassik şairlərindən tərcümələr edir və bu tərcümələr seminariyada bəzən oxu materialı rolunu da oynayırdı. Rəşidbəy M.Y.Lermontovun “Yel gəmisini” şərinə 1880-ci ildə tərcümə etmiş, həmin illərdən başlayaraq bütün sonrakı dövr ərzində o, Krılov, Puşkin, Lermontov və başqa-

ların ən yaxşı əsərlərini Azərbaycan dilinə çevirmiş, hər iki dərsliyinə salmış, dövrü mətbuatda dərc etdirmişdir. Bu da Rəşidbəyin xidmətlərindən biri idi. Bədii tərcümə Rəşidbəyin ədəbi yaradıcılığının və pədaqoji fəaliyyətinin mühüm sahəsini təşkil edir. Çünki o, bədii tərcümələri, xüsusilə Krılovun təmsillərini (özünün yazdığına görə o, rus şairinin bütün təmsillərini ana dilinə tərcümə etmişdir), Puşkinin “Balıqçı və balıq nağılı” (R.Əfəndiyevdə “Torçu və balıq”) əsərini, bir sıra şərlərini, M.Y.Lermontovdan və başqalarından etdiyi tərcümələri birinci növbədə məktəb dərslərinə salmaq üçün oxu materialı kimi nəzərdə tuturdu. Bunlar həm yeni nəslin yeni ruhda tərbiyəsinə kömək edir, həm də ədəbi əlaqələrin inkişafında, bu əlaqələrin ən vacib və mühüm forması hesab olunan bədii tərcümə prosesinin zənginləşməsində mühüm rol oynayırdı. Onu da əlavə etmək lazımdır ki, R.Əfəndiyev XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində rus dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə ilə ən məhsuldar şəkilə məşğul olan ziyalılarımızdan biri idi. Bu, nəinki onun dərs dediyi məktəb şagirdlərinə, hətta yaşlı və mütərəqqi müasirlərinə də xoş təsir göstərir, təqdir olunurdu. 1895-ci ildə M.Vəzirov Azərbaycan ədəbiyyatına həsr etdiyi məqaləsində (“Novoe obozrenie”, 1895, N 4003) yazırdı: “Bu günlərdə Rəşidbəyin M.Y.Lermontovdan “Yel gəmisini” şərinin... tərcüməsini və özünün “Məktəb” adı altında yazdığı orijinal şərləri oxumaq bizə nəsib oldu. Rəşidbəy öz şərlərində güllü və bülbülü vəsf etmir, əsas diqqəti xalqın vəziyyətinə yönəldir. Cənab Əfəndiyevin həm orijinal şərləri, həm də tərcümələri dilinin sadəliyinə görə xalq yaradıcılığı nümunələrini xatırladır”.

Deməli, Rəşidbəyin yeni ədəbiyyata meyli, onda yeni cığırın açılması haqqındakı zərurət həm də tərcümə üçün müraciət etdiyi rus və dünya ədəbiyyatı klassikləri ilə mənəvi ünsiyyətdən yaranırdı. Xalqa meyl, onun əsrlərlə

yaratdığı zəngin mənəvi xəzinənin xəlqiliyi aydınlığı da buradan irəli gəlirdi.

Ey havada uçan durna,
Bizi qoyub qaçan durna.
Get xoş gəldin, səfa gəldin
Gələcəksən haçan durna.

Doğrudan da, əsl xalq yaradıcılığı nümunələrini xatırladan bu şəri əzbər bilməyən məktəbli yəqin ki, tapmaq çətin idi. Yənə də belə bir analogiya gətirmək lazım gəlir. Azərbaycan xalqı özünün ədəbiyyat korifeyləri, onların bəşəri mövzularda yazdıqları sənət əsərləri ilə dünyanı heyrətə saldığı halda uşaqlar üçün, onların psixoloji anlamalarına, dilinə və qavrama qabiliyyətinə yatkımlı çox az şey vermişdir. Bizdə uşaq ədəbiyyatı son dövrün məhsuludur və o, əsasən R.Əfəndiyevlə başlayır. Yalnız bundan sonra A.Şaiq və başqaları gəlir. Əgər M.Ə.Sabir kimi satirik, A.Səhhət kimi romantik şairlərin bədii irsi içərisində uşaq ədəbiyyatının klassik nümunələri (Sabirdə “Dərsə gedən bir uşaq”, Səhhətdə “Gəl, gəl, a yaz günləri” və s.) vadırsa, bunların da ilk cizgilərini, təsir mənəbəyini biz R.Əfəndiyevdə görürük. Bunlar, əlbəttə, R.Əfəndiyevi başqalarına qarşı qoymaq kimi anlaşılmalıdır və nəzərə alınmalıdır ki, R.Əfəndiyev bütün poetik yaradıcılığı ərzində ancaq uşaq şerlərində və tərcümələrində müvəffəqiyyət qazana bilmişdir. Onun istər inqilabdan əvvəl, istərsə də sonra ictimai mövzularda yazdığı ciddi şerlərində məqsəd və çağırış nəcib olsa da sənətkarlıq zəifdir, geniş rəğbət oyada bilməmişdir. Onda ziddiyyətli cəhətlər də az deyildir.

O, bir tərəfdən doğru olaraq “Şərdən məqsəd olan mənədir” deyərək mənəşiz zahiri formalara atəş açır, “Qə-

ləm, söylə ki, mən şahı-cahanam, qələm əhlini kəmalə çatdıranam” deyir, “şair ədib, rəhbəri-əhli-zəmanədir, hər bir kəlamı-qüvlü onun aqılanədir” fikrini irəli sürür, bir yandan da “fürsət əcl versə, həccin ziyarətini ədə həsrətdəyəm” deyərək fikirlər təlqin edir, o zaman üçün məqbul, müasir tələblərdən isə yaxşı səsəlməyən kiçik uşaq hekayələri dərc edirdi. Xoşbəxtlikdən sonuncular Rəşidbəyde ötəri, keçici xarakter daşıyır, onun yaradıcılığının mahiyyətini təşkil etmir, diqqət yayındırma, dərslinin dindar ailələrdə ikrah oyatmaması üçün könülalma məqsədi güdüdü. Onun özünün dediyi kimi dindar camaat rusca oxumuş xalq müəllimlərinə “xristian mollası” deyirdilər (“Novoe obozrenie”, 1893, N 3487). Buna görə onları da gözünə “kül üfürmək” lazım gəlirdi. Belə olmasaydı Rəşidbəy yer kürəsinin və yer cisimlərinin vəziyyəti və hərəkəti haqqında uşaqlarda düzgün elmi təsəvvür yaratmağa çalışmazdı və yazmazdı ki, “Yer yumru kürədir. Yer iki növ hərəkəti vardır: biri öz başına çevrilmək halidir ki, bundan gecə və gündüz əmələ gəlir, o biri günün başına çevrilməkdir ki, bu da bir il sürür” və s.

Rəşidbəy o dövrün elmi nailiyyətlərinin verdiyi imkan dairəsində uşaqlarda elmi dünyagörüşü yaratmaq, elmə həvəs və maraq oyatmaq üçün mümkün olan bütün imkanlardan istifadə etmişdir. O, deyirdi ki: “elm indiki halda puldan və paradan zəngin, topdan və tufəngdən ötkün, xəncərdən və qılıncdan kəskindir” (“Bəsirətül-ətfal”, 1901, s.77).

Onun əsas məqsədi də milləti belə “kəskin silahla” silahlandırmaqdan ibarət idi. Çox maraqlıdır ki, o, uşaqlara tövsiyə edirdi ki, insan həyatda yaxşı və firavan yaşamağa meyllidir. Belə bir həyat var-dövlətlə bağlıdır. “Var-dövlət” isə hərə bir cür başa düşür. Onun fikrincə,

insan elə bir var-dövlət qazanmalıdır ki, onu həmişə yalnızca gəzdirə bilsin, dara düşəndə köməyinə gəlsin. Elm məhz var-dövlət deməkdir.

R.Əfəndiyev uşaqlara və gənclərə nəcib hisslər aşıladığı kimi böyükkləri və yaşlıları da yaddan çıxartmamışdır. Əlbəttə, onlar üçün dərslik yazma bilməzdi, amma “Qan ocağı”, “Saqqalın kəraməti”, “Pul dəlisi”, “Qonşunun könlü olsa, kor qız ərə gedər” kimi maraqlı komediyalar yaratmışdır. O, “Qan ocağı” əsərinə müqəddimədə yazırdı: “Komediya ədəbsizliyin aynasıdır. Bəs bu günə millətimiz arasında mövcud olan ədəbsizliyi belə bir ayna vasitəsilə meydana qoyub komediya yazmaqda məqsədimiz xalqa ədəb öyrətməkdir”.

Bu əsərlər vaxtilə həvəskarlar tərəfindən Qoridə, Tiflisdə, Bakıda tamaşaya qoyulmuş, tənqid də olunmuş, tərif də edilmişdir. 1906-cı ildə mayın 19-da Bakı tamaşası zamanı “Kaspi” qəzetinin rəyçisi müəllifi əsərdə kobud söyüşləri, qarğışları çox işlətdiyinə görə ciddi tənqid edirdi (“Kaspi”, 23 may 1906, N 169). R.Əfəndiyevin qəhrəmanları belə sözləri həqiqətən işlədirdi. Bunlar qəhrəmanların mühitinə, aldığı tərbiyəyə, psixologiyaya uyğun idi və müəllim onların kobud danışığına həddindən çox aludə olsa da həmin ədəbsizləri gülüş hədəfinə qoymaqla tamaşaçılara ədəb dərsi vermək istəyirdi. O, başqa əsərlərində də maraqlı ictimai problemlər qoyur, onların geniş dramatik həllinə nail ola bilməsə də, nəcib fikirlər aşılayır. Bununla da o, gənc nəslin yeni ruhda tərbiyə olunması işinə yaxından kömək etmiş olurdu.

1991

MƏNİM ALİ MƏKTƏB MÜƏLLİMLƏRİM

NAXÇIVANDAN MOSKVAYA

ƏZİZ ŞƏRİF
(1895-1992)



Ağır-ağır nəfəs alan qatar döngəni burulub şəhərə girdi. Kür çayı boyunda uzanan Tiflis vaqonun kiçik pəncərələrindən ovuc içi kimi görünürdü. Əziz ömründə ilk dəfə gəldiyi bu şəhərə baxmaqdan doymurdu. Sıldırım qayalar üzərində yüksələn qədim Metex qalası, təzə gəlin kimi sığallanmış Şeyx Sənan dağı, haqqında atası Qurbanəlidən çox şey eşitdiyi Şeytan bazar onun diqqətini xüsusilə cəlb edirdi. Onun fikri şəhərə yönəldiyindən qatarın nə vaxt dayandığından xəbəri olmadı. Qurbanəli kişi onu xəyaldan ayırır:

- Çatdıq, oğlum, gəl düşək, - deyə Əzizin əlindən tutub vaqondan endi. Onlar perrona çıxdılar, adamların arasın-

dan keçib boş faytonlardan birinə əyləşdilər. Faytonçu müştərilərdən ünvanı öyrəni b atların cilovunu tərpətdi. Çox keçmədi ki, onlar Kürün üstündən keçib ikimərtəbəli bir evin qarşısında dayandılar. Qurbanəlinin faytondan düşdüyünü görən orta yaşlı, dolu bədənli bir kişi gülə-gülə onların qabağına çıxdı.

- Qardaşım, Qurbanəli, sən çox xoş gəlibsən, səfa gətirmisən, -deyə o, dostunu qucaqladı. Sonra Əzizin üzündən öpüb hər ikisini balaca bir otağa gətirdi. Burada bir neçə başqa ziyalı da var idi. O, dostu Qurbanəlini bir-bir onlarla tanış etdi. Sonra vətəndən söhbət saldı, qohum-qardaşı soruşdu. Çoxdan çıxdığı Naxçıvandan, tanış-bilişdən xəbər tutdu və onun xəbərsiz gəlişinin səbəbini soruşdu.

- Mirzə, - deyə Qurbanəli sözə başladı, - Əzizi gətirmişəm burada məktəbə qoyam, mollaxanada vaxt keçirməkdənsə burada elm öyrənsə min pay ondan yaxşıdır. Sənin də gözün üstündə olar.

Mirzənin gözləri güldü, alını açıldı. Səpdiyi toxumun bar verdiyinə sevindi. Axı o, bu haqda öz fikrini Qurbanəliyə çoxdan bildirmişdi.

- Lap yaxşı eləmişən, bəradərim, - deyə Mirzə dilləndi. - Əziz balamın təhsili ilə mən özüm məşğul olaram. Günü səhərdən metrikasını alıb məktəbə yazdıraram. Həm də redaksiyada yazı-pozu işlərini öyrənər.

Həmin gün Qurbanəli yeganə oğlu Əzizi yaxın dostu, məşhur jurnalist Cəlil Məmmədquluzadənin yanına qoyub ticarət işlərini nizama salmaq üçün yenidən doğma Naxçıvana qayıtdı. Bir neçə gündən sonra Əziz Tiflisdəki kişi gimnaziyasının tələbəsi idi. O, "Molla Nəsrəddin" jurnalında da işləyir, ara-sıra məqalələrlə çıxış edirdi. Ondaqı qeyri-adi istedadı görən Mirzə Cəlil onunla daha çox ma-

raqlanır, elmə, maarifə həvəsləndirir və dostunu əmin edirdi ki, "Əzizdən nigaran olma, o, gələcəkdə xalqının istedadlı oğullarından biri olacaqdır."

Əzizin qeyri-adi gənclik istedadı nəinki Mirzə Cəlili, həm də bir qədər sonra "Molla Nəsrəddin" redaksiyasına gəlmiş böyük şair Mirzə Ələkbər Sabiri də sevindirmişdir. Xalqın səadətini yolunda bütün varlığı ilə çalışan, həssas və incə qəlblə Mirzə Cəlil Əzizin tərbiyəsi də, bir publisist kimi yetişməsində daha yaxından məşğul olur, onu fikir imtahanına, qələm döyüşünə hazırlayırdı.

Azərbaycan ictimai fikrinin inkişafında mühüm rol oynayan Tiflis mühiti, xüsusən o zaman "Molla Nəsrəddin" jurnalında və Tiflis qəzetlərində fəal iştirak edən Ömər Faiq Nemənzadə, Əliqulu Qəmküsar, Əbdürəhimbəy Haqverdiyev, Hüseyn Minasazov kimi qabaqcıl ziyalılar da Əzizin həmin ideyalar əsasında formalaşmasında, fikir inkişafında mühüm rol oynamışdılar. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı elminin ağısaqqalı, əsrimizin keçdiyi bütün ictimai-siyasi mərhələlərinin canlı şahidi Əziz müəllim ilk universitetini də elə həmin ziyalıların yanında keçmişdir. Onun gözlərinin qarasında bizim nə qədər nurlu şəxsiyyətlərin silueti həkk olunmuşdur!

Əziz müəllimin Azərbaycan dilində ilk yazıçı 1906-cı ildə "Molla Nəsrəddin" jurnalında, rus dilində isə 1910-cu ildə "Zakavkazskoye obozreniye" qəzetində çap olunmuşdur. Onun sonrakı publisistik fəaliyyətinin açarı hesab olunan bu məqalə Əziz Şərifin yaradıcılığında mühüm hadisə idi. Bundan sonra daha mühüm məsələlərə əl atan Əziz Şərif ayrı-ayrı ictimai məsələlərə toxunur, mütərəqqi ziyalıların irəli sürdüyü mübahisələrdə yaxından iştirak edir, həvəskar artistlərin Tiflisdə göstərdikləri səhnə



Ş.Qurbanov, Ə.Şərif və M.Dilbazi

əsərləri haqqında rəsensiyalar yazaraq maraqlı və öz dövrü üçün qiymətli fikirlər irəli sürür, teatrın, aktyor kadrlarının inkişaf etdirilməsindən danışır. İnqilabdan əvvəl bütün mütərəqqi Azərbaycan ziyalılarını düşündürən və rahat edən qadın azadlığı məsələsinə öz aktiv münasibətini bildirənlərdən biri də Əziz Şərif idi. O, 1912-ci ildə “Zakavkazye” qəzetində dərc etdirdiyi məqalələrinin birində bu yaralı məsələni qələmə alıb qadının ictimai həyatda oynadığı rolu yüksək qiymətləndirərək yazırdı: “Qadını çadrada saxlamaq vəhşilikdir... Açın gözlərinizi, nə qədər ki, onlar əsrlik yuxusundan kor olmamışlar”. Bu sözlər 17 yaşlı bir gəncin qəlb çırpıntıları, həmvətənlərinə bəslədiyi nəcib arzular idi.

Get-gedə daha da püxtələşən və geniş ictimai xarakteri olan bu ideyalar öz hüdudlarını genişləndirir və yetkin bir qələmin məhsuluna çevrilir. Əziz Şərifin 1919-cu ildə

xainlər tərəfindən öldürülən məşhur şair Əliqulu Qəmküsərin haqqında “Zarya” qəzetində yazdığı məqalədən də bu fikir aydın görünməkdədir. Əziz Şərif istedadlı şairin vətən düşmənləri tərəfindən qətl olunduğunu nifrət və qəzəblə yoğrulmuş publisist bir dillə ifadə edir, cinayətkarın cəzalandırılmasını tələb edirdi.

Bu illərdə Əziz Şərif Gürcüstan parlamentinin üzvü seçilmişdi. O, burada geniş fəaliyyət göstərirdi. Lakin Gürcüstan parlamenti tezliklə yıxılmış və Zaqafqaziyada Sovet hakimiyyətinin qurulması minlərlə gənc istedadlar kimi Əziz Şərif üçün də geniş yaradıcılıq imkanları açdı. O, təhsilini davam etdirirdi və uzun müddət “Zarya Vostoka”, “Dan ulduzu”, “Yeni fikir” kimi mətbuat orqanlarının rəhbər işçilərindən biri oldu. Azərbaycan sovet ədəbiyyatının təşəkkülünə yaxından kömək etdi. Bu illərdə o, vüluqar sosioloqların ifşasında, yeni həyatla ayaqlaşma bilməyən, milli ədəbiyyatda, milli dildə mühafizəkar mövqe tutan və gənc ədəbi qüvvələrin inkişafına mane olanlarla mübarizədə bərkiyib püxtələşdi.

Əziz Şərifin elmi və pedaqoji fəaliyyətinin böyük bir dövrü vətənimizin paytaxtı Moskva ilə bağlıdır. O, Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetinin SSRİ xalqları ədəbiyyatı kafedrasına uzun müddət rəhbərlik etmiş, Zaqafqaziya xalqları ədəbiyyatının tədrisində və yeni kadrların yetişməsində mühüm rol oynamışdır. O, SSRİ xalqlarının ayrı-ayrı nümayəndələrindən olan onlarla ədəbiyyatşünas alim yetişdirmişdir.

Bununla bərabər Əziz müəllim elmi axtarırlarından heç vaxt soyumamışdır. O, Azərbaycan ədəbiyyatının M.F.Axundov, M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə kimi

klassiklərini böyük məhəbbət, coşqun ehtirasla tədqiq və təbliğ edən alim-vətəndaşdır. Onun M.F.Axundov haqqında yazdığı monoqrafiya və məqalələri, Ə.Haqverdiyevin dramaturgiyasına həsr etdiyi namizədlik dissertasiyası indi də mötəbər mənbələrdən, ədəbiyyatşünasların istifadə etdiyi ilk mənbələrdən biridir. 1958-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin böyük Elmi Şurasında doktorluq dissertasiya kimi müvəffəqiyyətlə müdafiə etdiyi "Cəlil Məmmədquluzadənin heyat və yaradıcılığı" adlı monumental əsəri isə müəllifin daha səmərəli tədqiqatının məhsulu idi. Bu əsər 1968-ci ildə "Molla Nəsrəddinin doğulması" adı ilə çap olundu. 1977-ci ildə Azərənşrin çap etdiyi "Keçmiş günlərdən" adlı xatirələri isə onun yaşadığı dövrün əbədi salnaməsi kimi qarşılandı.

Əziz Şərif çoxşaxəli yaradıcılığa malik olan bir alimdir: müəllim, yazıçı, tənqidçi, tədqiqatçı, tərcüməsi, jurnalist, publisist. Bütün bunlara o, özünün inadlı axtarışları, zəhmətə səbr və təmkinlə qatlaşması, möhkəm iradəsi sayəsində nail olmuşdur. Bu cəhətdən onun qibtə olunmağa haqqı vardır.

Bir çox alimlər tərcüməni bədii yaradıcılığın ən çətin növlərindən biri hesab edirlər. Bu həqiqətdən də belədir. Təsədüfi deyildir ki, məşhur sovet şairi A.Blok "On ikilər" poemasını bir oturma yazdığı halda kiçik bir şerin tərcüməsi üzərində günlərlə vaxt sərf etmişdir. Sözüün həqiqi mənasında yaradıcı iş olan tərcümə sahəsində Əziz Şərifin böyük xidmətləri olmuşdur. Azərbaycan Sovet tərcüməçilik məktəbi haqlı olaraq Əziz Şərifin adı və xidmətləri ilə sıx bağlıdır. Həmişə, hər yerdə dövrün nəbzini tutan, həyatın tələblərinə vaxtında cavab verən alim tərcümə sahəsində də səcdəyə layiqdir. Ona görə yox ki,

o, bədii tərcümədə (həm rus dilindən Azərbaycan dilinə, həm də əksinə) misilsiz sənətkardır. Həm də ona görə ki, o, tərcüməni tərcümə xatirinə etmirdi. Onun tərcümələri çox vaxt dövrünün ədəbi hadisəsinə çevrilirdi. Onu göstərmək kifayətdir ki, 20-ci illərin əvvəllərində müsibət qəhrəman problemi haqqında gedən mübahisələrə N.A.Fadəyev "Tarmar" romanı ilə sona qoyarkən həmin əsəri SSRİ xalqlarından birinci Azərbaycan dilinə, özü də ilk çapından dərhal sonra, heç "mürəkkəbi qurumamış" Ə.Şərif tərəfindən tərcümə olundu və 1928-ci ildə Bakıda nəşr edildi. M.Qorkinin "Ana" romanının tərcüməsi də ona məxsusdur. Onun Azərbaycan və gürcü dillərindən rus dilinə və rus dilindən bu dillərə etdiyi bədii tərcümələr indi də öz dəyərini və tərəvətini itirməmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatının klassiklərinin zəngin ədəbi irsi onun tərcüməsi, müqəddimə və izahı ilə ümumittifaq oxucularına tanınmışdır. Rus ədəbi ictimaiyyətinin hələ yüz il bundan əvvəl maraqlandığı M.P.Vaqifin şerləri rus dilində Əziz Şərifin tətbiqi və müqəddiməsi ilə bir neçə dəfə nəşr olunmuşdur. İnkilabdən əvvəl dəfələrlə tərcümə və dərc olunmuş "Aldanmış kəvakib", "Poçt qutusu" kimi klassik əsərlərin ən yaxşı tərcüməsi yenə də Əziz Şərifə məxsusdur. M.S.Ordubadinin, C.Cabbarlının, M.Hüseynin, T.Şahbazinin, M.İbrahimovun, M.Cəlalin, S.Rəhimovun, S.Məmmədخانının və başqa yazıçıların əsərlərini rus dilinə tərcümə edib yayan da Əziz Şərifdir.

Onun sovet elminin inkişafındakı xidmətlərini partiya və hökumətimiz yüksək qiymətləndirmişdir. Ona əməkdar elm xadimi kimi fəxri adı verilmiş, dəfələrlə orden medallarla təltif edilmişdir. Əziz Şərif 1987-ci ildə Moskvada 92 yaşında vəfat etmişdir...

"KEÇMİŞ GÜNLƏRDƏN"

Bu yaxınlarda "Yazıçı" nəşriyyatı M.V.Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetinin professoru, qocaman ədib Əziz Şerifin yeni xatirələr kitabını bu adla çapdan buraxmışdır (redaktoru professor Abbas Zamanovdur). Oxucular alimin M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə, H.Cavid, H.Ərəblinski, Ə.Haqverdiyev və başqaları haqqında maraqlı xatirələri ilə yaxşı tanışdırlar. Bunlar müəllifin ta uşaqlıq illərindən bu günə kimi tərtib etdiyi gündəlik əsasında yazıldığından xüsusi maraqa oyatmışdır.

Alim indi gündəliyinin yeni bir hissəsini, yalnız atası-məşhur maarifpərvər Qurbanəli Şerifzadə ilə bağlı hissəsini geniş şəkildə (612 səhifə) oxuculara təqdim etmişdir. Müəllif əsərini belə adlandırır: "Sənədlı xatirələr". Amma həmin sənədlərin müasir gənclik üçün, onun mənəvi kamilliyi və vətənpərvərlik tərbiyəsi üçün diqqətlə seçilməsi, təqdimatı, düzümü və şərhı onu xatirəlikdən çıxarır, təxminən 40 illik bir dövrü əhatə edən iki nəslin-atalar və oğulların ideya axtarışları, bunların fonunda ictimai həyatın bədii salnaməsi təsiri bağışlayır. Onu da deyək ki, bizim məmuar janrı ilə zəngin ədəbiyyatımızda belə bir formaya və fakt zənginliyinə birinci dəfə rast gəlirik.

Müəllif əsərdə Qurbanəli Şerifzadəni təkə atası olduğuna və Naxçıvan kimi dindar bir yerdə tənələrə, təqiblərə, etirazlara baxmayaraq yeganə oğlunu (başqalarını da həmçinin) İrəvan, Tiflis, Moskva kimi şəhərlərdə

mükəmməl təhsil almağa səy etməsinə görə yox, onu yeni dünyagörüşlü bir insan, uzağı görən, ağılı, fəhmi ilə texniki tərəqqiyə can atan, lakin elmi biliyinin çatmamağından məğmun olsa da, ümidini üzməyən və mədəni gələcəyə gedən yolun hökmən maarifdən keçəcəyinə dərin inam bəsləyən bir ziyalı kimi təqdim edir. Qurbanəli Şerifzadə bizim gözlərimiz qarşısında elm və maarif fədaisi, bu yolda heç bir maddi vəsait əsirgəməyən bir şəxsiyyət kimi canlanır.

Qurbanəli Şerifzadə yol inşaatçısı idi, özü də dəmir yolu çəkirdi. Bunun müəyyən rəmzi mənası da vardı. XIX əsrin sonlarında rus ədəbiyyatının bir sıra qəhrəmanları cəmiyyətə xidməti yol çəkilişində iştirak etməkdə görürdü. Bu, gələcəyə gedən yolu təmizləmək, asanlaşdırmaq demək idi. Qurbanəli Şerifzadə Türküstanda, Gürcüstanda, İranda o zaman hələ təzə-təzə inşasına başlanan dəmir yolu çəkilişini podratçılarından biri kimi fəaliyyət göstərir, əldə etdiyi gəliri isə maarif yolunda xərcləyir, yeniliyə kömək edir, mənən yaxın olduğu mollanəsrəddinçilərə yardım göstərirdi. Onun fikrincə, "hər bir borcu ödəmək hər qeyrətli kişinin birinci və ən müqəddəs vəzifəsi" olmalıdır. Bu borcu isə o, bəzi atalar kimi kapital toplamaqla, vəcsiz uşaqlarının gələcəkdə firavan yaşaması üçün qızıl-cəvahirat yığmaqla yox, gəncliyin mənəvi ehtiyacını təmin etməkdə görürdü. Bizim o zaman belə ziyalılarımız az deyildi. Qurbanəli Şerifzadə də onlarla həmfikir, həmrəy idi. Belə olmasa idi, ona Azərbaycanın proletar şairi M.Ə.Sabir "ruhum, canım Şerifzadə", C.Məmmədquluzadə "hamıdan çox istədiyim Qurbanəli", F.Köçərli "əziz və möhtərəm bəradərimiz Qurbanəli", H.Cavid "səmimi millət xadimlərindən biri"

deyə müraciət etməzdilər.

Sənədlərdən Qurbanəli Şərifzadənin xarakterində bir cəhət də aydın nəzərə çarpır: o, zəngin həyat təcrübəsinin hiss edirdi ki, diplom sahibi olmaq hələ hər şey demək deyildir. Həyatda diplomsuz da keçinmək olar, amma biliksiz keçinmək çətinidir. O, 1916-cı ildə Moskvaya oğluna yazdığı məktublarının birində deyirdi: "Sən Moskvaya getmişən elm təhsil etməyə, diploma yox... Sən gerek Moskvada rahat olmayasan, çünki zəhmət çəkməyə və elm kəsb etməyə getmişən. Çox diplom alanlar vardır ki, naqisdirilər, çünki təcrübələri yoxdur". O, gəncliyin gələcək həyat yolunda bədrəməməsi üçün bilik və təcrübəni müvazi aparmağı tələb edirdi və bunun doğruluğunu sübut etməyə çalışırdı.

Əziz Şərif istifadə etdiyi külli miqdarda məktublardan bütöv və ya ixtisarla nümunələr verir. Bunları həyəcənsiz oxumaq mümkün deyildir. Xüsusən ata məktublarını. Bunlar adı ibtidai təhsil görmüş, lakin İrənin və Orta Asiyanın bir sıra şəhərlərini gəzib dolaşmış, Moskva, Peterburq, Xarkov və s. mədəni mərkəzlərdə olmuş, zəngin həyat təcrübəsi toplamış ağıllı, müdrik bir insanın öz doğma oğluna və onun simasında bütün oğullara, təmasda olduğu bütün gənclərə bəxş etmək istədiyi zəka qığılcımlarıdır. Bunların hamısı müasir və mənalı səslənir. Hələ 1912-ci ildə Qürçüani demir yolu tikintisindən Tiflisə göndərdiyi məktubların birində oğlunun gələcəkdə seçəcəyi ixtisas barəsində, xüsusən o zaman çox dəbdə olan həkimlik və hüquqşünaslıq barəsində özünəməxsus şəkildə yazırdı: "Oğlum Əziz!... Mənim əqidəmcə təbib olan gerek məriz və naxoşlardan heç pul almasın. Naxoşlardan bir manat, iki manat almaq bir növ alçaqlıq, bir növ əksiklik getirir".

Onun vəkil haqqındakı fikirləri də belə maraqlı və orijinal idi. Onun fikrincə məzluma kömək edən əsl vəkil də gerek kömək etdiyi adamdan pul ummasın, "bu onun kimidir ki, bir adama bir yol göstərəsən və deyəsən ki, mənə pul ver! Bu, insan üçün eyibdir".

Qurbanəli Şərifzadə müsbət əxlaqi keyfiyyətlərə malik insan olmuşdur. O, oğlunu da əsl insan görmək istəyirdi- insanlıq borcunu yaxşı başa düşən və onu ləyaqətlə yerinə yetirə bilən insan. Dostluğundan, ünsiyyətindən mənəvi ləzzət aldığı, yolunda canını verməyə hazır olduğu Cəlil Məmmədquluzadə, Ömər Faiq Nəmənzadə, M.Ə.Sabir, Hüseyn Çavid, F.Köçərli, Həmidə xanım Cavanşir və başqaları kimi. Bu cəhətlərinə görə də o, bütün əzəməti, vüqarı, paklığı və sədaqəti ilə gözələrimizin qabağında canlanır.

Əsərdə Mirzə Cəlil, Ömər Faiq, gürcü ziyalılarından o zaman Tiflisdə rus dilli mətbuatda çox məhsuldar fəaliyyət göstərən və bir neçə qəzetə rəhbərlik edən, gimnaziya Ə.Şərifə rus ədəbiyyatından dərs deyən P.A.Qotua, məşhur yazıçı Hacı Murad Muquyev, Tiflis universitetinin professoru Meliksetbekov və başqaları haqqında xüsusi səhifələr ayrılmışdır ki, onlar da faktların yeniliyi ilə diqqəti cəlb edir və bizim elmi məlumatımızı xeyli genişləndirir.

Əlbəttə, əsərin əsas qəhrəmanlarından biri Əziz Şərifdir. Biz onu özünün gündəliyindən gətirdiyi parçalar əsasında Məmmədağlı Sidqinin məktəbindən tutmuş Tiflisdə C.Məmmədquluzadənin təşkil etdiyi pansionata, İrəvan gimnaziyasına, kommərsiya məktəbinə və nəhayət Moskva kommərsiya institutuna qədər mürəkkəb bir yol keçdiyini, bütün bu müddət ərzində bir an da əsl şəxsi

mütaliədən, yazı-pozudan əl çəkməyən bir gənc kimi görürük. Bəzən həddindən artıq və lüzumsuz mütaliə üstündə ata oğul arasında baş verən incikliyin də şahidi oluruq. Bunlar onu da göstərir ki, Ə.Şərif artırıb əksiltmədən həmin illərdə keçirdiyi hissələri qələmə almışdır.

Ə.Şərif əsərinin bir yerində yazır: "Mən romançı olsaydım yəqin ki, bu hadisələrə bezək-düzək verib maraqlı bir bədii əsər yaradardım". Müəllifin bu fikri yalnız o cəhətdən doğrudur ki, onun sərəncamında olan sənədlər və şahidi olduğu faktlar həqiqətən zəngin və tükənməzdir, ondan bir yox, bir neçə bədii əsər yaratmaq olar. Amma bizə təsəlli və zövq verən odur ki, özünü "romançı" hesab etməyən hörmətli alim oxucuya təqdim etdiyi hissəni (əsər hələlik "Birinci kitab" adı ilə təqdim olunur) o qədər şirin və duzlu yazmışdır ki, o, indiki halda da tarixi xronologiya şəklində qələmə alınmış bədii əsər təsiri bağışlayır. Buna görə də tariximizin maraqlı sənədlərini bir vətəndaş qeyrəti ilə, səliqə və sahmanla qoruyub saxlayan və nəhayət onları ailə çərçivəsindən, arxiv həyatından çıxarıb ictimaiyyətin sərəncamına verən hörmətli ədibimizə çox sağ ol deyir və əsərin mabədini yazmaq üçün ona könül xoşluğu, gümrahlıq diləyirik.

"Kommunist" qəzeti, 8 dekabr 1983.

MƏNALI ÖMÜR YOLU

CƏFƏR XƏNDAN

(1910 -1961)



Ədəbiyyatşünaslıq elmi çox geniş və mürəkkəb bir prosesdir, onun inkişafında onlarla şəxsiyyət iştirak edir. Lakin müəyyən bir dövrdən sonra ədəbi prosesin inkişafını, ideya və estetik qayəsini öyrənərkən, əlbəttə, bu şəxslərin hamısını yada salmaq, əsərlərini saf-çürük etmək mümkün olmur və heç lazım da gəlmir, çünki onların böyük əksəriyyəti az müddət keçdikdən sonra unudulur, yaddan çıxır, adlarının çəkilməsinə də ehtiyac qalmır.

Lakin ədəbi fikrin inkişafında, estetik tələblərin formalaşması və sabitləşməsində elə şəxsiyyətlər də vardır ki, onlardan yan keçmək, ədəbi prosesin tədqiqində onların fəaliyyətini nəzərə almamaq heç cür mümkün deyildir. Belə sənətkarlardan biri də filologiya elmləri doktoru, mərhum professor Cəfər Xəndandır.

Cəfər Xəndan deyəndə bizim gözlərimizin qarşısında, birinci növbədə, söz sənətinin bədii və nəzəri sahəsində xüsusi istedadı və qabiliyyəti olan orijinal və məhsuldar

bir şəxs canlandır. Elə bir şəxs ki, o, həm ədəbiyyat tədqiqatçısı və nəzəriyyəçisi kimi, həm şair və tərcüməçi kimi, həm də yüksək nəqlik istedadına malik olan bir müəllim-pedaqoq kimi məşhur olmuş və hamısında da müəyyən iz qoyub getmişdir. Bunlardan əlavə o, universitet rektoru, kafedra müdiri, fakültə dekanı, qəzet redaktoru idi.

Cəfər Xəndan cəmi əlli ildən bir az artıq yaşamışdır. Lakin bu az müddət ərzində onun gördüyü böyük işləri, yazdığı sanballı əsərləri, elmi-pedaqoji kadr hazırlığı sahəsindəki müstəsna xidmətlərini göz önünə gətirəndə hiss edirsən ki, bütün bunları ancaq tərbiyə edib yetişdirdiyi vətənpərvər və qayğıkeş bir alim edə bilərdi. Respublikamızın nisbətən orta nəslinə mənsub olan filoloq alimlərin xeyli hissəsi onun rəhbərliyi və köməyi ilə yetişmiş və formalaşmışdır. Partiyanın sırası əskəri olan, doğma xalqına, doğma vətəninə təmənnaş xidmət edən Cəfər Xəndan mükafatını vicdanından uman alimlərdən idi.

Azərbaycan sovet gəncliyinin böyük bir nəslində ədəbi-estetik zövqün oyanması və formalaşmasında da Cəfər Xəndanın xüsusi rolu olmuşdur. Mənim yaşadım olan və ana dilində təhsil alan Azərbaycan ziyalı təbəqəsinin hamısı "Cəfər Xəndan məktəbi"ni keçmişdir. Onlar orta məktəbdə doğma ədəbiyyatın nəzəri əsaslarını Cəfər Xəndanın "Ədəbiyyat nəzəriyyəsi" (1958) kitabından öyrənmiş, Azərbaycan sovet ədəbiyyatının inkişaf prosesini isə yenə də onun akademik Məmməd Ariflə birgə yazdığı "Sovet ədəbiyyatı" dərslindən mənimsəmişlər. Alimin zəngin elmi-pedaqoji fəaliyyəti, dərslərləri və dərslər vəsaitləri minlərlə orta məktəb müəlliminin tədris işinə bilavasitə kömək etmişdir. Buna görə də o, maarif ictimaiyyətində böyük nüfuz sahibi idi.

Ədəbiyyatı özünə sənət seçmək istəyənlər ali məktəblərə daxil olandan sonra da ya Cəfər Xəndanın özündən,

ya da tələbələr üçün yazdığı əsərlərdən dərslər alırdılar; o, 25 ildən çox Azərbaycan Dövlət Universitetində, respublika pedaqoji institutlarında mühazirə oxumuşdur.

Cəfər Xəndan tədris müəssisələri üçün ilk dərslər və dərslər vəsaiti hazırlayan alimlərdən idi. Ali məktəb tələbələri və müəllimlər onun dərslərindən hələ 30-cu illərdə istifadə alırdılar. 1935-ci ildə aspiranturanı qurtarandan sonra Ali Pedaqoji İnstitutda ədəbiyyat tarixindən dərslər deyən alim ədəbiyyatımızın ən mürəkkəb və ziddiyyətli dövrü olan XX əsrini araşdırmış, tədris etmiş və oxuduğu mühazirələrin konspektini 1939-cu ildə "XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı" adı ilə çap etdirmişdi. Bu, ədəbiyyatımızın həmin dövrünü əhatə edən ilk dərslər idi, sonralar müəllif onu yenidən işləyib təkmilləşdirmiş və 1951-ci ildə yenidən nəşr etdirmişdir.

Yeni dövrün metodoloji prinsiplərinə əməl edərək həmin dövrün tarixi icmalını verən müəllif C. Məmməd-quluzadə, M.Ə. Sabir, Ə. Haqverdiyev, M. S. Ordubadi, M. Hadi kimi ədəbi simalara həsr etdiyi portret çərçülərdə ilk dəfə dərslər dairesində elmi fikir yürüdür, orijinal və maraqlı mülahizələr irəli sürürdü.

C. Xəndan müasir ədəbi prosesi də diqqətlə izləyən görkəmli tənqidçilərdən idi. Onun S. Vurğun, C. Cəbbarlı, Əbdülhəsən, S. Rəhimov, R. Rza, M. Rahim kimi söz ustaları haqqında çoxlu məqalələri, çıxışları, qeydlər və xatirələri vardır ki, bunlar indi də mötəbər bir məxəz kimi öz elmi dəyərini və aktuallığını itirməyib. Bütün bunlarla yanaşı, C. Xəndan əvəzsiz bir müəllim-nətiq idi.

Mənə onun mühazirələrini dinləmək xoşbəxtliyi nəsb olmuşdur. Cəfər Xəndanın mühazirələrinə qulaq asanlar bilirlər ki, bir çox alimlərdən fərqli olaraq onun elmi dili ilə danışıq dili arasında fərq çox az idi. Daha doğrusu, o, elmi-nəzəri biliyini dinləyicilərinə çatdırmaqda xüsusi

məharətə, mənalı danışığı tərzinə, fikir ayrılığına, xüsusi diksiyaya, yüksək natiqlik istedadına məlik idi. Onun canlı danışığı indi də qulaqlarımda səslənir.

Biz, tələbələr XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının keçdiyi tarixi inkişafı Cəfər müəllimin dərsliyindən, müasir sovet ədəbiyyatını isə onun özünün mühazirələrindən öyrənirdik. Azərbaycan sovet ədəbiyyatının banilərindən danışanda təkcə onların bədii portretini yaratmaqla kifayətlənmir, poeziyamızın keçdiyi inkişaf prosesini bütün ziddiyyətləri, mübahisələri və nailiyyətləri ilə şərh edirdi. Onda o qədər dərin və güclü hafizə vardır ki, S.Vurğunun, M.Müşfiqin və bunların qələm dostlarının poetik irsini az qala əzbər bilirdi. O, sinədəftər idi. Nə mühazirələrində, nə misal gətirdiyi poetik nümunələrdə qətiyyətlə çətinlik çəkmirdi. Biz çətinlik çəkmədən hiss edirdik ki, onun emosional danışığı, zəngin məlumatı ilə birlikdə poetik istedadı da var, amma şərlərinin heç birini hələ görməmişdik. Çünki o, artıq şer yazmırdı. Sonralar Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini izlədikdə Cəfər müəllimin bir neçə şer kitabının, iri həcmli poemaların müəllifi olduğunu öyrənirik. İndi aydın olur ki, M.F.Axundovun məşhur "Şərq poeması"nın M.Müşfiq, B.Qasımlı, M.Sultanov kimi çoxlu mütərcimləri içərisində nə üçün Cəfər Xəndanın tərcüməsi xüsusilə seçilir. Yaxud böyük Nizaminin məşhur "Sənsiz" qəzəli necə ola bilmişdir ki, Cəfər Xəndanın tərcüməsində xüsusi poetik nümunə kimi səslənmiş və Ü.Hacıbəyovun indi dillər əzbəri olan ölməz romansına çevrilmişdir...

Əlbəttə, bütün bunlar özlüyündə nə qədər böyük və şərfli bir yaradıcılıq məhsulu olsa da, Cəfər Xəndan kimi geniş və çoxsahəli fəaliyyət göstərmiş bir alimin yaratdıqlarının ancaq bir hissəsidir. O, sözün həqiqi mənasında məhsuldar işləyən alimlərdən idi. Hər il təkrar-təkrar nəşr

olunan dərsliklərindən, ədəbiyyatımızın klassik və müasir nümayəndələri haqqında çap etdirdiyi külli miqdarda ədəbi-tənqidi məqalələrindən əlavə çoxlu kitabları da vardı. 1954-1956-cı ildə onun bir neçə kitabı çap olunmuşdur ki, onların içərisində "Cəfər Cəbbarlıının həyatı və yaradıcılıq yolu" (1954), "M.Müşfiq" (1956), "Molla Nəsrəddin" (1956) diqqəti cəlb edir. Müşfiq haqqında ilk tədqiqat əsəri yazanlardan biri yenə də Cəfər Xəndan idi.

Bizim ədəbiyyatşünaslığımızda, xüsusən 40-50-ci illər ədəbi prosesində elə sahələr vardır ki, onlar bilavasitə Cəfər Xəndanın adı və fəaliyyəti ilə sıx bağlıdır. Bir çox sahədə ilk sözü o demiş, ədəbi-elmi fikrin sabitləşməsinə mühüm rol oynamışdır. Yalnız onu qeyd etmək kifayətdir ki, alimlərimiz M.Ə.Sabir haqqında 70 ildir ki, yazır, geniş tədqiqat aparırlar, lakin Sabir haqqında nə yazılıbsa, hamısı ya tarixi həqiqəti bərpa etməyə, ya da şairin ideya istiqamətini müəyyənləşdirməyə yönəldilmişdir. Cəfər Xədana qədər heç kəs Sabirin poetikasına girişməmiş, satirik ədəbi məktəbimizin banisi olan böyük bir istedadın sənətkarlıq xüsusiyyətlərini açıb göstərməmişdi.

Onun Sabir irsini öyrənmə tarixi də maraqlıdır. 1939-cü ildə şair haqqında namizədlik dissertasiyası yazmış, həmin il çap etdirdiyi "XX əsr ədəbiyyatı"nda şair haqqında oçerk vermiş, 1940-cü ildə ayrıca kitabça buraxdırmış, 1961-ci ildə geniş oxucu kütləsi üçün "Şairin həyatı" adlı elmi-bədii əsərini çap etdirmişdir. O, ömrünün axırına qədər Sabir şərlərinin tədqiqindən soyumamışdı. Bu isə C.Xəndanın son əsəri olan "Sabir yaradıcılığının sənətkarlıq xüsusiyyətləri" adlı monumental bir tədqiqat əsərinin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdu. Bu əsərdə ilk dəfə şairin poetik aləmi, sənətkarlığı şərh edilirdi. Əhatə dairəsində və sanbalına görə sabirşünaslıqla hələlik yeganə olan bu əsərdə müəllif Sabirin özünəməxsus poetik prin-

siplərindən, mövzu və tipseçmə, süjet qurma priyomlarından, üslub sadəliyindən, müasirlik və aktualıq kimi problemlərdən, kinayə və eyhamlarından söz açmış, çox maraqlı müşahidələr aparmış, qiymətli elmi fikir söyləmişdi. Təəssüf ki, alim bu son kitabının üzünü görə bilmədi. Əsərin çapa verilməsindən azacıq sonra o, aramızdan getdi. Kitab müəllifin ölümündən sonra, 1962-ci ildə çap olundu.

Cəfər Xəndan filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi alan ilk azərbaycanlılardan biridir. O, 1949-cu ildə "Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında milli azadlıq ideyaları" adlı dissertasiyasını yazıb müdafiə etmiş elmlər doktoru adını almışdır. Ədəbiyyatşünaslığımızda ilk dəfə olaraq İran Azərbaycanının son dövr ədəbiyyatı geniş tədqiqata cəlb edilmiş, şimal qardaşlarının ədəbiyyatı ilə əlaqədə, təmasda öyrənilmiş, onun bütün gözəl cəhətləri, mü-tərəqqi meylləri, ideya və təsir dairəsi araşdırılıb üzə çıxarılmışdır. Alimin 1944-1945-ci illərdə İranda işlərkən Tehran və Təbriz arxivlərində çalışması, sənət adamları ilə görüşüb danışması belə bir əsərin meydana çıxmasında az rol oynamamışdı.

Bəzi bədii əsərlərinin yazılmasında da Təbriz həyatı ona bol material vermişdi. Onun "Təbrizin qəməri" adlı dastanı Türkiyədə "Azərbaycan" jurnalının üç nömrəsində dərc edilmişdi.

Cəfər Xəndan xalqımızın mənəvi sərvətinin tədqiqində və tədrisində, yeni sovet ədəbiyyatının və onun gənc qüvvələrinin istiqamətləndirilməsində böyük xidmət göstərmiş alimlərdən biri olmuşdur. Anadan olmasının 70 illiyini qeyd etdiyimiz mərhum alimin zəngin irsi indi də öz elmi dəyərini azaltmamışdır.

"Ulduz" jurnalı, 1980, N5.

AZƏRBAYCANIN BELİNSKİSİ

MƏMMƏD CƏFƏR

(1909 -1992)



Azərbaycanın güclü ədəbiyyatşünasları olmuşdur. Əslinə qalsa ədəbiyyatımız qədər ədəbiyyatşünaslığımızın da tarixi qədimdir. Əgər XII əsrdə Nizami Gəncəvi kimi dünyanı heyran edən sənətkar yetişmişdirsə, heç ola bilməzdi ki, ədəbiyyatşünasımız olmasın. Heç olmasa şairin özü bu vəzifəni ifa edirdi. Başqa cür də mümkün deyildi. Nizamidən, Füzulidən üzü bəri bütün şairlərimiz eyni zamanda ədəbiyyatşünas idilər. Ancaq son dövrlərdə, yəni Firudinbəy Köçərlidən başlayaraq bu sənətlə ayrıca məşğul olanlar yarandı və get-gedə püxtələşib onu əsl elm səviyyəsinə yüksəltdilər. Bu xüsusilə XX əsrin 20-ci illərindən sonra geniş axına çevrildi. Bu illərdə Məmməd Arif, Mikayıl Rəfil, Cəfər Xəndan, Cəfər Cəfərov, Məmməd Cəfər Cəfərov kimi alimlər meydana çıxdı və ədəbiyyatın bu sahəsini bir elm səviyyəsinə qaldırdılar.

Adını çəkdiyim alimlərin hamısı böyük şəxsiyyətlər

idi, amma onlardan bircə Məmməd Cəfər Cəfərova “Azərbaycanın Belinskisi” deyirdilər. Bu da təsadüfi deyildir. Azərbaycan ədəbiyyatının elə bir görkəmli nümayəndəsi yoxdur ki, onun haqqında Məmməd Cəfər elmi əsər yazmamış olsun, ədəbiyyatımızın elə dönüş nöqtəsi, inkişaf mərhələsi yoxdur ki, onu ümumiləşdirib təhlil etməsin. Bunların hamısında Məmməd Cəfərin dəsti-xətti, xüsusi fikri, mövqeyi vardır. Bunları heç kəs yox, ancaq o demişdi və o deyə bilərdi. Bunun üçün onun iki cildlik seçilmiş əsərlərinə baxmaq kifayətdir (1974). Nizamidən danışanda da, Füzulidən yazanda da, M.F.Axundovdan söhbət salanda da o, Məmməd Cəfər kimi hərəkət edir, hər şeyi olduğu kimi yazır, heç kəsi təkrar etmədən elmi mühakimə yürüdür, fəlsəfi fikir irəli sürürdü.

Ayrı-ayrı konkret məsələlərə gəldikdə onun tayı-bərabəri yox idi, geniş ümumiləşdirmə aparanda isə yenə də belə idi. Azərbaycan ədəbiyyatında romantik şairlərin haqqında bir sıra məqalələr yazılmışdı, amma “Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm” (1963) əsərini ancaq Məmməd Cəfər yazmışdı. Özü də qeyd edirdi ki, “1905-1907-ci illərdə Azərbaycan ədəbiyyatında dövrün ən qabaqcıl ədəbiyyatı olan tənqidi realizm ilə yanaşı romantizm ədəbi cərəyanı da olmuşdur”. Həmin cərəyanın nümayəndələrini bir-bir təhlil edir və ümumi ədəbi axında yerini, mövqeyini müəyyənləşdirir, romantizmin nəzəri-estetik prinsiplərini şərh edir. O, doğru olaraq göstərirdi ki, “romantizm problemini həll etmədən, onun ideya və bədii-estetik xüsusiyyətlərini, onu doğuran siyasi-ictimai şəraiti müəyyən etmədən, bu romantizmin ayrı-ayrı nümayəndələrinin yaradıcılıq və görüşlərini də düzgün və ətraflı təhlil etmək mümkün deyildir”.

Buna görə də müəllif “romantizm problemini əsas tədqiqat obyektı olaraq” götürmüş və A.Səhhət, A.Şaiq, M.Hadi kimi şairlərin yaradıcılıq xüsusiyyətlərini, fəlsəfəsini, əsaslarını ilk dəfə bu istiqamətdə açıb göstərmişdir.

Məmməd Cəfər ilk yaradıcılığa başlayandan, ədəbiyyata gelişindən özünü qayğıkeş, ustad kimi təqdim etmişdir. Məmməd Arif hələ 1941-ci ildə yazırdı ki, “M.C.Cəfərov bizim gənc tənqidçilərimiz içərisində çox ciddi, müstəqil düşünən, doğrudan da, yazıçılara və ədəbiyyata kömək etməyə çalışan yoldaşlardandır. Yazıçılar arasında hörməti, nüfuzu vardır və heç şübhəsiz ki, bu hörmət getdikcə artacaqdır”.

Bu sözlər onun ilk məqalələrindən sonra deyilirdi və doğrudan da, M.Arif müəllim şübhə etmədiyi həmin hörmət getdikcə artdı və Məmməd Cəfər müəllimə böyük şöhrət gətirdi.

Əlbəttə, əsil tənqidçi yazıçıdan çox bilməlidir. Amma bu “çox bilməklik” yazıçını çaşdırmamalı, yolundan azdırmamalı, ona kömək və qayğı göstərməlidir. Bu tənqidçinin başqa müsbət keyfiyyətləri ilə yanaşı məsələyə doğru, düzgün yanaşması ilə ölçülür. 1978-ci ildə Məmməd Cəfərə verilmiş bir sual münasibətilə yazırdı: əgər doğrudan da mənim yazılarım sizin xoşunuza gəlirsə “bircə onu deyə bilərəm ki, mən yazılarımda, birinci növbədə, məntiqə, məntiqi ardıcılığa fikir verirəm”. Yəqin elə buna görə onlar oxunaqlı və sadə olur. Məntiqsiz yazı hər nə qədər “yüksək professional səviyyədə yazılsa da, oxucunu inandıra bilmədiyi kimi, estetik təsir də göstərə bilməz”.

Bəli, oxucuya estetik təsir göstərmək üçün doğru, düzgün və məntiqli yazmaq lazımdır. Məmməd Cəfər bütün əsərlərini belə yazmışdır, onun qələmindən çıxan hər bir

əsər belədir.

O, 1935-ci ildə Pedaqoji institutu bitirmişdir, 1962-ci ildə elmlər doktoru olmuş, 1976-cı ildə akademik seçilmiş, Dövlət mükafatı almış, çoxlu vəzifələrdə işləmişdir, amma bütün bunlarla yanaşı Cəfər müəllim sözün həqiqi mənasında böyük müəllim idi, Bakı Dövlət Universitetində uzun müddət dərs demişdir, filologiya fakültəsinin dekanı olmuşdur.

Dekan olduğu vaxtlarda cavan müəllimləri də tərbiyə edirdi. Öz hərəkəti, öz davranışı və yüksək mədəniyyəti ilə hamıya nümunə olurdu. Tələbədən inciyən, dərsi yarıda buraxıb auditoriyadan çıxan, özünü dərs zamanı nalayiq aparan tələbəni cəzalandırmağı tələb edən müəllim, demək olar ki, olmurdu. Müəllim bilirdi ki, belə halda Cəfər müəllim onun özünü danlayacaq. Mən də dekan olmuşam, belə halları çox görmüşəm. Amma heç vaxt eşitməmişəm ki, Cəfər müəllimin vaxtında bunlar baş versin, müəllim-tələbə münafişəsi olsun.

Hər kəs öz mədəniyyəti ilə, qayğıkeşliyi ilə, son dərəcə yüksək insanlığı ilə yaşayır və bu keyfiyyətlər onu yaşadır.

Məmməd Cəfər müəllimin övladı yox idi, o bütün tələbələrə övlad kimi sevirdi. O, dekan olanda hamının qeydinə qalırdı. Müəllim kimi isə tayı-bərabəri yox idi. O bizə rus ədəbiyyatından dərs deyirdi, özü də yalnız XIX əsr ədəbiyyatından. M.Qorki deyirdi ki, tarixən çox qısa müddətdə rus xalqı parlaq ulduzlar topası yaratmışdır. Bu ulduzlar topasının əksəriyyəti XIX əsrdə yaranmışdır. Məmməd Cəfər Azərbaycan ədəbiyyatını tədqiq etməklə bərabər rus ədəbiyyatını da tədqiq edib öyrənir və öyrədirdi. Mən yeri gəldikcə ədəbi əlaqələrə toxunmağı,

yerli-yerində müqayisələr etməyi ondan öyrənmişəm. Rus ədəbiyyatı klassiklərini elə aşılırdı, ədəbi hadisələri elə ümumiləşdirirdi ki, onlar ömrü billah yadımızdan çıxmır, beynimizə həkk olunurdu.

Mən də rus ədəbiyyatından dərs deyirəm, özü də XIX əsrdən. Cəfər müəllim nə tökübsə, onu da yığıdırmışam. Mən özümü ona bərabər tutmasam da, hər halda XIX əsr rus ədəbiyyatını pis bilmirəm və pis də dərs demirəm. Bunlar üçün mən Məmməd Cəfər müəllimə borcluyam.

Məmməd Cəfər müəllim necə mühazirə deyirdisə, eləcə də yazırdı. Onun 60 çap vərəqi həcmindən çox olan "XIX əsr rus ədəbiyyatı tarixi" adlı üç cildlik dərsliyi vardır. Bu dərslik o qədər rəvan, o qədər şirin yazılmışdır ki, o, rus dilində yazılan dərsliklərindən də fərqlənir və oxucuların gözü qarşısında rus ədəbiyyatı haqqında böyük bir panorama yaradır.

Bu istəkli müəllimimizin başqa alimlərdən fərqli bir yaxşı cəhəti də vardır. O, ömründə heç bir tələbə kəsməmişdi. Onun imtahanları toy-bayram idi. Hamı sevinir, gülür, hətta dörd alan da sevinirdi. Çünki aşağı qiymət almaqda günahı özündə görürdü. "Mən filan məsələni yaxşı danışmadım" – deyir, Məmməd Cəfər müəlliməndən utandı. Hətta tələbə imtahan zamanı "bilmirəm" deyirdisə, müəllim onun köməyinə gəlir, "yox, bilirsən, burada nə var ki?" Özü başlayırdı danışmağa, izah etməyə, aydın, səlis, sadə cümlələrlə başa salmağa. "Görürsən, deməli bilirsən", sonra imtahan kitabçasına dörd yazırdı. Bu tələbənin həm məsuliyyətini artırır, utandırır və daha yaxşı oxumağa ruhlandırır.

Mənim ələmdə tələbəni qorxudan müəllim yaxşı müəllim olmamalıdır. İmtahan da dərsdir. Tələbə burada

öyrəndiyini heç vaxt unutmaz və ömrü boyu yadında saxlar, pisi də, yaxşını da, normalı da, anormalı da.

Biz tələbə olanda bir məntiq müəllimimiz vardı. İmtahanın əvvəlində tələbələrə “əla” yazırdı. Sonra gələnlərə “dörd” və “üç” verirdi. Axıra da bir-iki nəfəri saxlayır və onlara da “iki” yazırdı. Bu qiymətlərin heç biri bilik norması deyildi, elə-belə onun imtahan forması idi.

Tələbələrdən biri çox yaxşı oxuyurdu. Nədənə o imtahana gecikdi və müəllim ona “iki” yazdı. O, çox çənbəğaz elədi, bir şey çıxmadı. Mən də sinif nümayəndəsi idim, mən işə qarışdım, dedim: “Belə olmaz axı, o, çox yaxşı oxuyandır, cavablarını da gördünüz”.

- Yaxşı oxuyandır, imtahana vaxtında gəlsin. İndi mən kafedra müdirinə nə deyim, o demək ki, qrupda heç iki alan yoxdur?

Müəllim cavan deyildi, yaşlı adam idi, amma düşüncəsi belə idi.

Hər xırda şey üçün tələbəni kəsmək lazım deyil, səməstrdə onu keçdiyən bütün kurs boyu gəzdirmək, bilmədiyini üzə çıxartmaq, “Bax, bunu bilmədin” demək, mən-cə, yaxşı nəticə vermir. Mən elə müəllimlər tanıyıram ki, onlar çox savadlı, bilikli adamlar olsalar da, tələbələrə də qarşı çox kəskin idilər, həddindən artıq tələbkərlilik göstərirdilər. Nəticədə onların heç biri yaxşı tələbələri ilə yaşamadılar. tələbələri onların dərslərini ancaq imtahan üçün oxuyur, sonra da yaddan çıxarıb atırdılar. Hətta özlərini söyləyirdilər: “bir də bu kitabı açsam, lənətə gəlim”.

Bu tələbkərliliklə bərabər bir qədər də qılıq, qayğı, zərərət olanda tələbə də açılır, ona qorxu üstün gəlir, müəllim istənilən nəticəni ala bilər. Məmməd Cəfər müəllimi niyə hamı sevirdi? Bunun səbəbi odur ki, həm fənnini

yaxşı bilir, həm tələbələrini övladı hesab edir, onlara qayğı göstərir, həm öyrədir və sevinirdi. O, yazıçılar, şairlər haqqında yazdıqları məqalələrdə də onun qayğısı hiss olunur, bir müəllim vəzifəsini görür, onları tərbiyə edirdi. Mən eşitməmişəm ki, bir nəfər şair, ya yazıçı ondan incisin. Məmməd Cəfər müəllim müasirlərindən kimin haqqında yazırdısa, onun üçün toy-bayram olurdu.

Məmməd Cəfər müəllimin çoxlu yetirmələri vardı. O, çox adamın oponenti olmuşdur. Namizədlik işini də, doktorluq işini də müdafiə eləyənlər olmuşdur. Mənim də doktorluq işimin oponenti o idi. 1975-ci ildə mən “XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan və rus qarşılıqlı ədəbi əlaqələri” mövzusunda doktorluq işi yazmışdım. Birinci oponentim akademik Məmməd Cəfər Cəfərov idi. O, Mərdəkandakı bağ evində olurdu. Dissertasiyanı da götürüb getdim ora. Bir qədər söhbət elədik, dissertasiyanı vərəqlədi, bir-iki sual verdi, sonra müdafiənin vaxtını soruşdu, mən vaxtını dedim. O, oxuyub, rəyi yazmağa vaxt qoydu və dedi ki, ayın filanında gələrsən. Mən dediyi vaxtda getdim, rəyi hazır idi, gözəl rəy idi. Mən oxudum, elə bir tənqidi qeydi yox idi. Bir az tutuldum.

- Nə fikirləşirsən? –deyə soruşdu.

- Nə bilim, bir az yaxşı çıxmır. Bəzi qeydlərinizi göstərdiyiniz-dedim.

- Çox yaxşı iş yazmışan. Elə belə məsləhətdir.

Mən dissertasiyanı da, rəyi də götürüb şəhərə gəldim. Gözəl müdafiə keçdi. Mən onda bir daha Məmməd Cəfər müəllimin məntiqinə, elminə, qayğısına heyran oldum. O həmişə və hər işdə belə idi. Xalqının, millətinin qeydinə qalan adam idi. Hamını sevirdi, tələbələri də, yazıçıları da,

şairləri də, hamı da onu sevirdi. Onun sevgisi millət sevgisi idi.

Ömrünün sonlarında başına toplaşmışdıq. Ölkədə qarışıqlıq var idi. SSRİ çökdü, dağılırdı, xalq axışmışdı meydanlara. Söhbət əlifbadan düşdü, əlifbanın dəyişməyindən. O, birçə söz dedi: "Bundan qorxmayın, mütləq dəyişməlisiniz. Daha doğrusu dəyişmək yox, köhnə latın əlifbamızı bərpa eləməlisiniz". Bir az sonra Cəfər müəllimin bu sözlərini "Ədəbiyyat" qəzeti də verdi. Bəli, latın əlifbasını bərpa elədik, bundan qorxmadıq. Qazancımız itirdiyimizdən çox oldu. On il bu əlifbanı işlətmişdik, əlimizdən aldılar, rus qrafikası ilə əvəz etdilər, indi onu bərpa eləməyin vaxtı çatdı.

Akademik Məmməd Cəfər müəllim belə ziyalı idi. Ədəbiyyatımızın bütün sahələri onun üçün eyni idi. Onun inkişaf mərhələləri, ideya-fəlsəfi əsasları, janrları, tarixi Cəfər müəllimin şəxsinə öz geniş, əhatəli və düzgün həllini tapmışdır. Xalq onu "ədəbiyyatımızın Belinskisi" adlandırmaqda səhv etməmişdir. O doğrudan da böyük sənətkar, əvəzolunmaz alim, tənqidçi-filosof idi.

Cəfər müəllim 1992-ci ildə 83 yaşında vəfat etmişdir. Allah rəhmət eləsin!

2002

SEVİLƏN VƏ UNUDULMAZ MÜƏLLİM

MİR CƏLAL

(1908 -1978)



Mir Cəlal müəllimin əsərləri ilə orta məktəbdən tanış olsam da, hələ onun üzünü görməmişdim. Əsərlərini sevə-sevə oxuyardım. Xüsusən "Bir gəncin manifesti" əsəri bizim dilimizdən düşməzdi. Bu əsərin bütün başqa məziyyətləri ilə bərabər ilk baxışda o qədər də əhəmiyyət kəsb etməyən belə bir dialoq qeyri-iradi ağzımızdan çıxardı:

- Düş sənə deyirəm.

- ...

- Karsan?

- Sənin tutundur?

- Düş deyirəm, düş o budaqdan!

- Ehsan ağacıdır.

- Düş aşağı, uzun danışma, ağzın yekə olar.

Ağaməcid bunu deyib altdan yuxarı, Bahara sarı elə tünd və acıqlı baxdı ki, az qaldı uşağın bağı yarılınsın...

Əsərin bu cümlələri uşaq əhvali-ruhiyyəsinə nə qədər

yaxın, nə qədər doğmadır. Biz onu təkrar edəndə əylənirdik. Çünki burada uşaq dəcəlliyi də var, uşaqılıq şıltaqlığı da. Bir qədər də böyük-küçük münasibəti, ağa-nökər iddiası. Nə vaxtsa xeyirxah bir adamın basdırdığı bu tut ağacı əslində Baharın dediyi kimi, ehsan ağacıdır. Kim yəsə onundur. Başqasının quzularını otaran Bahar da anasının qoyduğu çörəyi tutla yavalıq edir və ləzzətlə yeyirdi.

Bu kiçik dialoqdan sonra şəxəli hadisələr başlayır və Baharın həyatı, keçdiyi yol bir kino lenti kimi gözlərimiz önündən gəlib keçir.

Mənim üçün Mir Cəlal müəllimi görmək çox çəkmədi. 1955-ci ildə mən Gürcüstanın Faxralı kəndindəki onbirillik orta məktəbi bitirib Bakıya gəldim və sənədlərimi Azərbaycan Dövlət Universitetinin jurnalistika şöbəsinə verib qəbul olundum. Mən hələ orta məktəbdə oxuyarkən Kommunist partiyasına qəbul olunmuşdum. Bu cəhətdən uşaqların içində Kommunist bircə mən idim. Buna görə də sinif nümayəndəsi idim. Ədəbiyyat nəzəriyyəsiindən dərsimizi Mir Cəlal müəllim deyəcək idi. Onda böyük patok idi. Ədəbiyyatçılarla jurnalistlər bir yerdə 100 nəfərə qədərlik. Hamımız bir yerdə bütün mühazirələrə qulaq asırdıq.

Mir Cəlal müəllimin vaxtında filologiya fakültəsinin elitası Əli Sultanlı, Cəfər Xəndan, Feyzulla Qasımzadə, Həmid Araslı, Muxtar Hüseynzadə, Əlövsət Abdullayev, Səlim Cəfərov kimi müəllimlər dərs deyirdi. Onların ünvanları respublikadan çox-çox uzaqlara yayılmışdı. Onların içərisində Mir Cəlal xüsusilə seçilirdi.

O, müəllim kimi də, yazıçı kimi də çox məşhur idi. Mir Cəlal müəllim balaca boylu, ləng tərپənən, lakin son

dərəcə ayıq, həssas bir adam idi. Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə bircə semestr keçdik. O, mövzunu izah etdikdən, hər şeyi yerli-yataqlı aydınlaşdırdan sonra dayanar və uşaqların yorulmaması üçün adı misallara keçər və dərslər necə gəlib-keçdiyini hiss etməzdik.

Ədəbiyyat nəzəriyyəsiindən seminarı da Mir Cəlal müəllim özü aparırdı. Bir gün seminar mövzuları paylaşarkən bizim patokda olan məşhur yazıçılardan birinin oğlu atasının bir əsərini təhlil etmək istədi. Mir Cəlal müəllim azca gülümsünərək dedi:

- Qardaş, nə olar. Oğulun atanı tənqid etməyi daha yaxşı olar. Biz hamımız gülüşdük. Onu da bildirdik ki, həmin yazıçı Mir Cəlal müəllimin yaxın dostudur.

Mir Cəlal müəllim qayğıkeş adam idi. Tələbənin qayğısına qalardı. Özü də uşaq kimi sadə idi. Hələ onun predmetindən bircə nəfər tələbə də kəsilməmişdi. Bu çox böyük hadisə idi. O, cavan müəllimlərə belə bir nəsihət verdiyini mən özüm eşitmişəm: müəllimin bir qulağı eşitməməli, bir gözü də görməməlidir. Bəli, o həm görən və eşidən, həm də “görməyən” və “eşitməyən” müəllim idi.

O, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasına rəhbərlik edəndə mən artıq universiteti bitirmişdim. Bir neçə ay mətbuatda işləyəndən sonra jurnalistika kafedrasının müdiri Həsən Şahgəldiyevin təklifi ilə həmin kafedraya baş laborant vəzifəsinə gəldim. Kafedralar ayrı olsa da Mir Cəlal müəllimlə daha çox təmasda olurdum. Birinci 1962-ci ildə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrası üzrə aspirant yeri açılanda mən sənədlərimi ora verdim və qəbul olundum. Mənim elmi rəhbərim professor Pənah

Xəlilov, kafedra müdiri Mir Cəlal müəllim idi. O, tədqiq etdiyim mövzu ilə maraqlanırdı. Onu ən çox maraqlandıran məsələlərdən biri də gənc kadrların vaxtında müdafiə edib elmdə öz yerini tutmaları idi. Filologiya fakültəsində belə müəllimlərdən biri də professor Muxtar Hüseynzadə idi. Biri dildən, biri ədəbiyyatdan. Bunlar elə bil bir-biri ilə bəhşə girmişdilər. Bunların kafedrasında müdafiə etməmiş çox az adam qaldı.

Mir Cəlal müəllim özü 1947-ci ildə "XX əsr Azərbaycanda ədəbi məktəblər" mövzusu üzrə doktorluq dissertasiyası müdafiə edib azərbaycanlılardan ilk elmlər doktorlarından biri idi. Məni də bu sahəyə çəkdi və "Zaqafqaziya rus mətbuatında Azərbaycan ədəbiyyatı" mövzusunda dissertasiya yazmağı tapşırırdı. İlk baxışda bu mövzu mənə çox geniş, çətin, ucu-bucağı görünməyən bir dəryanı xatırlatdı. Bir müddət gedib arxivlərdə işlədim, sonra gəlib yalvardım ki, "Ay Mir Cəlal müəllim, sən allah, bu mövzunu məndən alın, indiyə qədər heç kəs heç nə yazmayıb, material var yox məlum deyil..."

Mir Cəlal müəllim bir az gülümsündü, məni yanında oturtdu. dedi:

- Qardaş, mənim doktorluq işim də belə idi. Sən gəl bu mövzunu işlə, əgər peşiman olsan məndən inciyərsən. Əlinə nə keçir yaz götür, lap dissertasiya ilə bağlı olmasın, götür qoy bir tərəfə, vaxt gələr istifadə edərsən o materialları. Bizim o vaxt rusca yazanlarımız da çox olub. Vətənin ədəbiyyatını, mədəniyyətini, folklorunu yaymaq istəyənlər az olmamışdı. Bunları yığmaq lazımdır. İstəyirsən dissertasiya üçün bir mövzu verim haqqında on nəfər yazmış olsun, on birinci də sən ol.

Bir az ciddiləşdi və son sözü bu oldu: "Get, işlə".

İndi o vaxtdan çox keçib. Mən həmişə ona rəhmət oxuyuram. Nə yaxşı o həmin vaxtı məni belə istiqamətləndirdi. 22 kitabım çıxıb, əksəriyyəti o dövrün rus və Azərbaycan mətbuatında fəaliyyət göstərənlərin haqqındadır. Mənə qədər bunların haqqında heç kəs yazmamışdır. Bunlar: Hüseyn Minasazov, Rəhimbəy Məlikov, Səmədbəy Ağamalıoğlu, Həməzadə bəy Qəbulov-Şirvanski, Sona xanım Axundova, Ceyhun Hacıbəyli. Ömər Faiq Nəmanzadə, Şeyx Cəmaləddin Əfqani, Məmməd Əmin Rəsulzadə və onlarla belə adamlar. Əlibəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağayev kimi az-çox yazılanlar da bu qəbildəndir. Beləliklə, Mir Cəlal müəllim məni 1917-ci ilə qədər bütün dövrü mətbuatı ələk-vələk elətdirdi. İndi mən özümü mətbuatın bilicisi hesab edirəm. Bunun birinci səbəbkarı Mir Cəlal müəllimdir.

Mən 1965-ci ildə müdafiə edib yenə mətbuata qayıtdım. Hər dəfə Mir Cəlal müəllimlə rastlaşanda özünəməxsus şəkildə deyirdi: "Qardaş, sən mətbuatda onsuz da yaxşı işləmişən, sənin yerin auditoriyadır. O məsələləri uşaqlara danışmalısən. Qayıt gəl universitetə". Amma universitetdə hələ yer yox idi.

1968-ci ildə gəldim universitetə. Amma onun kafedrasına yox, Azərbaycan dili kafedrasına, yer bu idi. Üç il dil dərsi dedim. Bəzən açıq, bəzən gizli rişxənd edənlər vardı. Amma mən Azərbaycan dili dərslərini həvəslə deyirdim. Həm də özüm öyrənirdim. Arabir Mir Cəlal müəllimi görəndə o əlini çiyimə qoyar və deyərdi: "qardaş, darıxma".

1971-ci ildə rus ədəbiyyatından yer açıldı. Bu da onun

kafedrası deyildi, amma o, “get” dedi – yaxşı predmetdi, onun yaxşılığını sonra bilərsən”. Mən getdim. O vaxtdan rus ədəbiyyatından mühazirə oxuyuram.

1973-cü ildə professor Pənah Xəlilovun rəhbərliyi ilə SSRİ xalqları ədəbiyyatı kafedrası açıldı. Mən öz ştatımla bura keçdim. İndiyə qədər rus ədəbiyyatından mühazirə oxuyuram, peşiman deyiləm. 1989-cu ildə yaş senzi meydana çıxdığı üçün Pənah müəllim yerini mənə verdi. İndi türk və şərq slavyan xalqları ədəbiyyatı kafedrasının müdiriyəm. Elmə gəlişim çətin olsa da, öz yerimi tapdım. Mən 1974-cü ildə “Açılmamış səhifələr” adlı ilk kitabçamı sevincək Mir Cəlal müəllimə verdim. Orada tamam yeni, haqsız yerə unudulmuş adamlar var idi. Mir Cəlal müəllim də sevindi və dedi: “İndi bu şəkildə davam elətdir axtarırlarını”.

Bundan sonra doktorluq dissertasiyası yazıb müdafiə elədim. Həmişə də Mir Cəlal müəllimə rəhmət oxuyuram. Allah ona rəhmət eləsin, qəbri nurla dolsun.

2001

POLAD KİMİ ADAM

ABBAS ZAMANOV

(1911 -1993)



Düz 35 il bundan əvvəl mən universitetin III kursunda oxuyarkən mərhum akademik Həmid Araslıdan və professor Hidayət Əfəndiyevdən sonra XX əsr ədəbiyyatımızdan dərslər demək üçün bizə yeni müəllim gəldi. Bu, boyca bir qədər mafraq, bədəncə dolu, gur səsli, ilk baxışda o qədər də rəğbət oyatmayan bir adam idi. Amma xoşbəxtlikdən bu ilk aldadıcı təəssürat uzun sürmədi və o bizi dərhal özünə cəlb etdi. Yeni müəllim hər dəfə dərslər “Molla Nəsrəddin” jurnalının cildlənmiş komplektini gətirir və bütün dərslər müddətində bizi sanki sehləyib, jurnalın qaldırdığı və müxtəlif formalarda həll etdiyi milli problemlərin cazibəsində saxlayırdı. Özünü bizim hamımıza sevdirən, təsir orbitində saxlamağı bacaran bu təzə müəllim Abbas Zamanov idi. O zaman onun heç bir elmi dərəcəsi və vəzifə titulu yox idi. Amma bizə tədris etdiyi fənni də, bu fənnin mənsub olduğu xalqı da, vətəni də hamıdan çox sevdirən, bizi öz kökümüzə, soyumuza yaxınlaşdıran da o oldu.

O zaman mən ərəb əlifbasını hələ çətinliklə oxuyurdum. Sinfə gətirilən jurnalın şəkiltə qeydlərini höccələyə-höccələyə oxuduğumu görən Abbas müəllim mənə xüsusi diqqət yetirməyə və işimlə, vəziyyətimlə maraqlanmağa başladı. Mənim Gürcüstandan gəldiyimi biləndə dedi: “Hə, Əliyar lələnin yerlisisən” (mərhum professor Əliyar Qarabağlımı nəzərdə tuturdu), sonra əlavə elədi ki, “Poyludan o yana hamınız mənim əzizsiniz”.

Onun vasitəsilə mən başqa müəllimləri də yaxından tanıya bildim. Amma Abbas müəllimin mənə olan qayğısını heç kəsdən görmədim. O, elə tələbə ikən mənə “Kəşkül” qəzetini diplom işi kimi yazmağı təkidlə həvalə elədi və rəhbərliyini də özü boynuna götürdü.

O zaman şəxsiyyətə pərəstişin zərərli cəhətləri, Stalin zülmünün buz sükutu təzəcə sındırılır, geniş söz-söhbət gedirdi. Azərbaycanda 37-ci il represiya qurbanları haqqında da təzə-təzə danışılır, bizim gözlərimizin qarşısında bu müdhiş pərdə yenidən qaldırılmağa başlayırdı. Artıq Y.Çəmənəminlinin, Ə.Cavadın, N.Nərimanovun bəzi əsərləri çap olunmuşdu. Biz tələbələr və ümumən respublika ictimaiyyəti qabağa getmək üçün geriyyə, yaxın keçmişin ağırlı-acılı günlərinə qayıdır və özümüzü tanımağa başlayırdıq. Abbas müəllimin tövsiyəsi ilə mən də arxivlərə baş vurmalı oldum. Amma Bakı arxivlərində “Kəşkül” qəzetinin nüsxələrini tapa bilmədim. Onda Abbas müəllim dedi ki, “mən Sultan Məcid Qənizadənin əsərlərini nəşrə hazırlayıram, bunun üçün də gedirəm Tiflisə. Tez hazırlaş, sən də gedək”.

Abbas müəllimlə ilk birgə əməkdaşlığımız belə başladı. O mənə elə o vaxtdan arxivlərimizdə yatıb qalan mənəvi sərvətlərimizi üzə çıxartmaq yollarını göstərdi. Mən onun rəhbərliyi ilə diplom müdafiə etdim. Onun

qayğısı və zəmanəti ilə redaksiyaların birində işə düzəldim. Abbas müəllim bütün tələbələrinə beləcə xeyirxahlıq və rəğbətlə yanaşırdı. Onun üçün pis-yaxşı tələbə yox idi, onun üçün insan var idi. O, insanda həmişə insanı görməyə çalışırdı və qiymətləndirirdi. Buna görə də o, böyük Alim, böyük İnsan olmaqla bərabər, həm də böyük Vətəndaşdır. Bizim hamımız yüksək vətəndaşlıq hissini, vətənpərvərlik duyğusunu, xalqa vurğunluğu birinci növbədə ondan öyrənmişik, onun şəxsi nümunəsindən bəhrələnmişik.

O təbiətən narahat adamdır. Bu narahatlıq həm də onun nikbinliyindən doğur. Onu tanıyanlar bilirlər ki. “Abbas müəllimə necəsən?” deyəndə bircə cavab alırlar: - “Polad kimi!”.

Bu əyilməzlik, yenilməzlik “polad kimilik” onun təbiətindəndir. Elə bu cür yenilməz, hər zərbəyə, hər küləyə əyilməz olduğu üçün durğunluq dövrü adlandırdığımız illərin ilk cəfəkeşlərindən biri də o oldu. Vətən torpağının qapı dalında parça-parça, hissə-hissə, gizli yollarla hərraca qoyulduğuna gur səslə etiraz etdiyi üçün ictimai və siyasi ittihamla çəkildi. Hamı qılıncını siyirib düşdü Abbas müəllimin üstünə. Həmişə belə olduğu kimi, indi də bağçamızın su arxını kəsdik, mənəviyyətimizə düşən işıq yolunu qapadıq. Gizləndə Abbas müəllimin hərəkətini bəyənsək də, aşkarda ona küfr yağdırdıq. Yuxarıların qabağında ləbbey döydük. Bununla da Abbas müəllim partiyadan çıxarıldı. Totalitar partiya rejimi dövründə bunun nə demək olduğunu bilməyən yoxdur. Deməli, partiya sıralarına layiq deyilsənsə, cəmiyyətdə artıq adamsan.

Bu, 1960-cı ildə oldu. Abbas müəllimlə mən də həmin il universitetlə vidalaşası olduq. Mən ali təhsil diplomu ilə istehsalata, o isə hər şeydən məhrum, heç bir şeylə taleyin

ümidinə.

Yox, səhv etdim. O hər şeyini itirsə də, cəmiyyətdə bütün dayaqlarından məhrum olsa da, şərəfini, vüqarını, insanlıq ləyaqətini ən qiymətli bir sərvət kimi qoruyub saxlaya bildi.

Bəli, Abbas müəllimin haqq səsi, vətən yangısı indiye qədərki xidmətlərinin, gördüyü işlərin üstündən xətt çəkdi. Heç kəs demədi ki, axı bu, Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti tarixində az iş görməmişdir. Zəngin təcrübəsi, güclü təşkilatçılıq qabiliyyəti, ədəbi ictimaiyyətdə geniş nüfuzu və çəkisi vardır. Təsadüfi deyildi ki, uzun müddət mətbuat işçisi olmuş, qəzet redaktoru işləmiş, bir müddət dövlət filarmoniyasına, opera teatrına rəhbərlik etmişdir. Bütün bunlardan əlavə müharibənin əvvəlindən axırına qədər cəbhədə olmuş, hərbi müxbir kimi Kırımın, Şimali Qafqazın, Ukraynanın ən odlu nöqtələrində qızgın fəaliyyət göstərmiş, güllə-mərmə yağışları altında nə qədər reportajlar, очерklər yazmışdır. Vətən qarşısında can qoymuşdur. Nə olsun? İndiki deyirsən vətənin bir qarışını da erməni millətçilərinə verə bilmərəm, deməli, beynəlmiləçilik hissini, kommunist səxavətini itirmisən. Bəli, sovet və partiya əcinnəliyinin, indiki İblis oyununun, erməni fəndinin yeni addımları o zaman qapı dalında təzəcə başlayırdı. Abbas müəllimin vətənpərvərlik sayıqlığı isə bundan tez xəbər tutub işi fəş etdiyinə və bununla da məsələlərin bədxah qonşuların xeyrinə həll olunmasına mane olduğuna görə ağır cəzaya məhkum edildi. Partiya liderlərinin məruzələrinə düşdü. Onun imzaları qəzetlərdən yığışdırıldı. Kitabları nəşriyyat planlarından çıxarıldı, “dostları” uzaqlaşdı. Bütün bunlar onun tələbələrinin və sadıq dostlarının üstünə su ələdi. Əlimizdən bircə o gəlirdi ki, onunla ünsiyyəti kəsməyək,

darıxmağa qoymayaq. Dözdü Abbas müəllim. Yıxılmadı bu amansız zərbədən. 78 manatlıq kiçik bir iş düzəldi və ailəsini dolandırmaq üçün müqavilə yolu ilə mütərcimlik etməyə başladı. Mənəvi rahatlığı üçün isə bütün diqqətini, enerjisini və alimlik bacarığını “Azərbaycan poeziyasının qocaman dağı” olan Mirzə Ələkbər Sabirin tədqiqinə yönəltdi. Azərbaycan filologiyası tarixində yeganə haldır ki, Abbas Zamanov “Sabir və müasirləri” mövzusunda birbaşa doktorluq dissertasiyası müdafiə edib alimlik dərəcəsi aldı, Sabirə mənəvi heykəl ucaldı. O, bununla da kifayətlənmədi, neçə-neçə qatı açılmamış milli sərvətlərimizi üzə çıxartdı. Həmidə xanımın arxivlərdə əlyazması halında yatıb qalan və Azərbaycan ədəbiyyatında memuar janrının ən gözəl nümunəsi hesab olunan rus dilində yazdığı xatirələrini ilk dəfə rus və Azərbaycan dillərində çap edib xalqına çatdırdı, “Molla Nəsrəddin” jurnalının tədqiqinə girişdi. Sabirin, N.Nərimanovun əsərlərini ərəb əlifbası ilə nəşr edib müsəlman şərqinə yaydı. Mollanəsrəddinçi şairlərin ayrıca kitab şəklində çapına nail oldu. Rus oxucuları Cəlil Məmmədquluzadənin iki cildlik seçilmiş əsərləri ilə Abbas Zamanovun tərtibi və təqdimi ilə tanış ola bildilər. Bu nəşrlərin ən böyük üstünlüklərindən biri də geniş şərhleridir. Bu işlə məşğul olanlar şərhlərin nə demək olduğunu yaxşı bilirlər. Bunun özü xüsusi tədqiqatın bir növüdür. Abbas müəllimin belə tədqiqatları çoxdur.

Bura onun saysız-hesabsız tələbələrini, elmin çətin yollarında dayaq olduğu, istiqamətləndirib ərsəyə çıxartdığı, formalaşdırdığı, neçə-neçə alimləri də əlavə etsək Abbas müəllimin geniş fəaliyyətinin nəcib tərəfini bir daha aydın təsvir etmək olar.

Dünyanın bir çox ölkəsi, xüsusən Türkiyə və İranda

Azərbaycan Respublikasının canlı əlaqəsini, mənəvi ünsiyyətini yarıdanlardan biri, bəlkə də birincisi Abbas Zamanovdur. Türkiyənin, İranın, İraqın və başqa ölkələrin Azərbaycanla bağlı olan məşhur alimlərinin adlarını ilk dəfə Abbas müəllimin dilindən eşitmişik. Bu sahədə o, az qala bir institutun işini görmüş, qırılmaz, dağılmaz mənəvi körpü yaratmışdır. İzmir universitetinin kitabxanasında Abbas Zamanovun xüsusi kitab fondu vardır. Məmməd Əmin Rəsulzadənin məzarı üstünə ilk dəfə vətən torpağı Abbas Zamanov aparmış, onun qəbri üstündə ilk göz yaşı axıdan həmyerlilərimizdən biri olmuşdur. Bütün bunları demək indi asandır. Nəzərə alsaq ki, Abbas müəllim bu işləri xüsusi rejimin, ciddi nəzarətin, “dəniz qırağı” xofunun tüğyan etdiyi bir vaxtda görürdü, onda cəsarətlə demək olar ki, onun bu sahədəki işi həqiqətən qəhrəmanlığa layiqdir. Bununla da Abbas müəllim böyüklük, cəsarətlilik, yenilməzlik mücəssəməsi kimi gözlərimiz qarşısında canlanır.

Azərbaycan ziyalılarına qəddarcasına divan tutmuş kommunist partiyasının son qurbanlarından biri Abbas Zamanov olmalı idi. Amma əksinə oldu. Abbas Zamanov bu nəhəng divanın də dizini yerə vurdu. O, haqlı olduğunu sübut etmək üçün yaşının ixtiyar vaxtında dəfələrlə Moskvaya ayaq döydü, partiya aparatının yüksək vəzifə sahiblərinə qədər getdi. Hər dəfə də əliboş gəldi.

Bir dəfə o, Moskvadan yenə əliboş qayıdanda çox ciddi şəkildə bizə belə bir şey dedi: “Mən onlara dedim ki, partiyaya bərpa etməsəniz də, özümə qəsd edən deyiləm!”. Bu bəlkə də onun zəngin həyat təcrübəsindən, gözlərinin qarşısında baş verən hadisələrdən çıxardığı məntiqi nəticə idi-bilmirəm. Amma o, bu sözləri deyəndə mənim qəlbimdən acı bir gizilti keçdi. Deməli, belə şey-

lərə də təhrik edirləmiş. Akademik Heydər Hüseynov özünü asmadımı?... Yox, Abbas müəllim partiyanın “atalıq qayğısına” görə ona belə bir mükafat verəsi adam deyil. O, polad iradəyə, bütöv xarakterə, dərin mənəvi zənginliyə malikdir. Elə bununla da o, istəyinə nəhayət nail oldu. Uzun məşəqqətlərdən sonra partiyaya bərpa edildi. Haqsız yerə ictimai və pədaqoji fəaliyyətindən uzaqlaşdırılan adam yenidən xidmət pillələrində göründü. Əvvəlcə Nizami adına ədəbiyyat muzeyinin direktoru, sonra Bakı Dövlət Universitetinin kafedra müdiri, Azərbaycan EA-nın müxbir üzvü oldu, xarici ölkələrin elm ocaqlarına fəxri üzv seçildi. Gur səsi yenə auditoriyalardan gəlməyə başladı.

Mənim ən çox əlaqə saxladığım müəllimlərdən biri Abbas Zamanov idi. Bir-birimizə çox isinmişdik. Onunla demək olar ki, hər gün görüşürdük. Onsuz bir işim olmurdu. Bir ata kimi hər işimin başında Abbas müəllim durmalı idi. Elçiliyimə Abbas müəllim getmişdi, toyumu Abbas müəllim eləmişdi: Ailəmə, oğluma-qızama bələd idi. Bütün kitabları çıxanda birinci mənə verərdi. “Əməl dostları,” “Sabir gülür,” “Sabir və müasirləri” və s. kitabları Abbas müəllimin öz dəsti-xətti ilə yazılmış gözəl sözləri ilə mənim kitabxanamın ən görkəmli yerindədir. Həmişə də mənim ailə üzvlərimin adları vardır. Məsələn “Sabir və müasirləri” kitabına bu sözləri yazmışdır: “Ceyhun bəyin atası Mirzə Şamilə ən xoş diləklərlə. Abbas Zamanov. 25 mart 1973”. Onda oğlum Ceyhunun bir yaşı vardı. Abbas müəllim bizə belə isnikli adam idi.

Universitetimizə Məmməd Əmin Rəsulzadənin adını verilməsi zəruriliyini mən birinci dəfə onun ağzından eşitmişəm. Amma bunun baş tutacağına inanmamışdım. Azərbaycan xalqının cəlladı Kirovun Bakı üzərindəki

nəhəng heykəlinin götürülməsi fikrini də birinci o deyib, sonra ictimai rəyə çevrilib. Görünür haynan gələn vayla da getməliydi. Belə də oldu. Abbas müəllim bütün situasiyalardan zəfərlə çıxdı.

Azərbaycan Demokratik Respublikası yıxılanda Abbas müəllimin 10 yaşı vardı. O vaxtdan 70 il keçir. Bu müddətdə xalqımızın başına getirilən bütün oyunlar onun gözlərinin qabağında baş vermişdir. Şükür ki, oyunlar da, oyuncaqlar da yox olub getdi. Azərbaycan xalqı üçün təhqir olunan cəllad heykəlləri də və onları təlqin eləyən ideologiyanın mənbəyi də təməlindən dağıldı, min şükür ki, bunları Abbas müəllim özü də gördü.

Abbas müəllimi tanıyanlar bilirler ki, onun son dərəcə qayğılı, etibarlı, vəfali bir dayağı, munisi vardır. O da ömür-gün yoldaşı, dar günündə, xoş günündə həmdəmi Asya xanımdır. Abbas müəllim keçdiyi ömür yolundakı bütün uğurlar üçün ona, Azərbaycan analarının bütün yaxşı cəhətlərini özündə birləşdirən bu fədakar qadına borcludur. Bəlkə də "borc" sözü burada yerinə düşmür, Asya xanımın Abbas müəllimə qayğısı, əzizləməsi, şirinləməsi qadın ləyaqətindən, qadın böyüklüyündən, qadın fədakarlığı və müdrikliyindən irəli gəlir. Eşq olsun ona!

Səksən yaşın mübarək Abbas müəllim! Sənə və Asya xanıma bundan sonra da möhkəm cansağlığı, şirinli, sevincli günlər arzu edirəm.

"Xalq qəzeti", 17 dekabr 1991-ci il.

CƏBHƏ DƏFTƏRİNİN YENİ HƏYATI

Abbas Zamanovun ədəbi-elmi axtarışları və bunların nəticəsində yaranan kitabları, məqalə və çıxışları həmişə maraqla qarşılanmışdır. O, tədqiqatçılıq fəaliyyətində xalqın mənəvi sərvətinə mehəbbət yaratmaqda az iş görməmişdir. Bunu alimin bu il "Azərbaycan" jurnalında dərc olunmuş "Sizi unutmaram, mənim cəbhədaşlarım" adlı cəbhə qeydləri də təsdiq edir.

A.Zamanov bütün müharibə illərində cəbhədə olmuş, Krım, Şimali Qafqaz, Ukrayna cəbhələrində hərbi müxbir sifəti ilə iştirak etmiş, sovet adamlarının faşistlərlə necə vuruşduğunu gözləri ilə görmüşdür. O görmüşdür ki, dilləri müxtəlif, əqidələri bir olan sovet adamları bir arzu, bir əməl uğrunda, müqəddəs Vətən torpağının hər qarışı yolunda necə qeyrətlə vuruşurlar. Hərbi müxbir Abbas Zamanov hələ o zaman həmin qəhrəmanların igidliyi barədə müxtəlif oçerklər yazıb dövri mətbuatda dərc etdirmiş, bəziləri isə əlyazma şəklində qalmışdır. İndi onlar bir yerdə (18 oçerk) yenidən çap olunur. Düşmənin güllə yağışına mərdliklə sinə gərən mərd oğul və qızlarımızın haqqında yazılmış oçerkləri indi oxuyanda hiss edərsən ki, bizim atalarımız, böyük qardaş və bacılarımız necə qəhrəmanlıq, mətanət, yenilməzlik göstərmiş, azgın faşist cəlladlarını məğlub etməkdə canlarından çəkinməmişlər. Biz oçerk müəllifini də çox vaxt hadisə yerində, ön cəbhədə, atəş xəttində görür, qəhrəman Vətən oğullarının xarakterindəki ən mühüm cizgileri qələmə almaq üçün sən-gərdən-səngərə getdiyini, yağın güllələrə fikir vermədən, tarixi qələbənin əldə edilməsində necə böyük qəhrəmanlıq göstərildiyini gözləri ilə görməyə və onun əsas momentlərini olduğu kimi təsvir etməyə can atdığına hiss

edirik.

Hələ 1942-ci ilin dekabrında yazılmış oçerklərin birində İslam Məmmədovun onun döyüş dostlarından komandır Kuznetsovun, gənc serjant Qriqoryukin və başqalarının qəhrəmanlığı, Vətənə, torpağa bağlılığı təsvir olunmuşdur. Burada doğma kəndindən didərgin salınmış, müharibəyə 25 nəvə-neticədən ibarət əsgər vermiş qoca çəçenin də obrazı yaradılmış, onun ümid dolu sözləri də əlavə edilmişdir. Oçerk müəllifi haqlı olaraq onun belə nikbin sözlərini öz yazısına sərbəvhə seçmişdir: "Çanaq Almanyanın başında sınacaqdır!". Doğrudan da öz gücünə, haqq-ədalətə inanan adamı məğlub etmək olmaz, necə ki, olmadı.

Bəli, döyüşçülər jurnalisti ruhlandırır, jurnalist də döyüşçüləri.

A.Zamanovun o zaman qələmə aldığı oçerklərin sərbəvhələrindən tutmuş məzmununa qədər hamısı qələbəyə inam hissi aşılardan, haqqın-ədalətin sovet xalqı tərəfində olduğu fikrini təlqin edən tarixi sənədlərdir. Onun "Kazbek zəfər mahnısı oxuyur", "2900821 nömrəli partiyə", "O, ölümün gözünə dik baxdı", "Mən öz qanıma almışam", "Kommunist ölümü", "Kuban torpağında" və s. oçerkləri Azərbaycan döyüşçülərinin qəhrəmanlıq sənəməsi, zəfər himni, nikbinlik nəğməsidir. Özlərini odun-alovun içərisinə atan bu qəhrəmanlar, oçerk müəllifinin dediyi kimi, "xalqının namuslu və qorxmaz oğulları" o zaman birçə şey haqqında düşünürdülər: müqəddəs Vətən torpağını yad tapdığına verməmək, düşməndən intiqam almaq.

A.Zamanovun oçerkləri quru döyüş faktlarından, rəqəmlərdən ibarət deyil, burada gözəl bədii lövhələr, ümumiləşdirmələr, nikbin əhvali-ruhiyyə vardır. O, nədən yazırsa-yazsın, necə yazırsa-yazsın, fərqi yoxdur hamısı

bizim qələbəmizlə, ədalətli vuruşumuzla bağlanır, hökmən haqqın qalib gələcəyinə inam oyadır. 1943-cü ildə sovet əsgərlərinin mühüm bir qələbəsindən sonra yazılmış oçerklərin birində oxuyuruq: "Bu gün səhər sevinçək, necə dəyərlər, gülə-gülə açılmışdı, irəliyə yalnız irəliyə doğru uzanan cəbhədə adamlar gülür və sevinirdilər. Aylardan bəri qanlı döyüşlərin şahidi olan sıra dağlar, dərin dərələr, keçilməz meşələr də gülürdü. Qarı dağların dalından boylanən günəş də, yamaclardan dəli ceyran kimi süzən Terek də gülürdü. Ağ don geymiş qocaman Qazbek bizim üçün zəfər marşı oxuyurdu".

Sovet xalqının hər bir qələbəsi, sovet döyüşçüsünün hər bir uğuru, sevinci beləcə təbiətlə bağlanır, hər bir oçerk müvafiq formada lakonik ifadə tərzilə və oxunaqlı dillə təsvir olunur.

Oçerklərin qəhrəmanları əsasən azərbaycanlılardır. Onlar respublikanın demək olar ki, bütün rayonlarını təmsil edirlər. Burada naxçıvanlı Nadir Mustafayev, şamaxılı Qüdrət Səmədov, bakılı Əhməd Süleymanzadə, astaralı Şəfi Quliyev, lənkeranlı Qubad Məmmədov, İerikli Cabir Zəkəriyyəyev, şəkili Pakizə Manafova, ağıstafalı Abbas Şamilov, xıllı Babaş Cəfərov, zakatalalı İslam Məmmədov və başqaları rus, gürcü, ukraynalı, özbək və başqa qardaş xalqların mərd oğulları ilə çiyin-çiyinə vuruşur, döyüş cəbhələrində müqəddəs dostluq qalası yaradırlar.

Biz bu oçerklərdə Azərbaycanın mübariz qızları Səlimə Xəlilova, Adilə Babayeva, Pakizə Manafova, Ziba Qəniyyəvanın da döyüş həyatı ilə tanış oluruq. Onlar 16-17 yaşlarında orduya könüllü getmiş, müqəddəs Vətən torpağını düşməndən xilas etməkdə az iş görməmişlər. Bu qızlar yaralılara xidmət etməklə kifayətlənmirdilər. Xalqımızın snayperçi qızı Ziba Qəniyyəva hətta düşmənlə

Əlbəyaxa vuruşa da girmiş, 16 dəfə kəşfiyyata çıxmış, 4 dəfə diri əsir tutub gətirmişdir. Xalqımız təsadüfi dəmir ki, "aslanın erkəyi, dişisi olmaz". Onlar Vətənimizin səmələrini qara buludlardan, torpağını düşmən tapdağından xilas etmək üçün az iş görməmiş, doğma xalqına baş ucalığı gətirmişlər.

A.Zamanovun bu öçəklərinin 40 ildən sonra oxuculara çatdırılmasında jurnal nəcib iş görmüşdür. Xalqımızın Böyük Vətən müharibəsində qazandığı tarixi qələbəmizin 40 illiyini qeyd etməyə hazırlaşdığı bir zamanda bu öçəklər xüsusi mənə kəsb edir.

Doğrudur, bu öçəklərin qəhrəmanlarının çoxu döyüş meydanından qayıtmamış, anaları gözü yaşlı, balaları yetim qalmışdır. Amma onlar Vətəni sevməyin, onu qanı bahasına qorumağın yolunu sonrakı nəsillərə göstərmiş, nümunəvi qəhrəmanlıq ənənələri qoyub getmiş, özləri də heykəllərə dönse də, qəlblərdə isti yuva tapmış, tarixə həkk olunmuşlar.

Müharibə dağı indi də qəlbləri sızıldadır, köhnə yaraları qövr etdirir. Lakin sovet xalqı heç kəsin hədəsindən qorxmur, o, tarixin ağır sınaqlarından həmişə üzü ağ çıxmışdır. Bunu yeni müharibə qızıdırıcıları, insan taleyi ilə oynayanlar bilməlidir! Bilməlidir ki, ata-analarının qəhrəmanlıq və vətənpərvərlik ənənələri üzərində bərkimiş sovet oğlan və qızları Vətəni və xalqı üçün hər bir təhlükəni dəf etməyə həmişə hazırdır. Bunu A.Zamanovun 40 il bundan əvvəl yazdığı öçəklər də hiss etdirir.

"Ədəbiyyat və incəsənət" 18 yanvar 1985-ci il.

GÖZƏL İNSAN, QAYĞIKEŞ MÜƏLLİM, ƏSİL ALİM

**ƏLÖVSƏT
ABDULLAYEV**
(1920-1993)



Azərbaycan dilçilik elminin görkəmli nümayəndələrindən biri, filologiya elmləri doktoru, professor, mərhum Ələvsət Zakir oğlu Abdullayevin anadan olmasının 80 illiyi tamam olur. O, indiki dilçi alimlərimizin ya müəllimi, ya opponenti, ya da düzgün yol göstərəni olmuşdur. Daha dəqiq, Azərbaycan dilçilərinin orta nəslinin ildəri idi. Ələvsət müəllim ipək kimi adam idi. Mən elə bir adam tanımıram ki, o, Ələvsət müəllimdən ya incimiş, ya da narazı qalmış olsun. O, əsil müəllim, əsil insan və əsil dost idi, dostu, munisi də çox idi.

Ələvsət Abdullayev təkcə dilçilik elminin inkişafı ilə məşğul olmamışdır. O, uzun müddət Azərbaycan Dövlət Universitetində Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının müdiri, filologiya fakültəsində siyasi rəhbər, iki dəfə dekan, bir müddət tədris işləri üzrə prorektor və sair vəzifələrdə çalışmışdır. Aydın məsələdir ki, belə adamın dostu,

münisi də çox olmalı idi.

Mən Əlövsət Abdullayevlə 1955-ci ildə tanış olmusam. Onda mən Universitetin jurnalistika şöbəsinin I kursunda oxuyurdum. Həmin şöbə filologiya fakültəsinin nəzdində idi. Əlövsət Abdullayev isə fakültənin partkomu idi. Mən də orta məktəbdə partiyaya keçib, ali məktəbə kommunist kimi gəlmişdim. Əlövsət müəllim mənə dərs demədi. Gözəl dilçi alim idi. Hələ doktorluq müdafiə etməmişdi. Özü də son dərəcə təmiz, pak, ürəyə yatan bir adam idi. Mən o vaxt onunla lap yaxından tanış oldum. Müəllim tələbə kimi. Mən ona kiçiklik edirdim, o mənə böyüklük. Sonra da münasibətlərimiz ailəvi münasibətlərə çevrildi. Mən onun ailəsinə gedib-gəlirdim. Yoldaşı mərhum Zəhrabəyim xanım-xatın bir qadın idi. Mən evlərinə gedəndə hər dəfə mənim qabağıma yemək qoymamış buraxmazdı.

- Utanma bala, niyə utanırsan?

Böyük oğlu Rafiq hələ orta məktəbdə oxuyurdu. O biri oğlu Tofiq və qızı Sənubər lap balaca idilər.

Mənim Əlövsət müəllimlə daha yaxından tanışlığım universiteti qurtaran ildən başladı. O vaxtı Əlövsət müəllim artıq dekan idi. Dissertasiya müdafiə eləmiş, filologiya elmləri doktoru idi. Sintaksis üzrə əsas mütəxəssislərdən biri idi. Azərbaycan dilinin sintaksisini, xüsusən tabeli mürəkkəb cümlələrin ilk, düzgün və elmi təhlilini, təsvirini Əlövsət Abdullayev vermişdi. Təsədüfi deyildir ki, dilçilik üzrə tədqiqatlarına görə ilk Dövlət mükafatı alanlardan biri də Əlövsət Abdullayevdir. Onun elmi nailiyyətlərindən çox danışmaq olar. Lakin mən onun insanlığından, kişiliyindən, dostluğundan danışmaq istəyirəm. Düz deyiblər: yaxşı alim pis adam ola bilməz. Bu Əlövsət müəllimə də aiddir.

O vaxtı, yəni 1960-cı ildə mənim ikinci böyük müəllimim Abbas Zamanovu ermənilərə qarşı ilk səsini

ucaldan bir adam kimi partiyadan çıxartmışdılar. Onda gənclik Abbas müəllimi çox böyük hay-küylə qarşılayırdı. O zaman ermənilər gözlerini Naxçıvana dikmişdilər. Bunu isə Abbas Zamanov həmin ilin mart ayında erməni dələduzluğunun bir forması kimi qələmə vermiş və bu barədə səsini ucaldan yeganə adam olmuşdur. Əlövsət müəllim də Abbas Zamanovla dost idi. O, təklikdə mənə dedi ki, "sən bizə baxma, ürəyin necə istəyir elə hərəkət et!" Mənim ürəyim necə istəyəcəkdi? Abbas Zamanov kimi bir adamı partiyadan çıxardanda mən ona səs verərdim? Bu işə səs verməyən bir-iki nəfərdən biri mən idim. Bu da Əlövsət müəllimin çox xoşuna gəlmişdi. Mənim diplom işim "Kəşkül" qəzeti, elmi rəhbərim Abbas Zamanov idi. Diplom müdafiəsi zamanı Abbas Zamanov dedi ki, "mənə görə Şamili incitməyin. Bu diplom işi nə qədər gözəl iş olduğunu gələcək göstərəcək". Mən diplom müdafiəsindən əla qiymət aldım və qrupda yeganə kommunist mən olduğum üçün bircə mənə konkret iş verdilər, yəni rayon qəzetlərinin birinə redaktor göndərdilər. Onda Əlövsət və Abbas müəllim buna razı olmadılar. Abbas müəllim məni aparıb "Azərbaycan məktəbi" jurnalına işə düzəltdi. O zaman da yaxşı adamlar var idi. Amma onlar yeraltı çaylar kimi axır, üzə çıxa bilmirdilər. Bunu mən özüm öz üzərimdə hiss edirdim.

Əlövsət müəllim dekan olanda mən universitetə gəldim, sonra 1962-ci ildə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi üzrə əyani aspiranturaya imtahan verdim. Amma mənim topladığım ballar müsabiqədən keçməyə imkan vermədi. Ona görə də mən universitetdən çıxmaq qərarına gəldim və sənədlərimi Azərbaycan EA-nın Nizami adına Dil və Ədəbiyyat İnstitutuna verdim. Mənim üçün də orada elmi işçi yeri açılmışdı. Mərhum akad. Məmməd Arif müəllim Akademiyanın elmi katibi idi. Mən onun yanına getdim və o mənim ağzımı açmağa imkan vermədi və dedi: "Oğlum,



mən hər şeyi bilirəm, bizdə insanlar var da, neyləmək olar? Sənin üçün bir elmi işçi yeri açmışıq, get Kamal Talıbzadənin yanına”.

Bu vaxtı mən Ələvsət müəllim çağırırdı. Dedi, gəl bir cəhd də edək, səninlə birlikdə gedək Ali məktəb Komitəsinin sədri Züleyxa Hüseynovanın yanına, o çox nəcib bir qadındır, mənə görüb o bizim məsələmizi başa düşəcək, Universitetdən getmə. Gələcəkdə dissertasiya müdafiə elə-

sən də, universitetə qayıtmalısən. Bunun əhəmiyyətini sonra başa düşərsən.

Aspiranturada imtahanlar çoxdan qurtarmışdı, aspirantlar artıq oxuyurdular, bizim kafedraya ayrılmış üç yer də dolmuşdu. Dekabr ayı idi. Ələvsət müəllimlə getdik Züleyxa xanımın yanına. Ələvsət müəllim mənim barəmdə Züleyxa xanıma çox danışdı. Züleyxa xanım isə dedi ki, “Ələvsət müəllim, mən sizə inanıram. Riyaziyyat elmləri üzrə bir yerimiz boşdur. O yeri verirəm sizə. Qoy bu cavan oğlan gedib oxusun”.

Biz şad-xürrəm qayıtdıq. Mən daha Akademiyaya qaydası olmadım. Dekabrın 12-də aspiranturaya mənim əmrim verildi.

Bundan sonra mən Ələvsət müəllimlə daha yaxından

tanış oldum və o, dekan olduğu müddətdə mən də aspiranturada oxudum. Sonra Ələvsət müəllim Universitetin tədris işləri üzrə prorektoru oldu. O tədris işlərini gözəl bildirdi. Və bizdə də, bütün fakültələrdə də tədris yeni səviyyəyə yüksəldi. Sonra Ələvsət müəllim prorektorluqdan çıxdı, ancaq kafedra müdiri qaldı. Onun müdir olduğu kafedra filologiya fakültəsində əsas aparıcı kafedra idi. Özü isə fakültənin ağsaqqalı idi. Kimin nəyə ehtiyacı vardısı onun yanına gedirdi. Onun sağlığında hamı özünü sərbəst hiss edirdi, bilirdi ki, burada Ələvsət müəllim var. O heç vaxt haqqı nahaqqa qurban vermirdi.

1972-ci ildə Ələvsət müəllim bir dəfə Azərbaycan dilçiləri ilə birlikdə Türk dil qurumunun Qurultayında iştirak etmək üçün Türkiyəyə getmiş və həmin qurultayın işində yaxından iştirak etmiş, sədrliyi də bir gün o aparılmışdır. Onda türk alimləri onun dilçilik elmi sahəsindəki biliyinə valeh olmuşdular. Hətta “Dədə Qorqud”un oxunuşunda onun tapıntıları hamını valeh eləmişdi. Onu sonralar türk dil qurumunun həqiqi üzvü seçmişlər.

Türk dil qurumu 1996-cı ildə prof. Ələvsət Abdullayevin “Türk dillərinin tarixsel gəlişmə sorunları” adı altında “Azərbaycan bilginin görüşləri” seriyasından 176 səhifəlik bir kitab da çap etdirmişdir.

Kitab “Fonomorfoloji gəlişmələr”, “Söz dizimi gəlişmələri”, “Dil və əlifba sorunları”, “Dil ilişgiləri” və “Dəyərləndirmələr” adlı 5 fəsildən ibarətdir və bütün fəsillərdə yeni, maraqlı, bütün Türk dünyası üçün xeyirli məsələlər vardır.

Mən fakültədə 10 il dekan işləmişəm. Hər məsələdə Ələvsət müəllimə müraciət edib, onun məsləhət və təkliflərini qəbul edirdim. Bir dəfə onun kafedrasında balaca narazılıq oldu. Ələvsət müəllim rəhbərliyin bu işə biganəliyindən narazı qaldı. Və kafedra müdirliyindən çıxması oldu. Daha doğrusu müdirlik vaxtı bitdi və ikinci dəfə öz

yerinə seçilməyə ərizə vermədi. Mən dekanı əvəz edirdim. Rəhbərlik başqa bir adamı onun yerinə təklif etməyi mənə həvalə etdi. Mən də dedim ki, Əlövsət müəllim gedəcəksə, mən onu təqdim eləyə bilərəm, amma başqalarını mən təqdim eləyə bilmərəm, həmin kafedrada dörd professor var. Dördü də verə bilərlər. Mən tək bir adamı verə bilmərəm. Həmin adam gəldi mənim yanına və xahiş elədi ki, onu təqdim eləyim. Mən ona da başa saldım ki, səndən başqa dörd professor var. Səni kimi onlar da gəlib mənə deyə bilərlər. Ona görə mən sizin heç birinizi ayrılıqda təqdim edə bilmərəm, amma hamınız iştirak edə bilərsiniz. Buna baxmayaraq həmin adamı rəhbərlik keçirdi, insafən onun da Əlövsət müəllimə böyük hörməti vardı. Kabineti vardı, ona dəymədi, mühazirələri o dedi, seminarları başqa adam apardı və s.

Əlövsət müəllim qalan ömrünü professor kimi başa vurdu. Və bir də eşitdik ki, xəstələnib, xəstəxanadadır, yanına getdim. Elə bir ciddi xəstəliyi yox idi, kefi də kök idi. Rəngi-ruhu da yaxşı idi. Dedi ki, həkimlə danışışam, sabah çıxıram.

Biz onu sabah artıq evdə gözləyirdik. Səhər zəng elədim. Öyrəndim ki, Əlövsət müəllim artıq həmin gecə keçinmişdir. Özünün vəsiyyəti elədiyi kimi aparıb Şamaxıda dəfn elədik. Bu gözəl insan, qayğıkeş müəllim, dərindən alim aramızdan getdi. Çoxlu kitabları qaldı. İndi Azərbaycan dilini öyrənmək istəyənlər, onun dərindən qatına nüfuz eləmək istəyənlər həmin kitabları özlərinə məlhəm hesab edirlər. Əlövsət müəllimi yaşadan da budur. Qəbri nurla dolsun!

2000

HAMIMIZ ÜÇÜN ƏZİZ OLAN ƏZİZ MÜƏLLİM

ƏZİZ MİRƏHMƏDOV

(1921-2002)

Əziz Mirəhmədov mənə auditoriyada dərslər deməmişdi. O, 1941-ci ildə API-ni bitirmiş və bir müddət müxtəlif idarələrdə çalışmışdır. Mən universitetə ancaq 1955-ci ildə gəlmişəm. Ona qədər mən Əziz müəllimin adını eşitmişdim, amma üzünü görməmişdim. Universitetdə oxuduğum illərdə onun qiyabi olaraq savadlı, bilikli, sözüne bütöv bir adam olduğunu bilirdim. İş elə gətirdi ki, mən onunla görüşəsi oldum. 1960-cı ildə universiteti bitirib "Azərbaycan məktəbi" jurnalına işə düzəldim, daha doğrusu, mənim təyinatımı rayona vermişdilər, mən də getməyə hazırlaşırıdım. Mənim əziz və hörmətli müəllimim, diplom rəhbərim akademik Abbas Zamanov məni gördü və soruşdu:

- Nə edirsən, harada işləmək istəyirsən?
- Rayona gedirəm, gedim bir az da rayonda işləyirdim.



- Yox, getməyəcəksən, qoymayacağam getməyə-deyə qəti və əsəbi dilləndi, - gəl mənimlə, - dedi və məni indiki hökumət evinə, "Azərbaycan məktəbi" jurnalının redaksiyasına apardı.

O vaxt Abbas müəllimin vəziyyəti pis idi, partiyadan çıxartmışdılar, universitetdən uzaqlaşdırmışdılar. Ermənilər o zaman Naxçıvanı da, Qarabağı da tələb edirdilər. Aləm bir-birinə qarışmışdı. Azərbaycanda özünü qabağa verib bu məsələyə yox deyən bircə Abbas müəllim oldu. Hamı ürəyində deyirdi ki, Abbas müəllim haqlıdır, amma heç kəs onu müdafiə edə bilmədi. Belə bir situasiyada mənim işim Abbas müəllimlik deyildi, amma o elə hökmlə dedi ki, mən sakitcə yanına düşüb getdim. Jurnalın redaktoru, gözəl və mehriban insan, rəhmətlik Rüstəm Hüseynovla söhbət çox qısa oldu. Abbas müəllim yenə əvvəlki kimi:

- Şamil sizdə işləyəcək! – dedi. Rüstəm müəllim andaman elədi ki, "məndə bircə texniki katib yeri var". Mənim yerimə Abbas müəllim razılıq verdi. Mən fikirləşdim ki, rayona qəzet redaktoru getməli idim, amma burada texniki katib yerinə razılaşdım. Biz ayrıldıq və səhərdən bu işə gələsi oldum. Əslində mən redaksiyanın ədəbi işçisi idim.

Mən "Kəşkül" qəzeti mövzusunda diplom işi yazmışdım. Burada ondan bir material hazırlayıb jurnalın növbəti nömrəsinə verdim və çox sürətlə mətbəyə getdi və yığılıb gəldi. Son mərhələdə Rüstəm müəllim məni çağırırdı, "Materialın xoşuma gəldi, təzə faktlardır, istəyirdim elə-belə getsin, amma fikirləşdim buna hörmətli adamlardan biri rəy versin, buna görə Əziz Mirəhmədova göndərdim, bir-iki gün gözlə" dedi.

Mən gözləyəsi oldum və Əziz müəllimlə çoxdan baş vermiş bir əhvalat yadıma düşdü. O, pedaqoji institutu qurtarıb bir qədər orta və ali məktəblərdə müəllim işlədikdən sonra onu müəllimləri H.Arslı və M.Arif Nizami adına Ədəbiyyat və Dil institutuna gətirib laborant vəzifəsinə işə düzəldir, eyni zamanda elmi arxivin müdirliyini də ona tapşırırlar. Bu arxivdə işlərkən məşhur alim, dünya ədəbiyyatına dərin bələd olan, heç kəsə güzəşt etməyən və özünə qarşı da heç kəsdən güzəşt gözləməyən son dərəcə məntiqli Mikayıl Rəfililə sözləri düz gəlmir. Öyrəndim ki, məsələ necə olmuşdu. Mikayıl Rəfililə bu arxivə tez-tez gəlmiş, onun makinası da həmişə yanında olar və gəlib arxivdən Nizamiyə aid sənədlərin üzünü köçürmüş. Müəllimləri həmin sənədləri ona verməməyi Əzizə tapşırırlar. Bunun üstündə Mikayıl Rəfililə Əzizdən inciyir.

Mir Cəlalin rəhbərliyi ilə Əziz Mirəhmədov "Məhəmməd Hadinin həyat və yaradıcılığı" mövzusunda namizədlik dissertasiyasını qurtarıb 1947-ci il iyul ayının 24-də Bakı Dövlət Universitetinin Elmi Şurasında müdafiə edəndə Mikayıl Rəfililə ayağa durur, dissertasiyanı tamam tənqid eləyir. O, dissertantın Məhəmməd Hadini başa düşməkdə günahlandırır, işi isə elmi-metodoloji baxımdan nöqsanlı bir əsər adlandırır ləğv olunmasını tələb edir. Heç kəs onun məntiqi dəlillərinin qarşısında bir şey deyə bilmir və Əziz müdafiə olunmur və müdafiə ləğv edilir.

Bunları mən eşitmişdim. Onu da eşitmişdim ki, Əzizə də Əziz deyərlər: həmin mövzunu yenidən işləmək əvəzinə M.Ə.Sabirin yaradıcılığını götürür və 1955-ci ildə müdafiə edib filologiya elmləri namizədi olur. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında buna qədər və bundan sonra da

belə hallar olmamışdı və bunu ancaq Əziz müəllim eləyə bilirdi. Bunları yadıma saldıqca Əziz müəllim gözümdə böyüdü və yenilməz bir adama çevrildi.

Bir-neçə gündən sonra Əziz Mirəhmədov Rüstəm müəllimə zəng edib xahiş edir ki, "o oğlanı mənim yanına göndər". Mən bu sözləri eşidən kimi bir qədər həyəcanlandım, amma getdim. Onda Əziz müəllim Nizami muzeyinin direktoru idi. Mən katibəsinə gəldiyimi dedim və tez də içəri çağırıldı.

Əziz müəllimi mən birinci dəfə burada görürdüm. İlk baxışdan o qədər də simpatiya oyadan adam deyildi.

- Cavan oğlan, - dedi xoş gəlmisən, gəl ayləş.

Bu sözlərdə nə qayğı hiss olunurdu, nə də hökm vardı. Bu çox ani olaraq ötüb keçdi, bir azdan hər şey dəyişdi. Keçdik sual-cavaba. O soruşurdu ki, bu materiallara harda baxmışam. Mən dedim ki, Bakıda qəzetin adda-budda nömrələri var. Bunun üçün Tiflisə getdim, filan arxivdə işlədim. Hər materialı sifariş verəndə görürdüm ki, məndən əvvəl o materiala bircə siz baxmışınız.

Mənim söhbətlərimdən, cavablarımdan Əziz müəllimin xoşu gəldi. Mən hiss elədim ki, onun sifətində razılıq əlaməti vardır. Onu da dedim ki, Akademiyanın buraxdığı Azərbaycan ədəbiyyatı, Azərbaycan tarixi əsərlərinin "Mətbuat" bölməsində gedən materiallarının hamısını Əziz müəllim yazmışdır.

Söhbətimiz xeyli çəkdi, o mənim materialımın üstünə rəyini yazdı, ayağa qalxıb məni təbrik elədi. "Bu sənin ilk əsəridir, arzu edirəm bundan sonra daha böyük əsərlər yazasan, Rüstəm müəllimə də mənim salamımı deyər-sən".

Bu hadisə 1961-ci ildə olub. 2001-ci ildə Nizami

muzeyi Əziz müəllimin 80 illiyi münasibəti ilə bir yığıncaq keçirirdi. Məni də dəvət etmişdilər. Mən orada danışdım və həmin materialın çap variantını minnətdarlıq ifadəsi kimi Əziz müəllimə verdim. Bu material çap olunanda Əziz müəllimin 40 yaşı vardı, 40 il bundan əvvəl Əziz müəllimin xeyir-duası və alim qayğısı ilə çap olunmuşdur.

Bundan sonra Əziz müəllimlə mən əlaqəni kəsmədim, həm yazılarından, həm də özündən öyrəndim. O, öyrəniləsi adam idi.

O, bir müddət Azərbaycan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsində təbliğat şöbəsinin müdir müavini, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru və başqa yüksək vəzifələrdə işləsə də yaradıcılıqdan ayrılmadı. Əvvəla, 1973-cü ildə "Cəlil Məmmədquluzadə və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mətbuatının inkişaf məsələləri" mövzusunda doktorluq dissertasiyasını müdafiə edib elmlər doktoru oldu, 1980-ci ildə Akademiyaya müxbir üzv seçildi və bütün yazılarını Azərbaycan ədəbiyyatının açılmamış sahələrinə həsr etdi. Əvvəla o, mətbuat kralı idi, Azərbaycanda bizim dövrü mətbuatı onu kimi bilən yox idi. Bu yaxınlarda çox hörmətli bir adam məndən "Azərbaycan dövrü mətbuatına yaxşı bələd olan kimdir?" deyə soruşdu. Mən dedim ki, "bircə Əziz Mirəhmədov idi, o da rəhmətə getdi".

Əziz Mirəhmədov bütün mətbuat orqanlarını ələk-vələk etmişdi, elə bir hər şeyi öz əli ilə qoymuşdur. 1966-cı ildə mən "Bakı" qəzetində şöbə müdiri vəzifəsində çalışırdım. Həmin il "Molla Nəsrəddin" jurnalının 60 illiyini geniş şəkildə qeyd etməli idik. Mən planı hazırladım

və kimləri çağırmaq lazım olduğunu Əziz müəllimlə müəyyənləşdirdik, onların siyahısını tərtib etdik. Redaktor bəyəndi. Burada çoxlu adamlar var idi. Onların hamısı C.Məmmədquluzadə ilə və "Molla Nəsrəddin"lə əlaqədar idi. Bunların içərisində Əziz Mirəhmədov ən dəyərli tədqiqatçılardan biri idi. Sonra Abbas Zamanov, Rza Təhmasib, Hüseynağa Hacıbababəyov, Sona Hacıyeva, Cəfər Cəfərov, Süleyman Məlikov, Məmmədəli Nasir, Mustafa Mərdanov, İsmail Axundov, Ələkbər Hüseynzadə, Əliməmməd Mustafayev kimi 20 məşhur adamları çağırmışdıq. Hamını danışdıran Əziz müəllim oldu. Bunların hamısının bir yerdə kollektiv şəkili ilə iki səhifəlik material verdik. Çox geniş rəy oyatdı. Bu adamların bəziləri "Ölülər"də oynamışdı, bəziləri jurnalda çıxış etmişdi, bəziləri tədqiqatçılar idi.

Əziz müəllim gözəl mətnşünas, yaxşı ədəbiyyatşünas, əsil tədqiqatçı idi. Cəlil Məmmədquluzadənin əsərlərinin III cildi, İ.Qutqaşınlının xatirələri, "Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti", "Azərbaycan Molla Nəsrəddini", "Yazıçılar, talelər, əsərlər" və s. kitabları çox məşhurdur, oxunması və öyrəniləsi kitablardır. Əlibəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağayev haqqında ilk yazılar da ona məxsusdur.

Mən bir dəfə "Zaqafqaziya rus dilli mətbuatında Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri" kitabını yazıb qurtarmışdım. Tamam yeni məsələ idi, Azərbaycan ədəbiyyatında işlənməmiş sahə idi. Redaktor söhbəti çıxırdı. Mən Əziz müəllimdən xahiş elədim, məmuniyyətlə razılaşdı. Amma necə redaktə elədi! Mənim 30-dan çox kitabım çıxıb, heç kəs onu kimi redaktor olmamışdı. Redaktə edib qurtarandan sonra "Redaktordan" sərlövhəli

yazıda deyirdi: "Bu kitab təxminən 40 illik bir dövrün mətbuat orqanlarından götürülən və əksəriyyəti də elmə ilk dəfə gətirilən materiallar əsasında yazılmışdır. Müəllif toxunduğu problemlərin daha əhatəli şərhə naminə rus dilli mətbuatla yanaşı, bəzi arxiv sənədlərinə də müraciət etmiş, Azərbaycan mətbuatını da vərəqləmiş və məsələləri müqayisəli şəkildə öyrənmişdir... kitabla tanışlıq aşkar göstərir ki, Ş.Qurbanov geniş tədqiqat aparmış, xeyli ədəbi-tarixi fakt üzə çıxarmış və onları elmi təhlilə yönəltmişdir".

Bu idi Əziz müəllimin qayğısı. O ürəyinə yatan adamlara belə yanaşırdı. Azərbaycan ədəbiyyatı, ədəbiyyatşünaslığı hara gedir getsin, necə inkişaf eləyir eləsin, amma bir məsələ heç vaxt unudulmayacaq ki, bu sahədə Əziz Mirəhmədov işləmişdir. Onun yazdıqları heç vaxt köhnəlməyəcək və onu yaşadacaqdır. Əziz müəllimi bizim üçün əziz eləyən də budur.

O, son vaxtlar Əhməd bəy Ağaoğlunun yaradıcılığı üzərində işləyirdi, monoqrafiya yazırdı, əsərlərinin külliyyatını hazırlayırdı, təəssüf ki, əcəl buna imkan vermədi. 2002-ci il avqustun 27-də onun ürəyi dayandı. Allah ona rəhmət eləsin.

GÖRKƏMLİ FİLOLOQ, İSTEDADLI TARİXÇİ, GÖZƏL MÜƏLLİM



PƏNAH XƏLİLOV
(1923)

Universitetdə oxuduğum illərdə çoxlu müəllimlər görmüşəm. Bunların içərisində yaşlısı da vardı, cavanı da, müəllimlik zirvəsində dayananı da vardı, həmin zirvəyə qalxmaq istəyəni də. Müəllimlik gözəl peşədir. Bu peşənin gözəlliyinə vurulan, gözəlliyindən istifadə etməyə çalışanlar da vardı. Bunlar əsl müəllim idilər. Getdikcə daha da püxtələşir, daha da gözəlləşirdilər. Bunlardan biri də Pənah müəllim idi – professor Pənah Xəlilov. Biz dördüncü kursda olanda o bizə SSRİ xalqları ədəbiyyatından mühazirə oxumağa başladı. O vaxt Pənah müəllim cavan oğlan idi, gözəl danışığı, aydın diksiyası vardı. Ayrı-ayrı xalqların ədəbiyyatına ümumi giriş verəndən sonra konkret əsərləri elə incələyir, elə gözəl təhlil edirdi ki, onlar beynimizə əbədi həkk olunurdu. O mühazirə dediyi zaman milçək uçsaydı, səsi eşidilərdi. Biz həmişə onun dərslərini səbirsizliklə

gözləyərdik.

O zaman 1957-ci ildə Pənah müəllimin redaktəsi ilə “SSRİ xalqları ədəbiyyatı” müntəxəbatı təzəcə çapdan çıxmışdı. Bu çox böyük hadisəyə çevrildi. Moskvada, başqa şəhərlərdə böyük rəğbətlə qarşılandı. “Kommunist” qəzeti bir səhifə material verdi. Bunun sədəsi uzaqlara yayıldı, hələ bu 50-ci illərin axırları idi.

Pənah müəllim özünün yazdığına görə 1923-cü ildə anadan olmuşdur. Amma sonralar hansısa bir anlaşılmazlıq nəticəsində, qonşularının zəmanəti ilə bu tarix iki il dala çəkilməmiş və 1925-ci il olmuşdur. O uşaqlıqda çox cansız-cələfsiz uşaq olsa da xüsusi istedadla malik idi. O birinci sinfə getməmişdi, bu istedadının sayəsində oxumağa birbaşa ikinci sinifdən başlamışdı. O ilk təhsilini savadlı, geniş dünyagörüşlü atası İmran kişidən almışdı. O, doğulduğu, boya-başa çatdığı Borçalının Sadaxlı kəndində dördüncü sinifi bitirib 1934-cü ildə ailəsi ilə birlikdə Gəncəyə köçmüş və burada 5 nömrəli məktəbdə təhsilini davam etdirmişdir. Bütün fənnlərdən əla qiymət aldığına görə imtahanlardan azad edilmiş və heç orta məktəb attestatının üzünü də görməmişdi. O zaman universitetdən gəlmiş bir nəfər dosent universitetdə oxumaq istəyənlərdən ərizə toplamış, attestatını da götürüb getmişdi. Universitetə də imtahansız qəbul olunmuşdur. Sonralar gərgin oxumaq, çalışmaq tələb edən tələbəlik illəri gəlir. O, Stalin təqaüdcüsü kimi universiteti bitirir və Elmi Şuranın qərarı ilə aspiranturada saxlanır. O, 1951-ci ildə aspiranturanı qurtaran kimi universitetdə müəllim olur. O vaxtdan indiyə qədər düz 50 ildən artıqdır ki, bütün biliyini, bacarığını gənc nəslin tərbiyəsinə sərf edir.

Bu müddət ərzində Pənah müəllimin çoxlu tələbələrini olmuşdur, onlar Azərbaycanımızın hər yerinə səpələnmiş, üreyinin odunu, hərərətini, Pənah müəllimdən də aldıkları

biliyi, istiqaməti gənc nəsə çatdırır, onları vətənpərvərlik ruhunda yetişdirirlər. Həmin gənc nəsəl orta məktəbdə akademik M.Arif və P.Xəlilovun yazdığı və on dörd dəfə təkrar nəşr olunan "Ədəbiyyat" dərsliyindən ədəbiyyat elminin ilk incəliyini öyrənir, ədəbi zövq alır, ali məktəbə daxil olanda isə Mir Cəlal Paşayevin və P.Xəlilovun yazdığı və üç dəfə təkrar nəşr olunan "Ədəbiyyatşünaslığın əsasları" kitabı əllərindən tutur, püxtələşdirir, kamilləşdirir, təkcə Pənah müəllimin yazdığı iki cildlik "SSRİ xalqları ədəbiyyatı" (son dövrdə "Türk xalqları və şərq slavyanların ədəbiyyatı" adı ilə çıxmışdır) kitab isə bizim filoloq tələbələrin qarşısında yeni üfüqlər açır, qardaş xalqların söz sənəti haqqında tam təsəvvür əldə edə bilirlər.

Bu sonuncu kitab bütün türk dünyasında əldən-ələ gəzdiyinin mən canlı şahidi olmuşam. Keçmiş SSRİ dövlətində bu yeganə hadisə idi, görünməmiş bir iş idi. Necə yəni cavan bir adam bütün SSRİ xalqlarının ədəbiyyatını ayrı-ayrı ümumiləşdirib dərslik yazmışdır? Moskva Dövlət Universitetində SSRİ xalqları ədəbiyyatı kafedrası var idi. Onun müdiri məşhur Azərbaycan alimi Əziz Şərif idi, o ancaq Zaqafqaziya xalqları ədəbiyyatından dərs deyir, bir nəfər Pribaltika xalqları ədəbiyyatından müəllim oxuyur, başqası Orta Asiya xalqları ədəbiyyatından məlumat verir. Amma heç kəs bütünlükdə SSRİ xalqları ədəbiyyatından dərs deməyə girişirdi. Belə bir ədəbiyyat dərsliyinin Azərbaycanda yaranması sədəs çox geniş yayıldı və müəllifinə böyük şöhrət gətirdi. Rəhbər işçilərdən kim hara gedirdisə, hansı məclisə qonaq dəvət olunurdusa ən qiymətli hədiyyə SSRİ-də birinci və sonuncu "SSRİ xalqları ədəbiyyatı" dərsliyi idi. Orta Asiya xalqları, Qazaxıstan, Türkiyə və başqa türk dövlətləri indi də onu tələb eləyir və oxuyurlar.

Rəhmətlik Mir Cəlal müəllim bir kafedra müdiri kimi tələb və təkid elədi ki, "gətir onu doktorluq işi kimi buraxaq". Bu dərslik müəllifin doktorluq işi kimi əlində əsas oldu. Ancaq bundan sonra Bakı Dövlət Universitetində 1973-cü ildə "SSRİ xalqları ədəbiyyatı" kafedrası açıldı və Pənah müəllim ona ilk müdir seçildi. O zaman mən də "Rus ədəbiyyatı tarixi" kafedrasından bu kafedraya seçildim. Bu mənim xoşbəxtliyim idi.

Əvvəla, mən ona görə xoşbəxtəm ki, Pənah müəllimin tələbəsi olmuşam, sonra da müəllim yoldaşı, indi də kafedra müdiriyəm. Mən jurnalistika şöbəsində oxuyarkən Pənah müəllim bizə dərs dedi. Biz hamımız ona vurulmuşduq. Daha doğrusu dərin biliyinə, müəllimlik qabiliyyətinə, şirin danışığına, xüsusi aksentinə, son dərəcə qayğıkeşliyinə, obyektivliyinə vurulmuşduq. Ömründə Pənah müəllim tələbə kəsməzdi, amma öyrədərdi. Hamıya o cür edirdi. Mənim taleyim elə gətirdi ki, namizədlik dissertasiyamın elmi rəhbəri Pənah müəllim oldu. Diplom işimin rəhbəri unudulmaz insan olan Abbas Zamanov idi. İndi isə dissertasiya yazıram, tamam ayrı mövzuda. Mənim belə bir tərs xasiyyətim var: həmişə çətin işə meyl edirəm. Diplom mövzumu XIX əsrin sonlarında Tiflisdə çıxan "Kəşkül" qəzeti idi, bu bərədə demək olar ki, heç kəs heç nə yazmamışdı. Namizədlik işim isə "Zaqafqaziya rus mətbuatında Azərbaycan ədəbiyyatı" (1905-1917) idi. Hamı deyirdi ki, çox axtarmalı, işləməli olacaqsan və daha asan, yüngül işə cəlb etmək istəyirdilər. Mənə ümid verən, həvəsləndirən, yaxşı bir iş yazmalısan deyən Pənah müəllim idi. O, mənim əvəzimə iş yazmayacaqdı, sadəcə həvəsləndirmək, ruhdan salmamaq ayrı şeydi.

Mən onun iş metodunu, tələbatını öyrənmək üçün bir fakt gətirmək istəyirəm. Əvvəla, mən jurnalist idim, nəyi necə yazmağı azdan-çoxdan bilirdim. Amma gördüm ki,

elmi iş yazmaq ayrı şeydir. Mənim belə bir məqaləm hazır idi: "Rus mətbuatı M.Ə.Sabir haqqında". Apardım Pənah müəllimə oxudum. Hər dəfə Pənah müəllim deyirdi: məntiq pozuldu, işarə qoyub məbədinə keçirdim. O, yenə üz-gözünü turşudub deyirdi: yenə məntiq pozuldu... Həmin məqaləm çap olunmadı, indiye qədər saxlayıram. Bundan sonra Pənah müəllimin istədiklərini tutdum, mənimsədim. Dissertasiyanı yazıb qurtardım, verdim rəhbərimə. Bir qədər qaldı elmi rəhbərimdə, çox keçmədi ki, məni çağırırdı, "əla iş yazmışam" dedi, get müdafiəyə hazırlaş. Mənim dissertasiyamda onun qeydini, xəttini görmədim. Pənah müəllim bütün dissertanlarla belə işləyir, heç vaxt onları süründürməzdi.

Yenə təkrar edirəm, mən xoşbəxtəm ki, Pənah müəllimlə nəinki müəllim yoldaşyam, həm də möhkəm dostam, istirahətə də bir yerdə gedirik, səyahətə də birlikdə çıxırıq, dəfələrlə onun ailəsi ilə mənim ailəm Qusarda, Kislavodskidə, Yesentukidə, Jeleznovodskda istirahətdə olmuşuq. Həmişə mən ondan öyrənmişəm, yenə də öyrənirəm. Mən bilirəm o məni oğlu kimi sevir, mən isə onu böyük qardaş bilirəm. Allah rəhmət eləsin, onun həyat yoldaşı Həqiqət xanım əsl xanım idi, gözəl qadın idi. Bizim dostluğumuzda onun əməyi az olmamışdı.

Mən namizədlik dissertasiyasını müdafiə edən kimi mətbuata getdim, "Bakı" qəzetində şöbə müdiri işlədim. Üç ildən sonra məni yenidən universitetə dəvət etdilər. Mən gəldim. Həmişə də Pənah müəllimi özümə böyük hesab etmişəm, onun əlinin altında işləməyi özümə şərəf bilmişəm. 1975-ci ildə rus-azərbaycan ədəbi əlaqələrindən doktorluq dissertasiyası müdafiə etdim. Yenə də elmi məsləhətçim Pənah müəllim idi. O zaman mənə belə bir məsləhət verdi: "indiye qədər bu mövzuda yazanlar məsələni müəllim-şagird şəklində həll etməyə çalışmış-

lar. Sən bu yolla getmə, çalış öyrən Azərbaycan ədəbiyyatından ruslar nəyi götürüblər və necə götürüblər" Elə belə də oldu. Mənim dissertasiya işim "Azərbaycan və rus qarşılıqlı ədəbi əlaqələri" adlanırdı. O zaman məndən AAK-a (Ali Attestasiya Komitəsinə) çoxlu imzasız məktublar yazmışdılar. Biri yazmışdı ki, dissertasiyanı Şamil Qurbanov özü yazmayıb. Məni Moskvaya çağırırdılar. Mən gedib AAK-da müdafiə elədim. İclası Filin aparırdı; rəyçim İosif Brakinski idi. Orada da müdafiəm çox yaxşı keçdi və qayıtdım Bakıya. Mən onda gördüm ki, hamıdan çox sevinən Pənah müəllim oldu.

Professor Pənah Xəlilov 15 il mənim kafedra müdiri oldu, indi də 15 ildir həmin kafedraya mən rəhbərlik edirəm. Mən fakültədə 10 il dekan işləmişəm, 15 il doktorluq şurasının elmi katibi olmuşam, amma heç vaxt Pənah müəllimin yerinə keçmək istəməmişəm. Yaş senzi çıxanda o özü məndən buna razı olmağı tələb və təkid elədi. Mən razılaşdım.

Pənah müəllim çox yaxşı kafedra müdiri idi. Bircə onu deyim ki, Özbəkistanla Azərbaycan arasında nazirlik səviyyəsində müəllim və tələbə mübadiləsi yaratdı. Yaxşı oxuyan tələbələrdən onların razılığı ilə ora göndərirdi. İndi də iki tələbəmizdən biri orada özbək qızlarına evlənmişdir, ailə qurmuşdur.

Müəllim mübadiləsi ayrı aləm idi. Bizdən hər il bir müəllim ora gedir, Azərbaycan ədəbiyyatından mühazirə oxuyur, o qurtaran kimi onlardan bir müəllim bizim universitetə gəlir, burada azərbaycanlılara özbək ədəbiyyatından dərs deyirdi. Orada professor Ləziz Kayumov bu işə rəhbərlik edir, burada da Pənah Xəlilov. Mən dəfələrlə Daşkəndə getmiş, mühazirələr oxumuş, bütün Özbəkistanı gəzib qayıtmışam. Bu ancaq Pənah müəllimin sayəsində olmuşdur. Sonra ölkə dağıldı, bu işə də hələlik

son qoyuldu.

Sonra Pənah müəllim mətn dəftəri hazırlamışdı, hər fənn müəlliminin belə bir dəftəri var idi, belə bir qayda qoyulmuşdu: tələbələr oxuduqları əsərləri gəlib danışır və bu həmin dəftərdə qeyd olunurdu. Bu bütün semestr boyu davam edir, imtahanda da bu əsas göstərici olurdu. Ola bilsin tələbə heç vaxt mətn verməyə gəlmirdi, özü də bilmirdi. Onda tələbə aşağı qiymət almağından şikayət edə bilməzdi.

Axtarsan belə bir tələbə-müəllim ünsiyyətini heç bir kafedrada tapmaq olmazdı. Amma Pənah müəllim bunu həvəslə edirdi, tələbələr də həvəslə gəlirdilər. Əsas məqsəd tələbələri öyrətmək idi, o da öyrədirdi.

Bir məsələ də vardır, o da Pənah müəllimin tərcüməçilik bacarığı idi. O, təkcə öz predmetindən, SSRİ xalqları ədəbiyyatından tərcümələr etməklə kifayətlənmir, həm də dünya ədəbiyyatının korifeylərinin məşhur əsərlərini dilimizdə səsləndirirdi. Belə dahilərdən biri Servantes idi. Onun məşhur "Don Kixot" əsərini Pənah müəllim Azərbaycan dilinə tərcümə etmiş və yaymışdır. 62 çap vərəqi həcmində olan bu əsərin tərcüməsi asan iş deyildi. Bu hər şeydən uzaqlaşan, ancaq tərcümə ilə məşğul olan peşəkar bir sənətkarın işidir. Halbuki, o cür orta və ali məktəblərdən ötrü dərslilər yaradan, dərslər deyən, kafedra müdiri olan, filoloq kimi gündəlik materiallar yazan bir nəfər üçün, xüsusən Pənah müəllim üçün çox çətin və qeyri-mümkün olan bir hadisədir. Amma olmuşdur, biz onu görmüşük və oxumuşuq.

Hələ bu harasıdır. Bizim yaxşı tarixçilərimiz var. "Tarixin atası" adlandırılan Herodotun da "Tarix" adlı əsəri var. İndiyə qədər bir nəfər meydana çıxıb onu tərcümə etməyə girişməmişdi, amma hamı ondan

istifadə edirdi və etməyə də bilməzdi. Bu işə girişdi Pənah müəllim. Əvvəla, bu əsəri tərcümə etmək çox çətindir. Əsərlə tanış olanlar bunu bilirlər. Əsərin rus dilində iki tərcüməsi var. Biri XIX əsrdə, ikinci isə dövrümüzdə tərcümə olunmuşdur, Pənah müəllimin işinə yaranan bir tərcümə də türk dilində vardır. Bunların hər üçünə əsaslanaraq ilk dəfə Azərbaycan dilində gözəl tərcümə yaratmış, Herodota yeni bir heykəl qoymuşdur. 9 kitabdan ibarət olan əsərin 1998-ci ildə ancaq birinci hissəsini (beş kitabın) çap etdirə bilmişdir. Nə etmək olar, indi zəmanəmiz müəllim-professor zamanı deyil. Pənah müəllimi yaxşı tanıyıram, ömründə bir nəfərə ağız açmaq, ona sponsor olmağı deməz. Odur ki, bu gözəl əsərin qalan hissəsinin çapı hələ işiq üzü görməmişdir. Bu əsər hamıya lazımdır. Filoloqlar da, tarixçilər də, başqa ixtisas sahibləri də ondan gen-bol bəhrələnmə bilirlər.

Yenə yaxşı ki, onun "Şevçenko", "Şəhriyar", "Əli və Nino", "Əhməd Yasəvi", "Kitabi-Dədə Qorqud", "Nəsrinin üfüqləri" kimi monoqrafiyaları vaxtilə işiq üzü görmüşdür. Hələ onun işiq üzü görməyən nə qədər əlyazmaları vardır. Nə etsin çap etdirə bilmir. Üstəlik hökumətimiz də onu indiyə qədər adına bir şey verməmişdir. Belə bir adamı yaddan çıxarmaq bizim üçün ayıb olan şeydir. 80 yaşını haqlamış bir adam görə gərdüyü işin qiymətləndirildiyini hiss etsin.

Amma işləmək lazım olanda bizim Təhsil Nazirliyi, Yazıçılar Birliyi, nəşriyyatlarımız üçün Pənah müəllim həmişə hazırdır. Yazıçıların qurultayında Azərbaycanın bədii nəsrinə haqqında məruzə etmək lazımdır, bəli bunu professor Pənah Xəlilov etməlidir və edir. Filan məsələ haqqında dövrü mətbuatda çıxış etmək lazımdır, Pənah müəllim edir. Keçən il Təhsil nazirimiz Misir Mərdanov

orta məktəbin proqramını hazırlamaq üçün elə bir adam axtarırdı ki, ona kənardan təsir eləyən olmasın. Bu zaman Pənah müəllim bu işə yaradı. Ona heç kəs kənardan söz deyə bilmədi və nazirlik də çox məmun oldu. İndi axı bütün nəslini-özünü, atasını, babasını dərsliyə salmaq həvəsində olanlar çoxdur. Amma bunu Pənah müəllimə deyə bilmirlər. Məsələn, mən eşitmişdim ki, Nəriman Nərimanov proqramdan sadəcə yaddan çıxıbdır. Mən maarif nazirimizə deputat vərəqində məktub yazdım, əsaslandırıdım və onun haqqında icmal verməyi və "Nadir şah" əsərinin təhlil etməyi xahiş etdim. Nazirin göstərişi ilə bu işə müsbət yanaşıldı.

Professor Pənah Xəlilov bu qədər iş görə, xalqımıza xidmət edən, babalarımızın vətənpərvərlik ruhunda sağlam böyüməsində xüsusi əhəmiyyəti olan gözəl dərsliklərin, heç vaxt köhnəlməyən əsərlərin müəllifi olan, 50 ildən çoxdur ki, tələbələrle ünsiyyətdən ayrılmayan bir adamdır. O, elmlər doktoru, professor adlarını öz gərgin əməyi sayəsində almışdır. İndi hökumətimiz onun üçün nə etməlidir – hər şey, o əməkdar elm xadimi adına, MEA-nın üzvlüyünə, prezident təqaüdünə layiq olmalıdır. İndiyə qədər bizim hörmətli prezidentimizin ətrafında olanlar bunları prezidentimizə deməyiblər, halbuki professor Pənah Xəlilov bunlara layiq tədqiqatçı, filoloq, tarixçi və müəllimdir.

2002

XEYİRXAH İNSAN

HƏSƏN ŞAHGƏLDİYEV (1908-1961)



Mən 1955-ci ildə 7 imtahan verib Bakı Dövlət Universitetinin jurnalistika şöbəsinə qəbul olundum. Onda bu şöbə filologiya fakültəsinin nəzdində idi. Fakültəmiz isə Nizami küçəsindəki 49 nömrəli binada yerləşirdi. İlk günlər bizi tanışlıq üçün jurnalistika kafedrasına yığdılar. Tələbələrin əvvəllər də bəziləri ilə imtahan zamanı tanış idik, indi müəllimlərlə tanış olurduq. Mərkəzdə oturmuş uca boylu, şövə kimi qara bıqlı, suyu şirin, danışığı xoş müəllim mənim diqqətimi cəlb etdi. Dedilər bu kafedranın müdiri dosent Həsən Şahgəldiyevdir. Onun yanında əyləşmiş və onu kimi uca boylu Nəsir İmanquliyev də mənə xoş gəldi. Bu müəllim o zaman Radioverlişləri idarəsinin rəisi idi, sonra "Bakı" və "Baku" axşam qəzetlərinin redaktoru oldu. Bir azdan öyrəndim ki, o biri müəllimlər Nurəddin Babayev, Nüsrət Bağirov və onun arvadı, bizə stenoqrafiyadan dərs deyən Rəxşəndə xanım idi. Onlardan ən cavanı, təzəcə

Moskvada dissertasiya müdafiə edib gəlmiş Şirməmməd Hüseynov idi. O, sonra filologiya fakültəsində partiya komitəsinin katibi və jurnalistika şöbəsi ayrılıb fakültəyə çevrildəndə həmin fakültənin dekanı oldu. Özü də mənim tələbə yoldaşım, gözəl və ağıllı Ülkər xanıma evləndi.

Həsən Şahgəldiyev jurnalistika kafedrasının müdiri idi. O bu vəzifəyə bir başa gəlməmişdir. Partiya və dövlət işlərində işləyib zəngin təcrübə toplayandan sonra gəlmişdir. 1908-ci il mayın 24-də Bakının Balaxanı kəndində anadan olan Həsən müəllim 1915-ci ildə atasını itirmiş, anası Mahxanımın himayəsində qalmışdır. O uşaqlığı buruqlar arasında keçirmişdir. Bolşeviklər Azərbaycanı istila edəndə Həsən Şahgəldiyevin 12 yaşı var idi. Bir az sonra işləməklə bərabər oxumağa da imkan tapır, gündüz işləyir, axşamlar fəhlə fakültəsində oxuyurdu. Ara-bir onun yerli qəzetlərdə imzası görünürdü. Bu onu, ailəsinə və tay-tuşlarını sevindirirdi.

Onun 1927-ci ildə ilk yazısı “Yeni yol” qəzetində dərc ediləndə Həsən Şahgəldiyevin sevincinin həddi-hüdudu yox idi. İki il sonra onu mərkəzə gətirdilər. O zaman ən populyar mətbuat orqanı olan “Kommunist” qəzetinə işə qəbul etdilər. Bundan sonra Həsən Şahgəldiyevin (əsil adı Əli Həsən Əbdülhəsən oğlu Şahgəldiyevin) gələcək yolu müəyyənləşir: o mütləq jurnalist olmalıdır.

O çox yazırdı. İlk dəfə çadrasını atmış Leyla adlı bir qıza həsr etdiyi yazısı 1931-ci ildə “Şərq qadını” jurnalında çap olunanda o daha çox sevinirdi. Yazı o dövr üçün çox maraqlı və şirin yazılmışdır. Elə həmin il o, Moskvaya Kommunist jurnalistlər institutuna göndərilir və 1934-cü ildə təhsilini başa vurub vətənə qayıdır. O, jurnalistika institutunu qurtarmış və bu sahədə diplom almış respublikada ilk kadr idi.

Kommunist İnstitutu gənc təbliğatçıların yetişməsində çox böyük rol oynamışdır. Onlar “Pravda” qəzeti redaksiyasında təcrübə keçib daha da püxtələşirdilər. Bu institutu bitirən Həsən müəllim əvvəlcə “Nuxa fəhləsi” qəzetində redaktor, 1937-ci ildə “Yeni yol” qəzetində məsul katib, sonra redaktor işləyirdi.

O vaxt Həsən Şahgəldiyev cavan, enerjili bir adam idi. Hara göndərdilərsə oranı yüksək səviyyədə idarə edir və rəhbər işçilərin rəğbətini qazanırdı. O Azərbaycan K(b)P BK-nın və MK-nın katibi vəzifələrində işlədi.¹

1938-ci ildə Ali Sovetə deputat seçilmişdir. Bir il sonra 1939-cu ildə Həsən Şahgəldiyevi Azərbaycan K(b) P-nın Bürosu Azərbaycan Teleqraf Agentliyinin rəhbəri təyin etmişdir. Bundan əlavə Həsən Şahgəldiyev Bakı partiya komitəsində, Mərkəzi Komitədə, şəhər sovetində rəhbər vəzifələrdə işləmişdir. Bu qədər vəzifələrdə tarixən qısa dövrdə işləyən adam son dərəcə ülvi, təmiz və qeyrət sahibi olmalı idi. Həsən Şahgəldiyev məhz belələrindən idi. O, dövlət işi ilə birlikdə hərbi işdə də bərkimmiş, mayor səviyyəsinə yüksəlmişdi.

Partiya və dövlət işlərində bu qədər səmərəli və təmiz işlədiyinə görə onun əməyi yüksək qiymətləndirilmişdi. 1943-cü il yanvarın 22-də SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti onu “tapşırılan işi müvəffəqiyyətlə yerinə yetirdiyinə görə” Leni ordeni ilə təltif etmişdir.

1943-cü ildə müharibəyə səfərbər olundu. 27 nəfər mətbuat işçisi ilə birlikdə İrana göndərildi. Bu mətbuat işçiləri arasında Həsən Şahgəldiyev, Cəfər Xəndan, İsrail Nəzərov, Qulam Məmmədli, Qılman İlkin, Ənvər Məmmədyanlı, Məmməd Rahim və b. görkəmli adamlar var

¹ Nureddin Babayev. Jurnalist müəllim. “Azərbaycan müəllim” qəzeti, 2 oktyabr 1958-ci il.

idi. Onlar Təbrizdə "Vətən yolunda" qəzeti də çıxartmalı idilər. Həsən Şahgəldiyev 1944-cü ilin may ayının 6 və 18-də M.C. Bağirovun adına Təbrizdən göndərdiyi məktubda onu da yazırdı ki, "Məmməd Biriya mənimlə əlaqə saxlayır. Hər gün görüşürük, onun gələcək ədəbi fəaliyyəti barədə müzakirələr aparırıq".

Həsən Şahgəldiyevin məktubları Azərbaycan K(b) P MK-da müzakirə olunur və ona son dərəcə ehtiyatlı olmaq tapşırılır və göstərilir ki, "şair Biriya kimi işçilərdən son dərəcə ehtiyatla istifadə etmək lazımdır, onu xırdalamaq lazımdır deyildir".¹

Müharibə qələbə ilə qurtardı, həmin ziyatlar Bakıya qayıtdılar. Hərəsi bir mühüm işin dalınca getdi. Mətbuat sahəsində, partiya və sovet orqanlarında zəngin təcrübə qazanmış, ictimaiyyətdə hörməti və nüfuzu olan Həsən müəllim indi daha mühüm sahələrə göndərilirdi.

1945-ci ildə Bakı Dövlət Universitetində jurnalistika şöbəsi yaratmaq fikri meydana çıxanda birinci Həsən Şahgəldiyev yada düşdü. O mətbuatda, partiya və sovet orqanlarında 15 il səmərəli və qüsursuz işləmiş, özünü ictimaiyyətə son dərəcə istedadlı bir işçi kimi tanıtmışdır. Bu şöbəni yaratmaq üçün Həsən Şahgəldiyev Marksizm-Leninizm institutunun Azərbaycan filialında tərcüməçi redaktor qalmaq şərti ilə universitetə göndərildi.² Aydın məsələdir ki, Moskvada oxumuş, püxtələşmiş belə bir adam şöbəni də yaratdı. İlk dəfə 25 nəfər əyani şöbədə oxuyur, bir o qədər də qiyabidə təhsil alırdı. O zaman bu şöbəyə çox böyük tələbat vardı, özü də jurnalistika

¹ C.Həsənli. Güney Azərbaycanda Sovet-Amerika-İngiltərə qarşılıqlı əlaqələri (1941-1946).

² Bax: Azərbaycan Respublikası Siyasi Partiyalar və ictimai hərəkatlar Dövlət arxiv, kond 268, iş 218.

şöbəsinə universitetin qaymağı deyərtilər. Həm də ona görə ki, burada Həsən müəllim kimi bir insan vardı. O çox hörmətli, nüfuzlu, tələbkar və qayğıkeş bir adam idi. Büllur kimi pak və təmiz idi.

İlk günlər mən ona küçədə rast gələndə Dostoyevskinin qəhrəmanı Smitə oxşadırdım. O vaxtı biz çox oxuyurduq. Smit də uca boylu, başında şlyapa, ağayana yerləşli, sakit, aram-aram addımlarla yeriyir, əlindəki əsanı Peterburq küçələrinə vura-vura restoranın qabağına gəlirdi, isinmək üçün, Həsən müəllim zahirən ona bənzəyirdi, amma ondan çox fərqlənirdi. Şirşov küçəsindən Kommunist küçəsinə keçir, eyni addımlarla yeriyir və sərinləmək üçün bulvara çıxır, yenə geri qayıdırdı. Smitdə olan kimi Həsən müəllimdə əsa yox idi.

Smit yer tapır özünü rahatlayandan sonra onun qabağında uzanıb başını onun ayaqları üstünə qoyan Mazukası da Həsən müəllimdə yox idi.

Yavaş-yavaş Həsən müəllimi tanıdım. Bizə mətbuat tarixindən dərslər deyirdi, aram-aram, sakit, aydın danışdı. Mən də sinif nümayəndəsi idim. İmtahan zamanı asistentinə dedi ki, "Şamildən, sən soruş". O, məndən dərslər soruşdu və Həsən müəllimə dedi:

- Yaxşı vermək olar.

Həsən müəllim mənə xırda bir sual verdi: "Stalin Bakıya nə vaxt gəlib?" Mən cavab verdim, Həsən müəllim "əla" yazdı.

Biz Həsən Şahgəldiyevin dərslərindən fənnin özünü öyrənməkdən daha çox, onun hərəkətindən, duruşundan, danışığından insanlığı öyrənirdik, ləyaqəti, dəyanəti, səbri öyrənirdik. İnsan necə olmalıdır, özünü necə aparmalıdır, başqalarına necə münasibət göstərməlidir və sair məsələləri ondan əks edirdik. Bu ən vacib şərtlər idi. Çünki

Həsən müəllim bir insanlıq mücəssiməsi idi. İnsana lazım olan bütün müsbət keyfiyyətlər onda vardır.

Universiteti bitirəndə mən “Kəşkül” qəzeti haqqında diplom işi yazmışdım. Bu yeni bir sahə idi, işlənməmişdi, özü də adda-budda nömrələrindən başqa Bakıda tam komplekti yox idi. Mən Tiflisə getdim, materialları topladım və iri həcmli bir iş yazdım. Mənim diplom işim həcm etibarilə adi diplom işindən iki dəfə artıq idi. Rəhbərim də Abbas Zamanov idi. O zaman ermənilər yenə də həyasızlığa başlamış, Naxçıvanı və Qarabağı istəyirdilər. Hamı ürəyində etiraz etsə də, açıq şəkildə səsinə qaldıran bircə Abbas müəllim oldu. Buna görə Abbas müəllimi Moskvanın qorxusundan universitetdən də, partiyadan da çıxartdılar. O, qorxurdu ki, mənə də ona görə incidərlər. O, müdafiə qabağı Həsən müəllimin yanına gəldi və ona əsəbi şəkildə dedi:..

- Həsən müəllim, mən bütün varlığımı bu diplom işinə girov qoyuram. Mənə görə bu diplomçunu incitməsinlər!

Həsən müəllim özünə xas təmkinlə dilləndi:

- Abbas müəllim, siz niyə narahat olursunuz, mən özüm də diplom işinə baxmışam, əla bir işdir, heç narahat olmayın, hər şey yaxşı olacaq.

Mən o vaxt Abbas müəllimə dedim:

- Abbas müəllim, siz narahat olmayın, bu diplom işinə heç kəs heç nə deyə bilməz.

Mən müdafiə də elədim, əla da aldım. Abbas müəllimin köməyi ilə iş də düzəldim.

Bir gün Həsən müəllimə yenə Kommunist küçəsində rast gəldim. Aradan bir neçə ay keçmişdi, Həsən müəllim yenə həmin qaydada öz marşrutu ilə bulvara gedirdi, indi yerini lap yavaşıtılmışdı. Deyəsən xəstəliyi üstləyirdi. Mən sadəcə salam verib keçmək istəyirdim, o, mənə

saxladı, işimi soruşdu, maaşımı soruşdu. Mən dedim:

- Həsən müəllim, “Azərbaycan məktəbi” jurnalında işləyirəm. Hələlik texniki katibəm, amma ədəbi işçi kimi işləyirəm. Maaşım 45 manatdır.

- Sən tələbə olanda Nizami adına 70 manat təqaüd alırdın.

- Texniki katibin maaşı bu qədərdir.

- Səni rayona redaktor göndərmək istəyirdilər, bəs o, necə oldu?

- Onu Abbas müəllim qoymadı gedəm, dedi rayona getsən bir də qayıtmayacaqsan. Hələlik burada işləməyi məsləhət gördü.

- Səni mən kafedraya baş laborant gətirsəm gələrsən?

- Gələrəm.

- Onda sabah rektorun adına bir ərizə yazıb mənim yanıma gəl.

Səhəri mən ərizə ilə Həsən müəllimin yanına getdim. O, mənim ərizəmi papkasının arasına qoydu və dedi.

- Sabahdan gəl işə. Biz ikinci növbədə işləyirik. İstəyirsən redaksiyada da işlə, mən etiraz etmirəm.

Ərizəni rektor, akademik Şəfaət Mehdiyevin adına yazmışdım, o icazə verəcək-verməyəcək bilmirdim, amma Həsən müəllim elə inamla dedi ki, mən heç nə deyə bilmədim. Səhər gəldim işə. Bir azdan Həsən müəllim də gəldi və mənim ərizəmi gətirdi. Redaktor üstünü yazmışdır: “Qəbul olunsun”.

Mən 1960-cı il dekabrın 12-dən Universitetin jurnalistika kafedrasında baş laborant işləməyə başladım. Kafedranın iki laborantı vardı. Alya xanım həmin anlarda aspiranturaya qəbul olunmuşdu, Firuzə xanım işə təzə gəlmişdir. Ağıllı, savadlı və gözəl bir qız idi. İndi də Bakı Dövlət Universitetində işləyir, rus dili müəllimidir. Əsas

mən idim. Kafedranı yeniləşdirdim, pərdələrini dəyişdirdim, indi içəri girəndə adamın üzünə gülürdü. Müəllimlər dərsə gəlməyəndə onları da əvəz edir, dərslərini deyirdim. Məndən razı idilər.

Bu vaxt Həsən müəllimi universitetin "Elmi əsərləri"nin redaktoru təyin etdilər. Həsən müəllim mənə təzə iş verdi, dedi: "Sən ancaq elmi işlərlə məşğul olursan".

Mən təkcə elmi işlərlə məşğul olmurdum. Kafedraya aid nə iş desən hamısı ilə məşğul olurdu.

Həsən müəllimin universitetin elmi işlərindən əlavə özünün də kitabı çıxırdı. Mən bəzən onun evinə gedib, bu işinə də kömək edirdim, oxuyurdum, səhvləri o düzəldirdi.

O çox məhsud işləyirdi. Özünün yazdığına görə 150 çap olunmuş əsəri vardı. Bunlardan 105-i müxtəlif kitablarda nəşr olunmuşdur. 1958-ci ildə yazırdı ki, "mən bu saat Nəriman Nərimanovun həyatı və inqilabi fəaliyyəti" haqqında monoqrafiya yazıram". Bu, sonralar "Nəriman Nərimanov Lenin haqqında" əsərində öz əksini tapa bildi.

Həsən Şahgəldiyev 1959-cu ildə namizədlik dissertasiyası müdafiə etmədən SSRİ Ali Attestasiya Komissiyasının qərarı ilə dosent vəzifəsini tutmuşdur.

Bir dəfə yay aylarında mənə qəbula gələnlərin sənədlərini götürmək üçün imtahana saxladılar. Orada da yaxşı işlədim. İşdən sonra universitetin həmkarlar təşkilatının sədri mənə çağırırdı və dedi:

- Sən cavan oğlansan, özün də yaxşı işlədin, Kislovodskiyə bir putyovka var, gəl onu sənə verim, get oraları da gəz.

Bu mənim üçün göydən düşmə bir şey idi. Dedim:

- Gedərəm, amma Həsən müəllimi indi tapıb icazə ala

bilmərəm. O, Bakıda yoxdur.

- A kişi belə şey ələ düşməz, yoldaşını tap, qoy kafedranı kimsəsiz qoymasın, nədir, sentyabrın 10-da vaxtı qurtarır.

Yayın istisində Bakıda adam tapmaq çətin iş idi, Həsən müəllim də harasa getmişdi. Mən Füzüxəlinin bağlarının yerini öyrəndim və ora getdim. Məsələni ona dedim. O da mənə arxayın etdi ki, "sən narahat olma. mən özüm vaxtında gələcəyəm".

Bağlarından da mənə xeyli üzüm dərib verdilər. Mən gəlib Kislovodskiyə getdim. Yaxşı dincəldim. Bilirdim ki, avqustun axırlarında müəllimlər kafedraya gəlir. Kislovodskdən Bakıya zəng çaldım. Telefonu Həsən müəllim özü götürdü.

- Şamil, hardasan?, -Dedim mən batdım, yalan da danışa bilmirəm, nə deyim, olanını dedim

- Həsən müəllim, mən Kislovodskdəyəm.

- Kislovodskdə? Nə edirsən orda?

- Həsən müəllim, sizi tapa bilmədim ki, icazə alım, indi ona gözə zəng edirəm ki, görüm Füzüxə gəlibmi? Əgər gəlməyibse, mən sabahdan gələ bilərəm.

Bu sözlər Həsən müəllimin xoşuna gəldi. Deməli kafedra ilə maraqlanan var, mənə dedi:

- Şamil, sən yaxşı dincəl, Füzüxə də gəlib, narahat olma. Putyovkanə nə vaxt qurtarsa, onda gələrsən.

Bu da Həsən müəllimin xeyirxahlığı idi.

İki yerdə işləyirdim. O zaman buna imkan verilmirdi. Bilən olsa, cəzalandırardılar, ən yüngülü, iki işdən birini buraxmalı idim. Bir neçə aydan sonra mənim paxırım açıldı, bəzi yoldaşlar bildilər, qoymadılar. Mən "Azərbaycan məktəbi" jurnalından çıxdım. Jurnalın mənə xeyri də çox oldu. Mənə ev verilməli idi. Nazirlik mənə xalq

tikintisinə birotəqlı mənzilə yazdırdı. Mən yenə iki yerdə işləyəsi oldum. İntəhası bu işlərin biri özüm üçün idi, iş-dən sonra gedib fəhlə kimi tikintidə işləyirdim, hətta bəzən yoldaşlarımı da aparırdım, onlar da mənim üçün işləyirdilər. O vaxtı belə şeyə icazə verilirdi. İşlədiyimizin əmək haqqını ev tikiləndə pulla ödəyirdilər. 1962-ci ildə ev hazır oldu və mən bir otaqlı ev aldım.

Baş laborantlığın xeyri də oldu, 1962-ci ildə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrası üzrə aspiranturaya qəbul olundum və sonra bu istiqamətdə irəlilədim.

Bu vaxt artıq Həsən müəllimi itirmişdik. Həsən müəllimin oğlu və qızı vardı. Amma bir qoca anası da vardı. Ananı onun qədər sevən adamı mən nə görmüşdüm, nə də eşitmişdim. Həsən müəllimin arvadı Valentina Vasilyevna dedi ki, səhərə yaxın hövlən yerindən qalxdı və dedi: "Ölürəm!" Biz bir az təsəlli vermək istədik, xeyri olmadı. Anası Mahxanımın otağına keçdi, anasını kiçik top kimi onu qucağına aldı, öpdü, ağladı, ağladı, "ana mən ölürəm" dedi və elə anası qucağında yığıldı. Və canını tapşırırdı. Bu 1961-ci il noyabrın 5-i idi, həmin gün biz Həsən müəllimlə vidalaşdıq.

Allah Həsən müəllimə rəhmət eləsin. O unudulan, yaddan çıxan adam deyildi.

2003

İŞÇİLƏRİNİN QƏDRİNİ BİLƏN REDAKTOR

NƏSİR İMANQULİYEV
(1911-1998)



Nəsir İmanquliyev mənim müəllimim olmuşdur. O, bizə sovet mətbuatından dərs deyirdi. Özü təcrübəli mətbuat işçisi idi. Vaxtilə "Kommunist" qəzetində redaktor müavini işləmiş, bizə dərs deyən illərdə Mərkəzi Komitədə ideologiya şöbəsində işləyirdi. Bir az sonra Radiokomitəyə sədr getdi.

Müəllim kimi çox səliqəli, mühakiməli, mətbuatın bütün incəliyinə qədər başa düşən, bilən adam idi. Özü də suyu şirin, ünsiyyətli bir insan idi.

İlk günlərdən mən onun xoşuna gəldim və münasibətimiz müəllim-tələbə kimi uzun müddət davam elədi.

Mən universiteti bitirdim, bir qədər mətbuatda işlədim, sonra Həsən Şahgəldiyev məni jurnalistika kafedrasına baş laborant gətirdi. Bir qədər də burada işlədikdən sonra aspiranturaya daxil oldum, vaxtından əvvəl müdafiə edib filologiya elmləri namizədi adını aldım. Elə bu vaxt Nəsir müəllim məni çağırırdı, işimi

soruşdu, harada işləyəcəyimi xəbər aldı. O zaman Nəsir müəllim “Bakı” və “Baku” qəzetlərinin redaktoru idi. Mən dedim:

- Bu saat dekanımız Əlövsət müəllim, nazirlikdə danışdı, bir yer aldı və bizdə bir nəfər də işsiz var, o da müdafiə edibdir. Belə qərara gəldik ki, hələlik bir yeri iki yerə bölək o, da, mən də 0,5 ştat işləyək.

Nəsir müəllim mənə bir ata qayğısı göstərdi və dedi ki, əgər sən bizim qəzetdə işləmək istəsən, mən iki şöbədən birinin müdirliyini sənə verirəm, hansını istəyirsən, götür, işlə.

- Nəsir müəllim, bu şöbələr hansılardır? – deyər soruşdum.

- Biri ədəbiyyat şöbəsi, o birisi də partiya həyatı şöbəsidir. Sənə mən bələdəm, hər ikisində işləyə bilərsən.

Mən ədəbiyyat şöbəsinə razılıq verdim və 1966-cı ilin yanvar ayından oldum “Bakı” axşam qəzetinin ədəbiyyat şöbəsinin müdiri, alınan ştatı yarı bölmək istədiyimiz Famil Mehdiyin işi düzəldi. O da ştata keçdi və indi də Bakı Dövlət Universitetində kafedra müdiridir.

Mən “Bakı” qəzetində üç il işlədim, özü də yaxşı işlədim, Ali Sovetin fəxri fərmanını aldım, hər il yay aylarında ayrı-ayrı sanatoriyalara gedirdim. Nəsir müəllim özü şərait yaradır və kömək edirdi. Ümumiyyətlə, Nəsir müəllim işçilərinin qədrini bilən adam idi. Biz o zaman ona arxalanırdıq və düz işləyirdik. “Bakı” indiki qəzetlərin tayı deyildir, hər yerə nüfuz edən, təsir göstərən, hamının sevimlisi olan bir mətbuat orqanı idi. Hər axşam saat 5-də qəzet köşklərinin qabağında yaranan növbələri indi də unutmaq olmur.

Mənim buradakı çıxışlarım özüm üçün də çox maraqlı oldu. H.Minasazov, R.Məlikov, Ömər Faiq Nemanzadə və

s. adamlar haqqında ilk dəfə burada yazmışdım, sonra bunlardan hərəsi bir monoqrafiyaya çevrildi. Bu qəzetin səhifələrində o qədər maraqlı, lazımlı materiallar dərc olunmuşdu ki, hamısı böyük rəğbət qazanırdı.

Biz yeni bir rublika açmışdıq: “Siz nə üzərində işləyirsiniz?” Bu, yazıçılara, şairlərə aid idi. Hamı çıxış etməyə çalışırdı. Doğrudur, yaradıcılıq planı çox vaxt əvvəlcədən açılmaz, bir növ intim xarakteri daşıyır. Amma həvəs göstərənlər çox idi. Yaxud böyük yubileyləri keçirmək üçün xırda, maraqlı materiallar təşkil edirdik. Məsələn, Səməd Vurğunun 60 illiyi ilə əlaqədar iki nömrəlik material toplanmışdır. Hamısını da qəzetdə verdik. “Molla Nəsrəddin”in 60 illiyini başqa cür hazırladıq. Valyuta jurnalında işləmiş, C.Məmmədquluzadə ilə əlaqə saxlamış adamları, “Ölümlər”in ilk tamaşalarında oynamış aktyorları redaksiyaya dəvət elədik. Filologiya elmləri doktoru, professor Əziz Mirəhmədovun rəhbərliyi ilə hamı ləzzətlə danışdı. Bir səhifəlik material hazırladıq və şəkillər ilə dərc etdik. Belə materiallar çox olurdu və Nəsir müəllim də, oxucular da razı qalırdı.

Bir gün mənim yanıma bir şair gəldi və şer gətirdi. Mən şerləri bir-bir oxudum, gördüm bizim qəzetdə gedəsi şeirlər deyillər. Məşhur “Sülh göyərçini”ni yaradan Beynəlxalq sülh mükafatı laureatı rəssam Pavlo Pikossonu və onun “ana abidəsini” tənqid edir, Pikossonu “dəli, sərsəri” adlandırır və deyirdi: mən bu əsərə baxanda yadıma saldım “mürəkkəbə, kağızlara qəst eləyən bir dəlini. sər-sərini”.

- Bu bizdə getməz, - dedim və bir qədər əsəbi danışdıq. Səhərisi günü saat 4-də qəzet gəldi, gördüm ki, həmin mən bəyənmədiyim şer dərc olunub. Tez qaçdım rəhmətlik Əhməd Rəşidovun yanına. Əhməd müəllim şerə

baxırdı. Məlum oldu ki, şair onun da yanına gəlmiş, bir qədər artıq-əskik danışmış, o da şeri oxumuş, bir qədər onu sakitləşdirmişdi. Şeri tez oxuyur, verir məsul katibə, o da tez nömrəyə salır. Bundan sonra aləm qarışdı. Xüsusən Mərkəzi Komitə bu məsələyə çox ciddi yanaşırdı. O zamanın məşhur qəzeti olan "Kommunist" son poçt verdi, saysız-hesabsız oxucu məktubları gəldi. Şerin gətməsində mənim imzam yox idi, yoxsa ən cavan mən idim, mənim başım ağrıyacaqdı. Nəsir müəllim məni çağırırdı, dedi:

- Bir nəfəri işdən çıxartmaq lazımdır. İndi mən kimi çıxardım? Gör məşhur şairlərdən birinə, xüsusən Rəsul Rzaya bu barədə bir şey yazdırma biləcəksənmi?

Rəsul müəllim o vaxt ensiklopediyada işləyirdi, baş redaktor idi. Mən özüm yanına getdim. Rəsul müəllim də əsəbiləşmişdi.

- Bu nə məsələdi, belə iş olar? – dedi.

- Olub da, Rəsul müəllim bir təhər vəziyyətdən çıxmaq lazımdır. Bütün ümidimiz sizədir.

Mən bu məsələ ilə bağlı bir şer yazmağımı xahiş elədim.

- Ay oğul, mən heç vaxt sifarişlə şer yazmamışam, – dedi.

- Nə olar, bu dəfə yazın, bizi də xilas edərsiniz – dedim.

Bir təhər razılaşdı və "Pikasso ilə söhbət" adlı şer hazır olanda orada belə misralar da var idi:

Sən Fransaya bağıtsan,
Mən Azərbaycana.
Mənim Kəbəm Bakıdır,
Səninki Paris...
Nə sən Parisdə vardın,
Nə mən Bakıda

Komunarlara qanı töküləndə.

Onlar düşmən gülləsinə hədəf oldu,
Sən nadan sözüne.

Əsərlərini bəyənənlər də var;
rəsmi əlifbasını öyrənmədən...

Ünvanına tək-tək

qafiyəli hərzə də yağdırdılar.

Göyərçinlər uçur şəhərimin göylərində,

Necə də bənzəyirlər sənə göyərçininə.

O göyərçin ki,

Gəzdi dünyanı diyar-diyar,

ülfətin carçısı kimi;

Sənə qəlbinin canlı parçası kimi.

Mən demirəm sənə anlayıb,

sevməlidir hamı.

Heç olmasa unudulmasın

bütün dillərdə tərcüməsiz səslənən

ağ göyərçinin salamı.

Bu şer həmin hadisələrin baş verdiyi 1967-ci ilin noyabrında yazılmışdır. Bununla da xalq şairi Rəsul Rza bizi xilas etdi. Arada, xalq içərisində, oxucular arasında söz-söhbət gəzirdisə də, rəsmi dairələrdə bütün tədbirlərə son qoyuldu. Bunun üçün biz hamımız Rəsul Rzaya minnətdarıq.

1968-ci ilin oktyabrında yenə də mənim xeyirxah müəllimlərim məni universitetə dəvət elədilər. Mən tərəddüd elədim, "axı Nəsir müəllimdən ayıbdır, özü də məni heç buraxmaz" – dedim. Çox söhbətimiz oldu, axırda mənim saqqızımı oğurladılar. Məndən heç bir sənəd istəmədilər, dedilər sənə tanıyıyıq.

Universitetdə Elmi Şura olan günü qəzetdə növbətçi

idim. Yoldaşlarımdan birindən xahiş elədim ki, bu gün sən mənim yerimə növbətçi get, insafən o da getdi, mən isə Elmi Şuraya gəldim. Amma çox narahat idim. Nəsir müəllim hər gün saat 12-də gəlib qəzetə qol çəkməli idi. Universitetdə isə Elmi Şura bir qədər uzandı. Nəsir müəllim mətbəyə gəlir, görür növbətçi başqa adamdır, soruşur.

- Şamil hardadır?

Deyirlər bu gün onun işi vardır. Nəsir müəllim bir qədər fikirləşir və tez durur ayağa, düz gəlir universitetə. Artıq səssiz gedirdi, məni bir başa dosent keçirirdilər. Nəsir müəllim dekanın, partkomün üstünə qışqırdı.

- Sizin nə ixtiyarınız var, mənim xəbərim olmadan mənim işçimi işə götürürsünüz?! Aləm qarışdı, Nəsir müəllimi bir qədər sakitləşdirdilər. Artıq iş işdən keçib, nə etmək olar.

Nəsir müəllim qayıtdı işə, mən də qayıtdım. Amma heç yaxşı iş görməmişdim, cavanlığıma salmışdım. Nəsir müəllim istəsə Elmi Şuranın qərarını ləğv elətdirə bilərdi. Amma nə isə getmədi bu işə, mən isə heç onun gözüne görünmə bilmirdim.

Nəsir müəllim mənim üçün bir ata idi. Mənim elçiliyimə getmişdi, toyumda da iştirak etmişdi. Bunların hamısı "Bakı" qəzetində işlədiyim dövrdə olmuşdu. Bunların heç biri bu işlə tutmurdu.

Bir neçə ay Nəsir müəllimin gözüne görünmədim. Materialları hazırlayıb, qol çəkib, ədəbi işçimə verirdim ki, apar Nəsir müəllimə ver. Bir belə, beş belə, axır Nəsir müəllim soruşur:

- Şamil hanı?

O da deyir:

- Şamil deyir ki, özüm getmirəm, Nəsir müəllim məni

görəndə əsəbləşir.

Bir də gördüm özü zəng elədi.

- Şamil!

- Bəli, Nəsir müəllim.

- Bir bura gəl.

Durdum getdim, günahkar adam kimi. Nəsir müəllim yenə ata qayğısı ilə danışdı.

- Şamil, - dedi, sən bilirsen ki, mən bütün ömrümü mətbuata sərf eləmişəm. Bu yolda çətin günlər də görmüşəm, asan günlər də, yaxşı adam da görmüşəm, pis adam da. Yaxşılardan yaxşını götürmüşəm, pisi isə kənara atmışam. İndi mən istəyirdim sənə mane olam, sən yaxşı işçisən. Amma bacarmadım, daha doğrusu, istəmədim. Gördüm ki, bu kollektiv kimi o kollektiv də səni istəyir. Nə olar, get universitetə, universitet də bizindir, mən özüm də universitetin dosentiyəm, sən bunu bilirsen. Səni mən çıxartmıram, şöbə də sənidir, nə vaxt istəyirsən gəl, get. Elə ki, özün getmək istədin, o başqa məsələ.

Bundan sonra yenə tələbə-müəllim münasibətimiz əvvəlki qaydası ilə davam etdi. Amma mənə çox isinmişdi, harda görürdü, dərdləşər, söhbət edərdik. Başqalarından giley-guzar da olardı...

Universitetdən çıxandan sonra birçə dəfə məni evinə çağırırdı. Mütəlak gəl, -dedi. 1995-ci ildə biz bir neçə tələbə onun başına yığışdıq, 85 yaş qeyd olunurdu. Ondan sonra danışırdıq, təriflədik. Bu ilk və son məclis oldu. Özünü istəmədi.

Çox yaxşı, mütərəqqi, xeyirxah adam idi, Allah ona rəhmət eləsin.

MƏTBUAT TARİXİNİN ÇƏTİN YOLLARINDA



**ŞİRMƏMMƏD
HÜSEYNOV**
(1924)

Əziz qardaşım, əgər məndən "Şirməmməd kimdir?" - deyə soruşsalar, mən 2 misra ilə belə cavab verərdim:

Şirməmməd - əxlaqın, haqqın öz səsi,
Ləyaqət, dəyanət mücəssiməsi!

Bəxtiyar Vahabzadə

Biz jurnalistika şöbəsində oxuyarkən ən cavan müəllimimiz Şirməmməd Hüseynov idi. Ən savadlı müəllimlərdən biri də o idi. Partiya mətbuatı tarixindən dərs deyirdi. Bütün Avropanın kommunist mətbuatı tarixini əhatə edirdi.

Bu fənni çox oxuyardıq, çünki o, tələb edirdi. Heç kəsə güzəşt etməzdi. Amma mən həmişə əla qiymət alardım.

Şirməmməd müəllim biz universiteti qurtarana yaxın tələbə yoldaşımız, özünün yerlisi, yeni Şəkilisi Ülker xanım ilə evləndi. Bu izdivac hamını sevindirdi. Əvvəla Ülker xanım çox yaxşı oxuyurdu, orta məktəbi medalla qurtarmışdı, gözəl, tərbiyəli bir qız idi. Universiteti qurtarandan sonra "Elm və həyat" jurnalında fəaliyyətə başladı və indi də orada işləyir, mən isə bir neçə yeri gözdüm, "Azərbaycan məktəbi" jurnalı, universitetdə baş laborant, sonra aspirantura, "Bakı" qəzetində şöbə müdiri...

Tələbəklik illərindən başlayaraq Şirməmməd müəllimlə çox yaxın əlaqələrimiz olub. Mən hiss edirdim ki, o mənə çox istəyir, mən də onu bir müəllim kimi çox yüksək qiymətləndirir, hörmətini saxlayırdım. İşim də onun xoşuna gəlirdi. "Bakı" qəzetindəki fəaliyyətim onu daha çox sevindirirdi. Tez-tez o redaksiyaya gələr, mən kafedraya gedər, bir an da olsa əlaqəmizi kəsməzdim.

Mən redaksiyada işləyəndə onu fakültəyə partiya təşkilatının katibi seçdilər. Bu mənə çox sevindirdi. Çünki belə yaxşı adamın, təmiz adamın böyük bir fakültəyə siyasi rəhbər seçilməsi lazım idi. Onun partkom işləməsindən bir il keçirdi. İndi də dekan müavini idi. Bir gün dos. Seyfulla Əliyevlə Şirməmməd müəllim redaksiyaya gəldi. Söhbət əsnasında mən soruşdum:

- Universitetdə nə var, nə yox?

- Şamil, biz sənənin yanına bir məsələyə görə gəlmişik, sən görək bu məsələni rədd etməyəsən, - deyə Şirməmməd müəllim sözə başladı.

Mən elə bildim ki, bu məsələ qəzet işi ilə, yazıb-pozaqla bağlıdır. O vaxt mən tənqidi yazıları çox sevirdim. O, dedi:

- Yox, əşi. Məsələ sənənin özünə bağlıdır. Biz istəyirik

ki, səni universitetə aparaq. Öz aramızda da danışmışıq, rəhbərliklə də razılaşmışıq. Əgər sənün üçün pis olsa, bizi qınaya bilərsən. Bizə görə pis olmamalıdır.

Mən belə bir şeyi gözləməyirdim. Dedim:

- Mən universitetə getməyə razı olaram, amma Nəsir İmanquliyevdən ayıbdır. O, heç icazə verməz. Üstəlik mən xasiyyətnamə almalıyam, arayış almalıyam, o, qətiyyətlə bunlara qol çəkməz.

- A kişi, biz bunları ölçüb-biçmişik. Bizə sənün kimi bir müəllim lazımdır, istəyənlər çoxdur. Biz istəyirik ki, ora səni götürək. Bir başa dosent yerinə gedirsən. Səndən heç bir sənət istəməyəcəklər, sənün sadəcə razılığın lazımdır, universitet səni yaxşı tanıyır.

Mən universitetə gedəsi oldum. Məndən heç bir sənəd tələb etmədilər. Bu iş üçün əlbəttə Şirməmməd müəllimə böyük minnətdarlığımı bildirirəm.

Şirməmməd müəllim 1924-cü il dekabrın 17-də anadan olmuş, Şəkinin havasını almış, bu havada böyümüşdür. Bizə dərs deyəndə hiss olunurdu ki, o texniki fənləri yaxşı bilir, xüsusən riyaziyyatı, fizikanı. Sonra məlum oldu ki, o, iki illik Şəki şəhər müəllimlər institutunun fizika-riyaziyyat fakultəsini bitirmişdir. 1944-1945-ci illərdə "Şəki fəhləsi" qəzetində çalışmış və jurnalistika şöbəsi yaradılan kimi 1945-ci ildə sənədlərini bu şöbəyə verərək jurnalist olmaq qərarına gəlmişdir. Həmin şöbəni əla qiymətlərlə bitirib fərqlənmə diplomu almış və dərhal Moskvaya jurnalistika fakultəsinin öyanı aspiranturasına göndərilmişdir.

Moskva məktəbi onu daha da formalaşdırıb, yetişdirmiş və 1954-cü ildə burada dissertasiya müdafiə edib tarix elmləri namizədi olmuşdur. Çox qərəbədir ki, ilk

dəfə Rusiyanın məşhur jurnalistlərindən ibarət elmi şura yaradılarkən Şirməmməd Hüseynov burada "1917-1920-ci illərdə Azərbaycan mətbuatı" mövzusunda dissertasiyasını müdafiə etdi. Həmin müdafiədə o zaman Moskvada olan jurnalistika kafedrasının müdiri Həsən Şahgəldiyev iştirak etmiş və nitq söyləmişdir. Şirməmməd müəllim Azərbaycanda jurnalistika üzrə ilk elmlər namizədi kimi Azərbaycana qayıtmış, həmin ildən indiyə Bakı Dövlət Universitetinin, jurnalistika kafedrasının müəllimidir. Burada o, dosent, professor, dekan, kafedra müdiri səviyyəsinə qədər yüksəlmişdir.

Şirməmməd müəllim çox sanballı adamdır. Jurnalistika şöbəsi filologiya fakultəsindən ayrılıb ilk dəfə fakultəyə çevriləndə onun dekanı Şirməmməd Hüseynov oldu. O, 6 il fakultənin dekanı işlədi (1970-1976) və fakultəni çox genişləndirdi. Əvvəla tələbələrin qəbul sayını artırdı, rus sektorunu da əlavə elədi, fakultəni gözəl bir tədris ocağına çevirdi. O, əvvəlcə filologiya fakultəsində dekan müavini işləmişdir (1966-1969). Bu məsələlərinin hamısını çox gözəl bilirdi.

Şirməmməd müəllim fizika-riyaziyyat fakultəsini bitirdiyi halda nə üçün jurnalistikaya gəlmişdir? Bu məsələ bir qədər mübahisəlidir. O, sənədlərini şərqşünaslıq şöbəsinə vermişdir. Məqsədi də bu idi ki, dildən daha çox əlifbanı öyrənsin. 1945-ci il idi. O, vaxt müharibə təzəcə qurtarmışdı, hamı sevinc içərisində idi. Tələbələr ciddi imtahandan keçirmirdilər. Bəzən söhbətlə kifayətlənirdilər. Müəllimlərdən biri təkid eləyir:

- Səni şərqşünaslığa yaza bilmərik. Mühəkiməli oğlansan, səni yazırq hüquq fakultəsinə.

Çox təkid edirlər, o razı olmur. Axırı onun "Şəki fəh-

ləsi” qəzetində işlədiyini nəzərə alıb, təzəcə açılan jurnalistik şöbəsinə yazdırmağa razı edirlər.

Mən bu barədə sonralar Şirməmməd müəllimlə söhbət etdiyim vaxtlarda ondan soruşdum:

- Yaxşı, Şirməmməd müəllim, sizin çoxlu kitablarınız, külli miqdarda məqalələriniz var, lakin Sizin son dövr fəaliyyətiniz, tədqiqatlarınız ərəb əlifbasıyla bağlıdır. Şərqsünaslıq şöbəsinə ərəb əlifbasını daha yaxşı öyrənmək istəyirdiniz, jurnalistika buna mane olmadı ki!

- Yox, sən bilirsen, jurnalistikada da ərəb əlifbasını öyrənirdik. Mənim dissertasiyamın mövzusu 1917-1920-ci illərdə Azərbaycan mətbuatı idi. Ərəb əlifbasını bilmədən bu dövrü öyrənmək mümkün deyildi. Ərəb əlifbasını da mən o zaman azdan-çoxdan bilirdim.

- Siz ən çox M.Ə.Rəsulzadə ilə məşğul olursunuz, amma mənim ələmdə M.Ə.Rəsulzadə haqqında sizin elədiyinizi heç kəs eləmiyib.

- Görək olanını deyəsən, şişirtməyəsən, artırmayasan. Tarixi hadisəni danmaq olmaz. Bunlar hamısı bizim tariximizdir.

- Siz belə dar macalda, kitab nəşrinin çətin olduğu bir zamanda M.Ə.Rəsulzadənin iki cildliyini toplayıb nəşr elədiniz, çox sağ olun. Ona görə sağ olun ki, müasir oxucuların çox şeydən xəbəri yoxdur. Ərəb əlifbasını da oxuya bilmirlər. Bəzi cavanlar hay-küy qaldırır, çığır-bığır salırlar, amma siz başınızı salıb M.Ə.Rəsulzadə irsinin toplanması və nəşri ilə məşğulsunuz. Sizin nəşrlərdən çox şey öyrənirik. Rəsulzadənin əsərlərini əsasən 1914-cü ilə qədər toplayıb nəşr edə bilmisiniz. Mən bunun nə demək olduğunu çox yaxşı bilirəm. Rəsulzadənin heç bir əsəri o illərdə kitab şəklində çap olunmamışdır. İndi onları

toplamaq, tərtib etmək çox çətinidir. Bu çətin işi siz gördünüz və bizi yeni bir ələmlə üzbə-üz gətirdiniz. Burada nə yoxdur? O dövrün ən məhsuldar publisistlərinə biri Rəsulzadədir. Onun həmin illərdə İrana gedib Səttərxanla görüşməyi, İran məktubları, erməni məsələsindəki prinsipiallığı, “Nağəhan bəla” səhnə əsəri, N.Nərimanovun, Ü.Hacıbəyovun əsərləri haqqında doğru fikirləri, İranda Avropa tipli qəzet buraxması bizim üçün fəxrdir. Hələ N.Nərimanovun “Bahadır və Sona” romanı haqqında “İqbal” qəzetinin 4 nömrəsində dərc etdirdiyi gözəl məqaləsinə görə ona, hətta sizə də çox sağ ol demək lazımdır. O, həmin məqaləsində yazırdı: “Bu müvəffəqiyyətdən ötrü Nəriman qardaşımızı bütün səmimiyyətimizlə təbrik edirik”. Bu sözlər nə qədər gözəl səslənir. Mən deyəndə ki, N.Nərimanov və M.Ə.Rəsulzadə “bir millətin iki gözü, bir millət ağacının iki budağıdır”. Onda bəzi ağzı göyçəklər bunu bəyənmiş, onları bir-birinə qarşı qoyur, adlarının bir yerdə çəkilməyini istəmirlər.

- Belədir mənim əziz tələbəm! Bu bizim tariximizdir. Tarixə ləkə salmaq, olmayan şeyi danışmaq, olan şeyi də danmaq olmaz. Mən bu günlərdə rus bölməsində dərs deyirdim. Ədəbiyyat yazdıranda sənəin 1961-ci ildə çap olunmuş “Kəşkül” qəzeti haqqında məqaləni onlara yazdırdım, dedim bundan yaxşısını tapa bilməyəcəksiniz. Bu sənəin diplom işin idi. Diplom rəhbərin də professor Abbas Zamanov idi. Görürsən hamısı yadımdadır.

- Çox sağ olun, bu mənim ilk məqaləmdir.

- Nə olsun ilk məqalədir. 40 ildir bu məqalə karımıza gəlir. Niyə, çünki düzünü yazmısan, olduğunu yazmısan və yaxşı yazmısan.

Budur professor Şirməmməd Hüseynovun meyarı,

ölçüsü. O. düzü düz. əyrini əyri deməkdən çəkinmir, qorxmur. O, belə yaşamış və belə öyrətmişdir. Onu ucal-
dan da, yaşadan da budur. Şirməmməd Hüseynova bir ne-
çə şer həsr etmiş, onun ləyaqətini, dəyanətini, qeyrətini
həmişə yüksək qiymətləndirmiş, öz uşaqlıq dostunun bu
cəhətləri ilə fəxr etmiş hörmətli şairimiz Bəxtiyar
Vahabzadə onun "Müstəqilliyin çətin yolu" kitabına yaz-
dığı "Öz gözü ilə görüb öz ağı ilə düşünmək" sərəlvhəli
müqəddimədə deyir:

"Jurnalistlərin ağısaqqalı Şirməmməd Hüseynov Azər-
baycanda sover rejimi qurulana qədərki dövrü mətbuatı
böyük səbr və həssaslıqla izləmiş, iynə ilə gor qaza-qaza
M.Ə.Rəsulzadə, Əhməd bəy Ağayev, Əli bəy Hüseynza-
də, Ömər Faiq Nemanzadə, Üzeyir bəy Hacıbəyli və bu
kimi böyük qələm sahibləri bu gün bizim üçün lazım olan
fikir və mülahizələrini üzə çıxarmış, bu kitabı ilə oxucuya
təqdim etmişdir".

Şirməmməd müəllim BDU-da mətbuat tarixi kafed-
rasının professorudur, mətbuat tarixi ilə məşğul olanlara
rəhbərlik edir, özü də durmadan, yorulmadan yazır,
yaradır. Bu işdə ona uzun ömür, yaradıcılıq uğurları arzu
edirəm. Onun yazdığı hər şey maraqlıdır, xoşdur və bizim
xalqımızın tarixini öyrənmək üçün lazımdır.

2003

TƏLƏBƏLƏRİN ANASI

ƏZİZƏ CƏFƏRZADƏ

(1921)



Əzizə xanım mənə dərs deməyib, amma mən onu çox yaxından tanıyıram. Əvvəla, 1981-ci ildən 1991-ci ilə qədər mən Bakı Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsində qiyabi və axşam şöbələrinin dekanı idim. Filologiya elmləri doktoru, professor Əzizə xanım Cəfərzadə də bu şöbələrdə dərs deyən çox səliqəli bir müəllim idi. Bu səliqəli sözünü mən təsadüfi işlətmədim. Müəllimlərin hamısı səliqəli olmalıdır, qadın müəllimləri də xüsusi ilə. Amma Əzizə xanımın səliqəliyinin ayrı mənası var. Bircə dəfə də dərsə barmaq arası baxmadı, dərsə gecikmədi, dərs buraxmadı. Özü də necə dərs deyirdi. Uşaqların hamısı Əzizə xanımın dərslərindən ləzzət alırdılar. Belə də olmalı idi. Çünki Əzizə xanım bizim ədəbiyyatımızın klassiklərinin bir hissəsi haqqında gözəl romanlar yazmışdır, hamı o romanları oxuyur, sonra onların haqqında mühazirəyə qulaq asır. Bunlar çox mənalı, orijinal və gözəl idi.

Sonra Əzizə Cəfərzadə mənim doktorluq dissertasiyamın opponenti olmuşdur. Mənim ikinci opponentim idi. Opponent oppozisiyada duran deməkdir. Bunlara öz mövqeyinin doğruluğunu sübut etmək üçün, dissertasiyanı, bir növ, opponentin əlindən almalı və özünüklə eləməlisən.

Əzizə xanım o zaman Milli Elmlər Akademiyasının Əlyazmalar institutundan universitetə təzəcə keçmişdi. Ona əvvəlki işlərindən bələd idim. Çoxlu tədqiqatları vardı. Bakı Dövlət Universitetinin 1946-cı ildə bitirmiş, hər şeylə maraqlanan, hər şeydən yazmağa çalışan və çox şeydə də müvəffəqiyyət qazanan bir qadın idi. O, əvvəlcə Kinostudiyada ssenari şöbəsinə, sonra Bakı Teatr Texnikumunda çalışmış, 1947-50-ci illərdə aspiranturanı bitirmiş, qiyabi Pedaqoji institutunda kafedra müdiri olmuş, 1956-cı ildə tale onu ölkəmizin uzaq Şərqi aparmış, Xabarovsk Pedaqoji İnstitutunda dosent işləmişdir, 1957-ci ildə Əlyazmaları institutuna qayıtmışdır.

Dünyanı gəzmiş belə bir qadınla Elmi Şurada, camaatın gözü qarşısında necə müsahibə alacağımı ağıma sığışdırı bilmirdim. Özü də o adamlarla ki, o, dünyanın Qana, Avrasiya, Yuqoslaviya, İrak, Türkiyə, Hindistan, İran, İzrayıl və s. ölkələrini gəzmiş ola.

Mən birinci opponentim akademik Məmməd Cəfər müəllimdən, axırıncı opponentim professor Murtuz Sadiqovdan o qədər çəkinməmişdim, nə qədər Əzizə xanımdan çəkinirdim. Əzizə xanım həmin anlarda Moskvaya getmişdi. Bu da mənim işimi bir qədər çətinləşdirirdi. Əzizə xanım gəldi, mən görüşünə getdim:

- Əsəri nə vaxt oxuyacaqsınız? – deyə soruşdum.

- Əsəri oxumuşam da, rəyini də yazmışam – deyə

Əzizə xanım dilləndi. Mən təəccüblə soruşdum:

- Siz Moskvada deyildinizmi, harada oxuyub yazdınız.

- Yolda. Moskvada yazmışam. Mən belə şeylərə çox alışmışam. Al, bu da rəyin. Çox sağ ol, belə gözəl iş yazdığına görə!

- Afərin Əzizə xanım sizə. mən belə şeyi heç görmürəm.

Əzizə xanımın bir dəfə də tənqidi qeydi yox idi, başdan-ayağa tərif idi. İnsan hər şeydə gözəl olmalıdır. Onun fikri də, düşüncəsi də, qələmindən çıxan məhsul da gözəl və cəlbedici olmalıdır. Əzizə xanım da belələrinəndir.

Əzizə xanımı saxlayan, yaşadan bu gözəllikdir. O, artıq universitetə az-az gəlir, burada o, tam ştatda olduğu kimi məsləhətçidir. 80 yaşını keçirib, yenə də yazmaqdan doymur. Ona bu işdə can sağlığı və yaradıcılıq müvəffəqiyyətləri arzulayıram. Onun haqqında çox yazmaq olar, ancaq mən vaxtilə yazdığım bir məqalə ilə kifayətlənirəm.

2003

ƏZİZƏ CƏFƏRZADƏNİN “VƏTƏNƏ QAYIT” ROMANI HAQQINDA BƏZİ QEYDLƏR

Son vaxtlar Azərbaycan bədii nəsrində xeyli canlanma hiss olunmaqdadır. Bu əlbəttə, fərəhli və sevindiricidir. Bunun fərəhli cəhəti bir də orasındadır ki, bədii nəsrimizin üföqlərinin genişlənməsində qadın yazıçılarımızın fəaliyyəti hiss olunacaq dərəcədə artmışdır. Xüsusən tarixi roman və hekayətləri ilə oxuculara yaxşı tanış olan yazıçı-alim Əzizə Cəfərzadənin fəaliyyəti

diqqəti daha çox cəlb edir.

Əzizə xanımın XIX əsrin böyük şairi Seyid Əzim Şirvaninin həyatı fonunda dövrün ədəbi-ictimai hadisələrindən bəhs edən "Aləmdə səsim var" romanı bir neçə il bundan əvvəl çap olunmuş və rəğbətlə qarşılanmışdı. Bu il isə "Gənclik" nəşriyyatı onun "Vətəne qayıt" adlı yeni romanını oxuculara təqdim etmişdir. Bu romanın isə əsas bədii obyektı XVIII əsrin görkəmli şairi Nişat Şirvani və onun dövrüdür. Oxucu Əzizə xanımın XX əsrin maraqlı və istedadlı şəxsiyyətlərindən olan Abbas Səhhətin həyatı və mühitindən bəhs edən "Yad et məni" romanının jurnal variantı ilə də tanışdır. Deməli, yazıçı xalqımızın üç əsrlik tarixini üç böyük sənətkarın həyatı və mübarizəsi fonunda qələmə almağı, onun bədii salnaməsini yaratmaq kimi necib və şərəfli bir işə girişmiş və buna əsasən nail olmuşdur.

"Vətəne qayıt" romanı yazıçının son qələm məhsullarından olsa da, tarixi trilogiyanın birinci kitabıdır. Özü də tariximizin ən mürəkkəb bir dövrünə-XVIII əsrin əvvəllərində baş verən ziddiyyətli hadisələrin bədii təsvirinə həsr olunmuşdur. Məlumdur ki, Azərbaycan bu dövrdə ən fəlakətli günlər keçirirdi. O, iki böyük dövlətin – Şimaldan Pyotr Rusiyasının, cənubdan İrənin, açıq və gizli döyüş meydanına çevrilmişdi. Tez-tez əldən-ələ keçən şəhərlər talanır, xalq göz yaşları içində boğulur, vətənin oğul və qızları qolu bağlı əsir aparılır, alimlər doğma yuvasından, isti bucağından didərgin düşürdü. Xalqımızın ən kədərli nəğmələri, ürək dağlayan bayatıları da elə bu dövrdə yaranmışdı.

Romanda xalqımızın başına gətirilən bu fəlakətlər Şamaxı hadisələrinin, Şirvanda gedən siyasi çarpışmaların, daxili özbaşınalığın fonunda qələmə alınır, ictimai

mübarizə və etiraz motivləri də bunlarla bağlı şəkil də əks etdirilir. Bunun üçün yazıçı o dövrün ən məşhur sənətkarlarından olan Nişat Şirvaninin həyat və fəaliyyətini romanın əsas süjet xəttinə çevirmiş və bütün bədii axtarışlarını onunla əlaqədə davam etdirmişdir.

Məlumdur ki, Nişat Şirvani haqqında elmi və tarixi mənbələrdə geniş məlumat yoxdu. Şairin əsərləri də tam halında bizə gəlib çıxmamış, itib-batmışdır. Onun vətəni Şamaxı hesab olunsa da, doğulduğu və öldüyü il və yer məlum deyildir. Şair doğma vətəninin yad tapdaqları altında özildiyini görüb ona etiraz etdiyinə və etiraz əlamətlərini poetik formada bildirdiyinə görə təqib olunmuş, vətənidən didərgin düşmüş və o zaman Rusiyanın əlində olan Salyan şəhərinə sığınıb qalmış komada fərəhsiz günlər də keçirmişdir. Feodal ağalığı dövründə, ümumiyyətlə sinifli cəmiyyətdə sənətkar həmişə zülm içərisində yaşayan Nişat kimi sənətkarların faciəsi ictimai faciə idi, xalqa, vətəne bağlı olan bir bəla idi. Odur ki,

Bu cahanın bir həqiqi aşinasın görmədim,

Hər kimin çəkdim cəfasın, bir səfasın görmədim

- deyən şair onu da əlavə edirdi ki:

Hər aşiqi şeyda özünü yara yetirdi,

İqbal zabun oldu, mənimki belə düşdü.

Bu eyhamlar, şikayətlər yazıçının bədii axtarışlarına və təxəyyülünə qol-qanad vermiş və o, tarixi həqiqətləri bədii həqiqətə çevirmək üçün dövrün ictimai-siyasi hadisələrini, bədii materiallarını, ədəbi faktlarını diqqətlə öyrənmiş, onları bacarıqla öz məqsədinin axarına yönəltmişdir. Xüsusən vaxtilə tədqiqatçı Qulam Məm-

mədlinin Təbriz arxivlərindən tapdığı və 1946-cı ildə çap etdirdiyi "Qəsidiyi-Gülşad" əsərində bədii priyom kimi istifadə olunmuş, yazıçıya İstanbul saraylarına yesir gedən Azərbaycan qızlarının fəlakətini göstərməyə imkan vermiş, bir sıra xarakterlərin açılmasına kömək etmişdir.

Biz yazıcının əsas qəhrəmanları ilə də elə bu şerin təsiri ilə yaradılan bədii lövhələrdə tanış oluruq. Gələcəkdə Nişat təxəllüsü ilə şerlər yazacaq Nəcəf da gözələrinin qabağında qolu bağlı yesir gedən qızların ümumi faciəsindən, ana naləsindən vahimələnir və ilk dəfə fəryad qoparır. Oxucu hiss edir ki, onun uşaq qəlbindən qopan fəryad sonralar yadelli işğalçılara və daxili istismarçılara qarşı dərin nifrətə çevriləcək və ictimai şəkil alacaqdır.

Romanın süjeti çox maraqlı və sadədir. Bacısı qızı Gülşadın İstanbula yesir aparılmağında və əri Əbdüləlinin vətən uğrunda həlak olmasından sonra Şərəfnisə mehrini balaca Nəcəfə salır, onu yeganə ümidgahı kimi böyüdür, misgər şagirdliyinə verir. Uşağın oxumağa meylini və marağını hiss edən usta Məşədi Haşım onun mollaxanaya da getməsinə imkan yaradır. Nəcəf bacarıqlı misgar və istedadlı şair kimi formalaşır. O, böyüyüb həddi-buluğa çatdıqdan sonra təkə doğma anasının ümid çırağı yox, ana vətənin dərdinə əlac axtaran və bu yolda işgəncələrə məruz qalan bir vətəndaş olur. O, vətəni yadellilərin pəncəsindən xilas etmək yolları arayan gizli "Haqperəst qardaşlar" cəmiyyətinin fəal və nüfuzlu üzvlərindən birinə çevrilir.

"Haqperəst qardaşlar" cəmiyyətinin Əsgər bəy, Şükür bəy, Şəbnəm bəyim, Ələmşar, Qədəmşah və başqa üzvləri vardır. Lakin onların hamısı eyni məqsədə xidmət etmir. Xüsusən türk sultanının Şamaxıdakı hakimi Ehsan

bəyin qayını Əsgər bəy cəmiyyətin rəhbəri kimi geniş fəaliyyət göstərsə də, məqsədi gözyaşlarına, insan faciələrinə son qoymaq deyildir. O, xüdpəsənt və şöhrətpərəst bir adam olduğu əsas məqsədi Nişatın nüfuzundan istifadə edib hakimiyyəti öz əlinə almaq, xütbəni öz adına oxudub, Şirvan hakimiyyətinə çatdıqdan sonra onun "Haqperəst qardaşlar" cəmiyyətinin işini götürüb istədiyi kimi hökm sürməlidir. Belə də olur. Qızılbaş və Osmanlı qoşunları geri oturulduqdan və xanlıq xütbəsi Əsgər bəyin adına oxunduqdan sonra o, heç iki həftə keçməmiş "dişlərini göstərməyə" başlayır. Verdiyi vədədən birini də yerinə yetirmir, xərəcə birə iki artırır, özünə xəzinə düzəltmək, saray tikdirmək xəyalına düşərək, heç kəsə göz açmağa imkan vermir, danışanın dili kəsilir, görünən gözələri çıxarılır. Ona etiraz edən Nişat döyülüb təhqir olunur və vətəndən sürgün edilir.

Bir çox tarixi ictimai-siyasi, faciəvi və lirik hadisələr də bu ümumi süjet xəttinə daxil edilmiş, dövrün müəyyən salnaməsinin yaradılmasına yönəldilmişdir. Türkiyə ilə Şamaxı arasındakı diplomatik əlaqələr, rus ordusunun Xəzər boyu fəaliyyəti, xüsusən Kür vadisində möhkəmlənmək məqsədilə Zimbulatovun rəhbərliyi altında Salyana göndərilən rus zabitləri və s. tarixi faktlara əsaslanır. Yazıçı onlara yeni həyat verir, bədii həqiqətə çevirir, hadisələrin inkişafında, xarakterlərin açılmasında bunlardan istifadə edir.

Ümumi xəttə daxil edilən lirik hadisələr əsərin daha oxunaqlı və maraqlı olmasına kömək etmişdir. Xüsusən Nişat-Şəbnəm, Nişat-Marə xəttləri yazıcının təsvir ustalığını, qəlb tərçümanı olduğunu göstərən uğurlu lövhələrdir. Yazıçı xalq həyatını, məişətini, dövrün danışiq tərzini yaxşı bilir, obrazları fərdiləşdirməyi və

tipikləşdirməyi bacarır.

Yazıçı tarixi mövzuya müraciət etsə də, hadisələrə bu günün gözü ilə baxır, onlara müasir tələblərdən yanaşır. Odur ki, onun müsbət qəhrəmanları yüksək vətənpərvərliyi, müsbət əxlaqi keyfiyyətləri, necib və xoş sifətləri ilə seçilir. Bu cəhət Nişat, Maro, Şəbnəm və başqa obrazlarda daha çox hiss olunur.

Romanda çox maraqlı, yadda qalan qadın obrazları vardır. Yazıçının bədii fantaziyasının məhsulu olan bu obrazlar bəzən tarixi faktlarla təzad təşkil edir. Belə ki, XVIII əsrin maraqlı tarixi sənədlərindən olan "Qəsideyi-Gülşad" Azərbaycan xalqının başına gətirilən müsibətlər haqqında yazıçıya bədii material versə də və o, həmin faktın fonunda ümumi ictimai bəlani əks etdirsə də Azərbaycan qızlarının bütünlüklə mübarizlik əzmini itirmiş kölə olması fikrindən uzaqdır. O, bir tərəfdən yeddi qızın dilindən deyilmiş

Bizi ayırdılar ata-anadan,

Yarəbbim, sən qurtar bu qəm-xanədən

- deyə ümidlərini təkə göylərə bağlayan yesir qızları, digər tərəfdən kişi paltarını geyinib, yaraqlanıb düşməni qabağına çıxan, vətən uğrunda ölüm-dirim mübarizəsinə qoşulan Şəbnəm, Badam kimi igid qızların inandırıcı obrazlarını yaradır.

Şəbnəm Əzizə Cəfərzadənin yaratdığı ən orijinal və maraqlı obrazlardandır. O, Şamaxı hakimi Ehsan bəyin baldızı, "Haqqpərəst qardaşlar" cəmiyyətinin rəhbəri Əsgər bəyin bacısıdır. Yazıçı onu bir qədər romantik boyalarla vermişdir. Şəbnəm "Dədə Qorqud" dastanının qadın qəhrəmanları kimi at minən, ov ovlayan azadlığı və sərbəstliyi, məğrurluğu və qocaqlığı ilə seçilən, yeri gələndə kişilərlə nizələşən cəngavər bir qızıdır. İlk səhnə-

lərdən o, vətənə, xalqa məhəbbəti, yenilməz və qorxmazlığı ilə oxucunun diqqətini cəlb edir. Yazıçı artıq təfərrüata, geniş təsvirlərə lüzum görmədən, lakonik və canlı lövhələrlə, eyham və ştrixlərlə onun xarakterini açıb göstərir. Xüsusən Şəbnəmlə bacısı Gülbədən arasında gedən aşağıdakı kiçik dialoq obrazın xarakteri haqqında gəniş təsəvvür yaradır:

- "Şükür bəy də razı olmaz ki, arvadı dağlarda-daşlarda at çapsın, cıdırı çıxsın..."

- Mən hələ Şükür bəyin arvadı deyiləm. O da mənim başımın dargası...

- Çox da indi deyilsən. Qardaşın da razılıq verib, yez-nən də. Alış-veriş qurtarıb gedib!...

- Bəs mən? Heç məndən soruşan olmayacaq ki, "abdal eşşəyin hanı?"

- Sən nəkarəsən qardaşın duran yerdə? Köhnə kəndə təzə dəb qoymayacaqsan ki? Bu vaxtacan hansı qızdan soruşublar ki, səndən soruşalar".

Bu parça Şəbnəmin xarakterini və feodal cəmiyyətdəki vəziyyətini açıb göstərsə də, onun könül arzularını, azadlığını məhdudlaşdırma bilmir. Məneələrə, hədə-qorxulara baxmayaraq o, ürəyi istəyəndə yenə də özünü köhlən atının yanına atır, çöllərdə seyrə çıxır. Şəbnəmlə bağlı həmin lövhələrin birində oxuyuruq: "Qız nə zaman üzünə niqab salıb ata sıçradığını bilmədi. Atın dal ayağının nalları darvazanın o biri üzündə qığılcım saçanda həyat adamı özünə gəldi. Qab qaba deyən kimi, ev əhli bir-birinə deydi. Nişanlı qız at belində tək-tənha çöllərə seyrə çıxmışdı, o da belə bir dövrə, belə bir zamanda..."

Gülbədən bəyim bacısının atlandığını eşitməkdən çox qəlbiylə duydu. Atın ayaq səslərindən anladı. Üzü kirşanlı, başı tarım sarınmış halda eyvana cumdu:

- Ay qırılmışlar, hardeydüz? Gözünüz kor idi? Əliniz şil idi? Diliniz lal idi, niyə mənə xəbər vermədüz? Kişi, sənə neçə kərə demişəm ki, kəhər köhləni heyət-bacada çox gözdirmə, bacardıqca Şəbnəm bəyimin gözlərindən iraq elə... Elə hey öz bildiyini eləyirsən!...

Son sözlər mehtərə aid idi. Odur ki, kişi cavab verdi:

- Vallah, bəyim, heç kiçik bəyimin oyandığından xəbərim yox idi... Dedim tezdərəkden atı gözdirim, qaytarım axuruna...

- Allah kəssin səni! Di durma, yüngür gədələrə xəbər elə! Bir neçə nökrə atlansın, qara verin qıza dəyib dolayan olmasın. Vallah, kişi, divandan qayıdanda divanınızı eləyəcək!”

Bu kiçik parçalarda nə qədər canlı dinamika, obraz fərdiliyi, fikir aydınlığı, danışıq əlvanlığı vardır! Bunlar bütün roman boyu hiss olunmaqdadır. Şəbnəm əsərin əsas mərkəzi obrazlarından olduğu üçün yazıçı ona xüsusi diqqət verir, ona əlvan boyalar vurmaqda xəsislik göstərmir. Şəbnəmin Nişata həddindən artıq meyilli olmasına baxmayaraq yazıçı bu məsələyə bir qədər ehtiyatla yanaşır, qarşılıqlı məhəbbətə imkan yaradır və şairin məhəbbətini başqa səmtə yönəldir.

Nişatın ilk ailə səadəti uzun sürməmişdir. Onun cavan arvadı Əbutar uşaq üstə ölmüşdü. Bacısı qızı Gülşadın yesir aparılmasından və əri Əbdüləlinin ölümündən sonra cavan gəlininin də tələf olması Nişatın anası Şərəfnisənin dərđini daha da artırmışdı. Onun dərđini yüngülləşdirmək, fikrini dağıtmaq üçün kömək əli uzadanlar çox idi.

Ümumiyyətlə, Əzizə Cəfərzadə maraqlı süjet qurma qabiliyyətinə, axıcı və rəvan təsvir dilinə malik olan yazıçıdır. Onun son dərəcə gözəl, cəlbedici təhkiyyə üsulu, səlis dili, oxucunu ələ almaq, onun diqqətini

hadisələrin axarına yönəltmək bacarığı vardır ki, bu cəxrlərinə müəssər olan keyfiyyət deyildir.

“Vətənə qayıt” romanında bütün hadisə və əhvalatlar və bununla bağlı olan lirik haşiyələr bir ana xəttində, bir problem ətrafında birləşir ki, bu da sənətkar və zaman, sənətkar və xalq problemidir. Sənətkar harda olursa olsun, necə yaşayrsa yaşasın, o, xalqla birgə nəfəs almalı, onun dərđinə kədərlənməli, xoş günü üçün çalışmalıdır. Əzizə Cəfərzadənin bir yazıçı kimi, bədii ideali də bundan ibarətdir. O, Nişat Şirvanini də məhz bu cür yaratmışdır.

Romanda təsvir olunan hadisələr rəmzi mənə daşıyan bir sonluqla bitir. Nadir şahın ölümündən sonra Azərbaycan üzərinə axan İran qoşunu geri çəkildi. Ölkədə vəziyyət dəyişdi. Pərakəndə müstəqil xanlıqlar yarandı. Belə bir vaxtda düşünüən beyinin və vuran əlin vətən üçün gərəkliliyi daha çox hiss edildi. Odur ki, doğma yurdundan uzaq düşmüş şair vətənə çağırılır. Onun ayağına qeyri-adi bir elçi gəlmişdir. Bu, şairdən qarşılıqlı məhəbbət görməsə də, ona biganə olmayan Şəbnəm idi. Vətənin igid qızı, oğlun anası Şəbnəm. “Şair hənirtiyə alaçıqdan çıxanda heyrətdən donub qaldı. Qapıda sahibi kimi əvvəlki gözəlliyini, köhləniyini itirmiş kəhər at, üstündə də saçlarına dən düşmüş Şəbnəm bəyim göründü. Yaraqlı-əsbablı olsa da, əvvəlki tənəsübünü itirməmiş bədəni, daha docalığa doğru üz tutmuş qadın bədəni idi”.

Bu başdan ayağa rəmzdir, mənalı, məzmunlu bir sonluqdur. Ağıl və gücün bədii həllidir. Nişatı pəhləvan cüssəli, xalqın igid qəhrəman oğlu da dəvət edə bilirdi. Məncə, o bu qədər güclü və mənalı səslənməzdi, çünki bəşər tarixi göstərir ki, “ən güclü etiraz zəif və səbirli qəlblərdən qopan etirazdır” (N.A.Dobrolyubov). Buna görə də oxucu inanır ki, onların ağılı və gücü birləşib

vətənin azadlığı uğrunda əsas qüvvəyə çevriləcək, yadelliləri ölkədən qovub çıxaracaq, xalqın xoşbəxtliyi üçün əlindən gələni əsirgəməyəcəklər.

Romanda, mənim fikrimcə, bəzi nöqsanlar, axıracan həll edilməmiş mətləblər də vardır.

Hər şeydən əvvəl tarixi mövzuda əsər yazan tarixi təkrar etməmək üçün mühüm hadisələri, xarakter cəhətləri seçib öz məqsədinə yönəltməlidir. “Vətənə qayıt” romanının müəllifi tarixin bədii irsini yaxşı mənimsəmişdir, onları ümumi hadisələrin axarında əritməkdə çətinlik çəkmir. Lakin bir sıra mühüm tarixi hadisələrə gələndə onlara öləri toxunur, bəzən üstündən keçir. Məlumdur ki, o zaman Zaqafqaziya, romanda isə Şirvan, İran və Rusiyanın ən çox maraq göstərdiyi, diqqət yetirdiyi yer idi, onu ələ keçirmək üçün bunların hər üçünə ciddi cəhd göstərilirdi. Böyük Pyotun azərbaycanlılara məşhur müraciəti məlumdur. Yaxşı olardı ki, yazıçı “Haqqpərəst qardaşlar” cəmiyyəti adı ilə təqdim etdiyi vətənpərvərləri bu məsələ ilə bağlayıb bunun bədii lövhəsini yaradırdı. Təəssüf ki, bunu əsərdə görmürük. Ümumiyyətlə, xalq hərəkəti zəif hiss olunur.

Yazıçı bəzən tarixi hadisələrin özünə yanaşır, onu istədiyi şəkildə həll etməyə meyl göstərir. Məsələn, məlumdur ki, 1722-ci ildə Bakını ələ keçirən rus ordusu Kür çayı vadisində möhkəmlənmək üçün podpolkovnik Zimbatovun rəhbərliyi altında Salyana bir dəstə qoşun göndərmişdi. Onların isə hamısı Salyan naibinin arvadı tərəfindən saraya dəvət olunmuş və öldürülmüşdü. Romanda isə Zimbatov xəstə vəziyyətdə Nişatın qamış komasına gəlib çıxıb və şair tərəfindən müalicə olunub sağaldılır. Yaxud Şamaxı hakimi Ehsan bəyin xidmətçilərindən birinin atası qoca kəndli Şirvanda baş verən

hadisələri türk çaparına xəbər verərək deyir:

“Hə də... bir neçə gün qalada qaldılar. Sonra söz çıxdı ki, Müskürdən Hacı Davud, Məcalisdən Əhməd xan Hüseyn xan oğlu, bir də Qazıqumuqdan Surxay xan qoşun çəkib Şirvana, Şamaxının üstünə. On beş gün şəhəri mühasirəyə alıblar, bütün qızılbaşları, urus tacirlərini qırıblar, oturublar orada. Ehsan bəy də bunu eşidən kimi (?) o saat köç təbili vurdurdu... O yandan xəbər çıxdı ki, Surxay xanla Hacı Davudun arası dəyib. İndi Şamaxıda taxt üstündə vurhavurdu... Nadir şah da şəhəri göçürdü Ağsuda təzə şəhər tikdirir” (səh.174).

Bu kiçik parçada adları çəkilən adamların hamısı tarixi şəxsiyyətlərdir, deyilən əhvalatlar da olmuşdur. Amma qocanın dediyi kimi, hamısı bir vaxta baş verməmişdir. XVIII əsrin lap əvvəllərində Səfəvi dövlətinin zəifləməsindən nə Şirvanda İran istilasına qarşı baş verən narazılıqdan istifadə edən Dağıstan feodallarından Hacı Davud və Surxay xan Şamaxı üzərinə hücum etmiş və 1721-ci ildə şəhəri ələ keçirmişlər. Hacı Davud türk təbəliyini qəbul etmiş və türk sultanı tərəfindən Şamaxı hakimi təyin edilmişdir, Surxay isə Hacı Davuda göstərilən etimaddan incimmiş və kəsüb öz yurduna qayıtmışdır. Bir neçə il sonra yenə də türk sultanı Hacı Davudun Rusiyaya münasibətindən şübhələnib onu 1728-ci ildə al dili ilə İstanbula çağırmış və orada həbs edib ömürlük Kipr adasına sürgün etdirmişdir, həmin il sultan Şamaxı hakimliyini Surxay xana həvalə etmişdir. Surxayın hakimliyi isə 1734-cü ilə qədər davam etmişdir. Şirvan hadisələrindən qeyzə gəlmiş Nadir şah hakimiyyət başına gələn kimi şəhər üzərinə güclü qoşun yeritmiş, Surxay xanı Dağıstana qovmuş, şəhəri isə yerlə yeksan edib mərkəzi Ağsuya köçürmüşdür.

Gördüyü kimi, bütün bunlar bir neçə ayın və günün işi deyildir və onların hamısını bir yere yığıb qocanın dilindən çapara söylənməsi tarixi həqiqətə ziddir. Digər tərəfdən əgər bunlar Ehsan bəyin və Əsgər bəyin prototipidir, onda yenə də onlar bu şəkildə təqdim olunmamalı idilər.

Romanda bəzən də nağılcılıq, macəraçılıq özünü göstərir. Məsələn, Nişatın atası Əbdüləlinin Şirvan üzərinə hücum çəkən düşmən qoşununu aldadaraq sıldırım qayalardan uçurub məhv etməsi nə dərəcədə ağılauyğundur?! Üstəlik xalq rəssamı M.Rəhmanzadə buna xüsusi rəsm də həsr etmiş, bütün bir suvari ordunun qayalardan necə uçub parçalandığını göstərən bir lövhə yaratmışdır.

Hindistanda meyidi yandırmaq dini adətdir. Belə adətlərdən biri də ölmüş kişini sağ qalan arvadı ilə birgə yandırmaqdan ibarətdir. O zaman Azərbaycana gəlmiş hind tacirləri, zəvvarları ölmüş tacir yoldaşlarının dəfn mərasimini öz adətləri üzrə keçirmək istəyirlər. Əvvəla, belə bir mərasimin uğurlu və uğursuz həlli müəllifinə və müasir oxuculara nə verə bilər? Onlar din xadimlərindən rəsmi icazə də alırlar. Amma bir məsələ işi çətinləşdirir. Ölmüş tacirin arvadını Hindistandan Azərbaycana gətirmək mümkün olmadığına görə onunla birlikdə Şamaxı meşələrində yandırmaq üçün gerek yerli qadınlardan birinin razılığı alınsın. Belə bir qadın tapılır. Bu kim olsa yaxşıdır. Nişatın uşaqlıq dostu, könül həmdəmi, sevib seçdiyi, evlənə bilmədiyi erməni qızı Maro! Gözəlliyi ilə tonqalın şəfəqlərinə üstün gələn Maro cızhacız yandığı anda "Haqqpərəst qardaşlar" cəmiyyətinin üzvləri tərəfindən xilas olur, ölmür, amma üz-gözü qovrulub gözəlliyini itirir, ömürlük şikəst olur. Bununla o, öz gözəlliyindən intiqam alıb dini ayrı-seçkiliyi etiraz edir.

Fikir nəcibse, onun bədii həlli qondarma və qeyri-

təbiidir. Əsərin oxunaqlığına, xarakterin açılmasına kömək etmir, əksinə ikrah doğurur.

Müəllifin yerli-yersiz haşizlərə çıxması, oxuculara, dostlarına müraciət etməsi də bədii əsər üçün yaxşı səsəlmir, artıq görünür.

Romanda süjet dağınıqlığı hiss olunur. Doğrudur, əsərdə bir-biri ilə bağlanan ayrı-ayrı rəvayətlər vardır. Onlar bir qədər pərakəndəlik yaratsa da, nəticə etibarilə bir-biri ilə səsleşir və bağlanırlar. Amma tarixi hadisələrə gəldikdə vahid ana xəttinin zəifləməsinə səbəb olur və bir növ durgunluq yaradır.

Bir yazıçı kimi Əzizə Cəfərzadə dil materialından çox məharətlə istifadə edir. Onun dili, şirin üslubu oxucuda ona qarşı rəğbət oyadır. Hiss olunur ki, bədii əsərlərinin dilinə xüsusi məsuliyyətlə yanaşır və onun üzərində ciddi işləyir. Xüsusən obrazların fərdiləşməsində, dövrün tərzində, terminlərin seçilib işlənməsində, koloritdə bunlar daha qabarıq görünür. Lakin müəllifin söz yaradıcılığı həmişə uğurlu olmur, bəzən qədim və müasir dilimizdə işlənməyən sözlərə də rast gəlirik.

Bütün bunlara baxmayaraq Əzizə Cəfərzadənin "Vətənə qayıt" romanı təkə müəllifin yox, ümumiyyətlə bizim müasir nəsrimizin yeni nailiyyətlərindən olub tarixi keçmişimizin maraqlı bir dövrünü özündə əks etdirir.

1978

MƏNALI ÖMÜR



HİDAYƏT ƏFƏNDİYEV
(1908-1977)

1957-ci ildə mən universitetin jurnalistika şöbəsinin ikinci kursunda oxuyurdum (O zaman jurnalistika filologiya fakültəsinin tərkibində bir şöbə idi). İxtisas kurslarına hələ başlamamışdıq. Ona görə də filologiya fakültəsi tələbələri ilə demək olar ki, eyni

fənnləri öyrənirdik. Ədəbiyyatımızın qədim dövrünü və folklorunu keçib qurtarmışdıq. Sentyabrda dərse gələndə cədvəlimizə "XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı" fənnindən mühazirə kursu salındığını gördük. Amma birinci dərse gələn olmadı. Mən sinif nümayəndəsi kimi dekanlığa gedib bunun səbəbini öyrənmək istədim. Məlum oldu ki, bu kursu oxumalı olan professor Mirzə Feyzulla V.İ.Lenin adına API-yə kafedra müdiri göndərildiyi üçün daha bizdə dərş deməyəcəkdir.

Gələn dərş tanımadığımız yeni bir müəllim sinifə gəldi. Uca boylu, çox təmiz və səliqəli geyinmiş bu müəllim jurnalı oxuyub bizimlə tanış olandan sonra, özünü təqdim etdi: dosent Hidayət Əfəndiyev.

İlk baxışda deyəsən, hamımızın ürəyindən təəssüf

hissi keçdi. Deməli, bizə professor yox, dosent dərş deyəcəkdir. Lakin bu ancaq ilk baxışda belə oldu. Bir azdan bütün tələbələrə üstünə elə bil su ələndi. Auditoriyaya elə bir sükut çökmüşdü ki, milçək uça, səsi eşidilərdi. Bu sükutu ancaq müəllimin gözəl, aydın diksiyalı danışığı pozurdu. Hamı diqqətini onun cəlbəedici simasına dikmişdi, hər sözüne, hər kəlməsinə böyük aludəçiliklə, vurğunluqla fikir verir, bir sözü belə buraxmamaya çalışırdı. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının zəngin faktları onun şirin mühazirələrində elə eriyib gedir, şüurumuza elə həkk olurdu ki, biz bundan mənəvi ləzzət alır, dincəlirdik. Hər dəfə onun mühazirələrini səbirsizliklə gözləyir, ona vurğunluqla qulaq asırdıq. Bəzən mübahisə də edir, mühazirə deyən müəllimləri qarşılaşdırır, birinciliyi həmişə də Hidayət müəllimə verirdik.

Jurnalistika şöbəsində oxuyanlar həmişə nədənsə coşğun xarakterli tələbələr olurdular və hər müəllim onları valeh edə bilmirdi. Hidayət müəllim birinci və yeganə adam idi ki, universitetdə də, yataqxanada da bizim ən çox söhbətimiz ondan, onun auditoriyanı ələ almaq bacarığından, bədii materialı təqdim etmək qabiliyyətindən gedirdi. Biz hiss edirdik ki, müəllim dərşliklərlə, dərş vəsaiti ilə kifayətlənmir, tələbəyə yeni şey deməyə, yeni məlumat verməyə çalışır. Amma çalışmaq bir şeydir, bacarmaq ayrı şey. Hidayət müəllim məhz öz sərəncamında olan materialı, adi ədəbi faktı öz yaradıcılıq süzgecindən keçirir, elə bil ona bal qatıb tələbələrə yedirdirdi.

İndi o gündən düz 20 il keçir. Onun aydın və gur səsi indi də mənim qulaqlarımda səslənir, oxuduğu mühazirələrin şirinliyini indi də hiss edirəm. Bu müddət ərzində Hidayət müəllimin özü də dəyişmiş, daha da püxtələşmiş, Azərbaycan ədəbi ictimaiyyətinin böyük

hörmət bəslədiyini məşhur ədəbi simalardan biri olmuşdur. Mən Hidayət müəllimi ilk dəfə görəndə onun birinci kitabının nəşrindən 20 il keçirdi, namizədlik dissertasiyasını təzəcə müdafiə etmişdi. Sonrakı iyirmi il də onun həyatına yeni məhsuldar səhifələr yazmışdı, o artıq elmlər doktoru, professorudur, 8 monoqrafiyanın, 4 dərslinin müəllifidir. Bunların ümumi həcmi üst-üstə 80 çap vərəqindən çox edir. Onun 300-dən çox qəzet-jurnal məqaləsini də bura əlavə etsək, nə qədər məhsuldar bir həyat və yaradıcılıq yoluna malik olduğuna təsəvvür etmək çətin olmaz.

Hidayət müəllim belə mərhələyə birdən-birə gəlməmişdir. O, 1925-ci ildən – 17 yaşından Şamaxıda müəllimliyə başlamış və bu şərəfli sənətin hər bir çətinliyini çiyində daşımış, onun şirinliyini doyunca dadmışdır. Şairlər vətəni Şamaxıda şair ailəsində dünyaya gələn bu insan ədəbi zövqü də atası Ağaəli bə Nəsehdən irsən qəbul etmişdir. O, bu müqəddəs irsi bir estafet kimi yeni nəsələ təlqin etmək üçün respublikamızın bir çox şəhər və kəndlərində çalışmışdır. Onun fəaliyyət göstərdiyi məktəblərin coğrafi xəritəsinə nəzər saldıqda gözlərimizin qabağında Şamaxı, Ağdam, Gəncə, Bakı canlanır. Yarım əsrdən artıq müddətdə Hidayət müəllim minlərlə gənci tərbiyə edib yetişdirmiş, onları vətəni sadiq qurucuları kimi formalaşdırmışdır. Onun tələbələrinin səsi indi ölkəmizin hər yerində eşidilməkdədir.

Hidayət Əfəndiyev pedaqoji fəaliyyətini yalnız Azərbaycanla bağlayan və onunla məhdudlaşdıran müəllimlərdən deyildir. O, uzun illər boyu mübadilə yolu ilə Tiflis, Daşkənd, Aşqabad universitetlərində, Dağıstanın ali məktəblərində Azərbaycan ədəbiyyatından mühazirə oxumuş, pedaqoji qabiliyyəti, elmi erudisiyası, yüksək ləyaqəti və nüfuzu ilə həmin məktəb tələbələrinin və pedaqoji kollektivinin də hörmətini qazanmış, onların da

qəlbində isti yuva tapmışdır. Hətta Daşkənd universitetinin rektorluğu H.Əfəndiyevin mühazirələrini yüksək qiymətləndirərək ona rəsmən təşəkkür elan etmiş və bu bərədə bizim universitetə xüsusi məktub göndərmişdir.

Mən keçən il Daşkənd universitetində mühazirə oxuyarkən bunun canlı şahidi oldum. Vaxtilə Hidayət müəllimin dərslərini dediyi və indi həmin universitetin müəllimləri olan yoldaşlar bizim yubilyarı dönə-dönə xatırlayıb, onun şirin kəlamından, duzlu-məzəli söhbətlərindən yüksək elmi səviyyədə oxuduğu mühazirələrdən ağız dolusu danışmışdılar. Respublikadan kənar da bunları eşitmək adama nə qədər ləzzət verir! Belə anlarda mən də onun keçmiş tələbəsi olduğumu yadıma salıb daxili bir qürur hissi keçirir və fəxr edirdim.

Filoloji elmlər doktoru, SSRİ xalqları ədəbiyyatı kafedrasının professoru Hidayət Əfəndiyevin pedaqoji fəaliyyətinin bir nümunəvi cəhətini də xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. O da bundan ibarətdir ki, Hidayət müəllim bizdə adı müəllim yox, bəlkə qeyri-adi müəllimdir. Çünki o, rus bölməsində Azərbaycan ədəbiyyatını (qədim dövrdən son dövrə qədər), Azərbaycan bölməsində isə ədəbiyyatımızın bir dövrünü tədris edən müəllimdir. Belə geniş diapozonlu müəllim universitetin filologiya fakültəsində demək olar ki, yoxdur. Xüsusən Azərbaycan ədəbiyyatının rus dilində tədrisi Hidayət müəllimin adı ilə bağlıdır və o, son illərdə bütün pedaqoji fəaliyyətini ancaq doğma ədəbiyyatımızın rus dilində tədrisinə həsr etmişdir.

Hidayət müəllimin elmi marağına gəldikdə, demək lazımdır ki, o, elmi işi ilə pedaqoji işini müvazi şəkildə aparır. Onun həyat yoluna yaxından bələd olduqda hiss edirsən ki, onun fəaliyyət sahələrinin heç biri digərini üstələməmiş, pedaqoji sahədə olduğu kimi, elmi işdə də xüsusi nailiyyət qazanmışdır.

30-cu illərin qəzetlərini vərəqlədikdə, hələ o zaman

yeni ədəbi qüvvələr haqqında fikirlərin sabitləşmədiyi bir dövrdə Hidayət Əfəndiyevin nə qədər prinsipial mövqə tutduğunu, geniş və məhsuldar fəaliyyət göstərən bir tənqidçi olduğunu hiss edirsən. 1937-ci ildə çapdan çıxan "Nəsrimiz yüksəliş illərində" adlı əsəri, yeni poeziyamız, onun gənc ədəbi qüvvələri haqqındakı yazıları, rus və Azərbaycan ədəbiyyatının klassiklərinə aid söylədiyi fikir və mülahizələri indi də əhəmiyyətini itirməmişdir. Onun hələ o zaman bədii nəsrimizə, onun inkişaf meyllərinə olan marağı sonralar "M.F.Axundovun bədii nəsrini" (1954), "Azərbaycan bədii nəsrinin tarixi" (qədim dövrdən 1905-ci il inqilabına qədər), "M.F.Axundov realist-satirik nəsrinin davamçıları" (1974) kimi monumental tədqiqat əsərlərinə gətirib çıxartmışdır.

Məlumdur ki, qədim tarixə malik olan Azərbaycan ədəbiyyatında bədii nəsr son dövrlərin məhsuludur. Lakin bu janr birdən-birə göydən düşə bilməzdi. Onun geniş vüsət alması üçün müəyyən kökü, ideya mənbələri olmalı idi ki, bu əsas üzərində də Mirzə Fətəli, Mirzə Cəlil kimi böyük ədəbi simalar yetişə bilsin. Hidayət Əfəndiyev məhz bu nəcis işə bütöv bir ömrü sərf etmiş və göstərmişdir ki, bizim ədəbiyyatımızda bədii nəsrin izləri "Dədə Qorqud" dastanına, Xaqani yaradıcılığına və başqa qədim yazılı və şifahi abidələrə gedib çıxır. Bununla da o sübut edir ki, nəsrimizin sonrakı nailiyyətləri ilk rüşeymlərin qanunauyğun inkişafının məntiqi davamıdır.

İndi professor Hidayət Əfəndiyev həyatının ən kamil dövrünə qədəm qoymuşdur. Biz ona cansağlığı, elmi və pedaqoji işində müvəffəqiyyətlər diləyirik.

1976

MƏNSUR ŞERİMİZİN BANİSİ

GÜLHÜSEYN
HÜSEYNOĞLU
(1923)



Azərbaycan ədəbiyyatında sevilə-sevilə oxunan yazıçılardan biri Gülhüseyn Hüseynoğludur. O, öz orijinal səsi və nəfəsi ilə seçilən sənətkarlardandır. Ədəbiyyatımızın müəyyən bir sahəsi artıq onun adı ilə bağlanmağa və tanınmağa başlamışdır. Müasirlərimizin şən və fırvan həyatını, qurub-yaratmaq eşqini, istək və arzularını, beynəlmiləl və milli keyfiyyətlərini yığcam və lakonik şəkildə qələmə almaqdan söhbət düşəndə ən çox Gülhüseyn Hüseynoğlu gözlərimizin qarşısında durur. Bu, təsadüfi deyildir. Əvvəla, Gülhüseyn geniş epik əsərlər yazmağa meyl etmir. Hekayə və povestlər yazsa da ən çox sevdiyi ədəbi janr mənsur şerdir.

Mənsur şeri bizim ədəbiyyatımızda keçmişdə də az-az yazanlar olmuşdur və indi də vardır. Lakin heç kəs onda Gülhüseyn qədər müvəffəq olmamış, ona vətəndaşlıq hüququ qazandıra bilməmişdir. Çünki ədəbiyyatın çətin janrlarından olan mənsur şer müəllifdən zərgər dəqiqliyi

və böyük həssaslıq tələb edir. Belə bir maraqlı janrı Azərbaycan ədəbiyyatında yaradan və inkişaf etdirən Gülhüseyn Hüseynoğlu olmuşdur.

60 illiyini qeyd etdiyimiz Gülhüseyn Hüseynoğlunun bir vətəndaş kimi məziyyətləri çoxdur. O, ictimai borcunu heç vaxt təkcə yazıçılıqla məhdudlaşdırmamışdır. O, “Ata” adlı mənsur şerində qızına üz tutub deyir: “İndi məni üç adla çağırırlar. Birisi ilə məni səndən başqa hamı çağırır... İkinci adla məni məktəbdə çağırırlar. Dərs dediyim, tərbiyə verdiyim balalar bu adla mənə müraciət edirlər... Üçüncü adla da məni yalnız sən çağırırsan, qızım... Mənim üçün birinci ad nə qədər əziz, ikinci nə qədər şərəflidirsə, üçüncü də bir o qədər fərəhlidir”.

Gülhüseyn bir insan, bir vətəndaş kimi bu adları doğrultmuşdur. Onun üçün ən şərəflisi müəllimlikdir. Gülhüseyn bu adla da hörmət qazanmış, sevilmişdir. O, 30 ildən çoxdur ki, Azərbaycan Dövlət Universiteti kimi mötəbər bir elm və tədris ocağında gəncliyin tərbiyəsi ilə məşğul olur. Fəaliyyətinin bu sahəsində o, alimliyini (filologiya elmləri namizədi kimi) və yaradıcılığını müəllim qayğıkeşliyi ilə birləşdirib nümunəvi bir şəxsiyyət kimi tanınmış, hörmət və nüfuz sahibinə çevrilmişdir. Bütün bunlar isə onun bədii yaradıcılığında – şer, hekayə və povestlərində özünü güzgü kimi biruzə verir.

Gülhüseyn həmişə gəncliyin əhatəsində, həyatın qaynaq sahəsində olduğundan müasirlərimizin qurub yaratmaq eşqini, zəngin mənəviyyatını, istək və arzularını dərinləndirən duymuş, iti müşahidələr aparmış, görüb yaşadığı hadisələri, xarakterik həyatı detalları mənalandırıb bədii sətirlərdə əritməyi bacarmış, əsl poeziya yarada bilmişdir. Onun mənsur şerlərində qələmə alınan məsələlər adi insani hisslər, düşüncələr, bizə tanış hadisələrdir. Yazıçı

onları diqqətlə seçib, ustalıqla mənalandırdığından onlar bizə xoş gəlir, təsir edir, ruhumuza, zövqümüzdə qida verir. Çünki həmin adı məsələlər onun qələmində adilikdən çıxır, yeni fəlsəfi mənə və mahiyyət kəsb edir, hikmətə çevrilir. Respublika və ümumi rus mətbuatında, televiziya ekranlarında, ayrı-ayrı məqalə və çıxışlarında adı tez-tez çəkilən, özünün yüksək lirizmi, dərin fəlsəfi mənası ilə diqqəti cəlb edən “Mücrü” əsəri də belədir. Onu yüksək qiymətləndirən məşhur rus yazıçısı Konstantin Fedin yazırdı: “Bu əsərdəki... metamorfoza məni ovsunlamışdır”.

Gülhüseyn yaradıcılığında belə əsərlər az deyildir. Xüsusən, mənsur şerlərində onun zərgər dəqiqliyi, sözə qənaət, insanın həyəcanı və bəşəri duyğusu bütün parlaqlığı ilə oxucunu valeh edir.

Gülhüseynin mənsur şerlərini oxuyanda hiss edirsən ki, onların toxunduğu problemləri geniş planda da işləmək mümkündür. Lakin yazıçının əsl böyüklüyü ondadır ki, o, artıq təfərrüatla oxucunu yormur, ona demək istədiyi həqiqəti, təlqin etmək istədiyi fikri bir, hətta yarım səhifəyə də sığışdırmağı bacarır. Belə bir son dərəcə yığcam bədii lövhədə biz yazıçının fikrini də, fəlsəfəsini də duya bilirik. Bu, əlbəttə, müəllifdən böyük sənətkarlıq tələb edir. A.P.Çexov deyirdi: “Yığcamlıq istedadın doğma bacısıdır”. Bu cür yığcamlıq Gülhüseynin mənsur şerlərinə xasdır. Onun “Humanizm” adlı cəmi 7 sətirlik mənsur şerini götürək. Burada xəfif küləyin nəhəng bir ağacdən qoparıb atdığı yarpaqdan söhbət gedir. Yazıçı heç bir təfərrüata, izahata yer vermir, yalnız “Ağaca nə oldu? Ağac nə itirdi?” suallarını verir və ona münasibətini bildirir. O, budağından qoparılib ayaqlar altına salınmış yarpağa başqa hisslə yanaşır, diqqətimizi başqa səmtə yö-

nəlidir, aparıb başqa bir aləmə çıxarır: "Yox, yox, siz yarpağın, ayaqlar altında qalan, xəfif küləyin təmasından belə üşüyən, özünə yer tapa bilməyən yarpağın halını düşünün. Yarpağın!"

Yazıçı humanizmi və bu humanizmin sənətkarlıqla ifadəsi də bundan ibarətdir. O, nəhəng ağaca bənzəyən planetimizin yarpaqları olan bütün zəhmət adamlarını düşünür, onların haradasa, kiminsə zorakılığına məruz qalaraq budağından qoparılıb ayaqlar altına salınmasına dözə bilmir və oxucunun da diqqətini buna yönəldib onu insanlar üçün, bəşəriyyət üçün düşünməyə çağırır. Bununla da yer üzünün əsrəfi olan insan irqindən və milliyətindən asılı olmayaraq yazıçı üçün doğmalaşır, əziz bir varlığa çevrilir.

Gülhüseynin ilk mənsur şeri mətbuatda 1946-cı ildə çap olunmuşdur. O vaxtdan indi az qala 40 il keçir. Bu müddət ərzində o, böyük yaradıcılıq yolu keçmiş, püxtələşmiş, Azərbaycan və rus dillərində 20 kitab çap etdirmiş, onlarca gözəl sənət əsəri yaradıb Azərbaycan oxucusunun sevimli yazıçılarından birinə çevrilmişdir. Eyni zamanda ölkəmizin sərhədlərini keçərək dünya xalqlarından ingilis, alman, fransız, ispan, çex, fars və s. dillərə tərcümə olunmuş, ədəbiyyatımıza şan-şöhrət gətirmişdir. Bundan sonra da ona bu nəcib və xeyirli işində böyük yaradıcılıq nailiyyətləri arzu edirik!

**"Azərbaycan gəncləri" qəzeti,
5 noyabr 1983-cü il.**

ƏMƏLİ İLƏ UCALAN ALİM

MURTUZ SADIQOV

(1929-1997)



Filologiya elmləri doktoru, M.F.Axundov adına Azərbaycan Dövlət Rus Dili və Ədəbiyyatı İnstitutunun rus və xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrasının müdiri, prof. Murtuz Sadıqovun 50 yaşı tamam olmuşdur. O, 25 ildən çox Azərbaycan filologiyasının tədqiqi, onun ən maraqlı, ən humanist və beynəlmiləl bir sahəsi olan rus-Azərbaycan ədəbi əlaqələrinin öyrənilməsi ilə məşğuldur. M.Sadıqovun bu sahədəki zəngin və məhsuldar işindən danışmazdan əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan ədəbiyyatı qədim və zəngin tarixə malik olsa da, bizim ədəbiyyatşünaslıq elmi son dövrün məhsuludur. Xüsusən onun ədəbi əlaqələri və milli ədəbiyyatların qarşılıqlı zənginləşmə prosesini öyrənən sahəsi, demək olar ki, sosialist inqilabının töhfəsidir. Bizim Azərbaycan sovet ədəbiyyatşünaslıq elmi özünü yaranmış və formalaşmış ilk günlərdən əsas diqqəti qardaş xalqlar ədəbiyyatının ümummüştərək cəhətlərini,

onların tarixən bir-birini necə zənginləşdirdiyini öyrənməyə yönəlmiş və yeni metodologiya prinsiplərinə əsaslanaraq onun qanuna uyğunluqlarını şərh etməyə çalışmışdır. İlk illərdə bizim elmi ictimaiyyətimiz belə bir doğru rəyə gəlmişdir ki, rus xalqının zəngin mənəvi sərvətləri ilə yaxınlıq, canlı və səmərəli əlaqələr bizim ictimai şüurumuzun inkişafında elə bir mühüm nöqtəni təşkil edir ki, onu lazımcına tədqiq edib öyrənmədən yeni ədəbiyyatımızın inkişaf mərhələlərini, əsas ideya mənbələrini və meyllərini, gələcək perspektivlərini müəyyənləşdirmək mümkün deyildir.

30-cu illərdə ilk təşəbbüslərdən sonra bu sahə getdikcə daha ehtiraslı bir şəkil aldı, M.Rəfili, M.Arif, Ə.Şərif, M.Cəfər kimi alimlərin açdığı ilk cığır, söylədikləri ilk mülahizə və dipotezlər getdikcə böyüyüb geniş axına, yeni bir mühüm sahəyə çevrildi.

M.Sadiqov 1961-ci ildə Tbilisidə “Dekabrist ədəbiyyatında Azərbaycan” mövzusunda namizədlik, 70-ci ildə isə “XIX əsrin birinci rübündə Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələri” mövzusunda doktorluq dissertasiyalarını müdafiə etmiş, ədəbi əlaqələrimizin ən maraqlı və öyrənilməmiş bir sahəsini tədqiq edib üzə çıxartmışdır. Bu sanballı tədqiqatın yaxşı cəhəti bir də orasında idi ki, o bir tərəfdən yeni Azərbaycan ədəbiyyatının banisi M.F.Axundovun ideya mənbələrini, canlı və səmərəli əlaqələrini, ikinci tərəfdən isə dekabrist ədəbiyyatının və ədəbiyyatçılarının Azərbaycan varlığı, Azərbaycan mənəvi sərvəti ilə yaxınlığını üzə çıxarıb şərh edirdi. Çox ciddi axtarış, həvəs və vaxt tələb edən bu mürəkkəb bir dövrün öyrənilməsinə M.Sadiqov həyatının 30 ilə yaxın

bir dövrünü həsr etmiş, Moskva, Leningrad, Tbilisi, Bakı, Kazan kimi şəhərlərin arxivlərində, muzeylərində, kitabxanalarında külli miqdarda tarixi sənədləri öyrənmiş, onlarca adda mətbuat orqanlarını diqqətlə nəzərdən keçirmiş və bizim ədəbi ictimaiyyətimiz üçün maraqlı olan, ədəbi əlaqələrimizin ilk canlı körpülərini yaradan ədəbi fakt və hadisə üzə çıxartmışdır. Onun belə gərgin elmi axtarışları “Писатели-декабристы и Азербайджан” (1967), “Русские писатели об Азербайджане” (1970), “Очерки русско-азербайджанско-польских литературных связей XIX века” (1975) adlı monoqrafiyalarında, çoxlu elmi-nəzəri məqalələrində, nəşrlərində, çıxışlarında öz geniş və hərtərəfli əksini tapa bilmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında keçən əsrin ortalarından ta bu günə qədər rus-Azərbaycan qarşılıqlı ədəbi əlaqələri nisbətən yaxşı öyrənilmiş və bu sahədə yaxşı mütəxəssislər yetişib formalaşmışdır. Lakin XIX əsrin lap əvvəllərində, Azərbaycanın Rusiya tərkibinə daxil olduğu ərəfədə və həmin dövrdə baş verən qarşılıqlı rus-Azərbaycan ədəbi əlaqə formalarının yaranması və inkişafını M.Sadiqovun tədqiqatından öyrənirik. O, bu sahədə yeganə mütəxəssisdir. Onun yuxarıda adını çəkdiyimiz əsərləri isə bu sahədə etibarlı mənbələrdir.

M.Sadiqov elmin yüksək zirvəsinə birdən-birə gəlməmişdir. O, orta məktəb müəllimliyindən, kafedra laborantlığından professorluğa, kafedra müdirliyinə qədər uzun və çətin bir yol keçmişdir. Elmin bu çətin, əziyyətli yollarında onu heç bir maneə yora bilməmiş, ruhdan salmamışdır. Respublikamızın Ordubad kimi gözəl bir guşəsində anadan olan alim məşhur həmyerlilərinin elmi

inadkarlığını sanki irsən qəbul etmiş və bu inadkarlığı, səyi və bacarığı nəticəsində istəyinə nail ola bilmişdir. O, M.F.Axundov adına Rus Dili və Ədəbiyyatı İnstitutunu bitirdikdən sonra Naxçıvan və Şəki şəhərlərində müəllimlik etsə də, elmə olan maraq onu yenə doğma instituta gətirmişdir. Xalqımızın zəngin mənəvi xəzinəsini, milli ədəbiyyatların bir-birini zənginləşdirmə prosesini zərər-zərərə tapıb üzə çıxarmaq meyli də bu həvəsdən doğmuşdur.

M.Sadiqovun tədqiqatı Azərbaycan, rus və xarici ölkə alimləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Polşada çıxan mərkəzi "Pşiyaz" jurnalı 1974-cü il tarixli 23-cü nömrəsində Azərbaycan aliminə həsr etdiyi yazıda onu "Azərbaycan polyakşünası" adlandırmışdır. Rus dili və ədəbiyyatı müəllimlərinin Beynəlxalq cəmiyyətinin prezident müavini, "Slaviya orientalist" jurnalının baş redaktoru Bazili Byalokozoviç Azərbaycan aliminə göndərdiyi məktubunda yazır: "Sizin Rus-Azərbaycan-Polşa ədəbi əlaqələrinə dair əsərləriniz bizim üçün bir də ona görə qiymətlidir ki, bu əsərlərdə çox maraqlı məlumatlar toplanmışdır, əldə etdiyiniz dəyərli elmi nəticələr nəzəri və metodoloji cəhətdən millətlərarası ədəbi əlaqələrin tədqiqinə geniş yollar açacaqdır".

Polşa alimlərindən Lodz universitetinin kafedra müdiri, professor Boqdan Baranovski də M.Sadiqovun tədqiqatı haqqında maraqlı və qiymətli fikir söyləmişdir.

Azərbaycan-polyak ədəbi əlaqələrinin öyrənilməsi M.Sadiqovun tədqiqatının, əlbəttə, maraqlı sahəsi olsa da, əsas sahəsi deyildir, onun araşdırmalarının başlıca istiqaməti rus-Azərbaycan ədəbi əlaqələrinin öyrənilməsinə

yönəldilmiş və o, bu sahədə çox dəyərli iş görmüşdür. Bunlar A.S.Qriboyedov, A.S.Puşkin, M.Y.Lermontov, V.Küxelbeker, Y.Polonski, A.Korniloviç, A.Yakuboviç kimi rus şair və yazıçılarının azərbaycanlı həmkarları, qələm dostları ilə canlı əlaqələrdən, Azərbaycan tematikasına onların göstərdikləri marağın mahiyyətindən və sairədən ibarətdir. Xüsusən A.S.Puşkinin "Literaturnaya qazeta"nın səhifələrində Azərbaycana aid oçerklərini, yol qeydlərini ilk dəfə M.Sadiqov üzə çıxartmışdır. Eyni sözləri M.Şəfərin rus dilinə ilk tərcümələri, "Koroğlu" dastanına aid ononim yazıların müəlliflərinin aydınlaşdırılması, M.F.Axundov, A.Bakıxanov, M.Kazımbəy, M.CiTopçubaşov haqqındakı bəzi maraqlı ədəbi faktlar haqqında da eyni sözü demək olar.

M.Sadiqov elmi-tədqiqat fəaliyyətini gənclərin təlim-tərbiyə işi ilə paralel aparan və hər ikisinə nəcib xidmət göstərən alimdir. Onun işinin yaxşı cəhəti bir də orasındadır ki, elmi nailiyyətlərini bilavasitə tələbələrə çatdırır. 30 ilə yaxındır ki, rus ədəbiyyatının tədrisi ilə məşğuldur. Bu müddət ərzində minlərlə gənc müəllim kadrlarını hazırlayıb yetişdirmiş, onlara rus dilini və böyük rus xalqının zəngin ədəbiyyatını öyrətmişdir. Alim bu şərəfli işi indi də ləyaqətlə davam etdirməkdədir. Murtuz müəllimin yetirmələrinin səsi indi ölkəmizin ucqar yerlərindən, xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrindən gəlir.

Murtuz müəllim təkcə dərslə fəaliyyətini məhdudlaşdırmır. O, istedadlı və ümid verən, həvəsi və marağı olan gənclərin seçilib formalaşmasında bilavasitə iştirak edir, onlara istiqamət verir, onların Azərbaycanın məşhur

alimlərinin layiqli varisləri kimi yetişməsində əlindən gələni əsirgəmir.

M.Sadıqov çoxlu gənc alim yetişdirmiş, onların ya rəhbəri, ya da opponenti olmuşdur.

Professor M.Sadıqov SSRİ Maarif Nazirliyinin ədəbiyyat üzrə elmi-metodiki şurasının rəyasət heyəti üzvü, Azərbaycan SSRİ Maarif Nazirliyinin rus dili və ədəbiyyatı üzrə Tədris-Metodiki Şurasının sədri, Bakının Nəsimi rayonundakı kitabsevərlər cəmiyyətinin sədri, Azərbaycan Sovet Yazıçıları İttifaqının orqanı olan "Literaturniy Azərbaycan" jurnalının redaksiya kollegiyasının üzvüdür. O, həm elmi-tədqiqat, həm tədris-tərbiyə, həm də ədəbi-ictimai tədbirlərdə çox məhsuldar və nəcib iş görür.

Murtuz müəllim həyatının ən yetkin dövrünə daxil olmuşdur. Biz onun yaşıməsrlik yubileyini ürəkdən təbrik edir, şərəfli işində ona yeni-yeni yaradıcılıq nailiyyətləri arzulayır və ondan ədəbiyyatşünaslığımız üçün daha sanballı töhfələr gözləyirik.

**"Azərbaycan müəllimi"
qəzeti, 16 mart 1979-cu il.**

BAKIDAN DREZDENƏ

ƏLƏKBƏR ƏLİYEV (1898-1976)



İsti yay günlərindən biri idi. Qədim Şuşa qalası həmişə olduğu kimi, bu il də Azərbaycanın qabaqcıl ziyalıları, xalqın igid oğullarını öz qoynuna almışdır. Ölkənin hər tərəfindən və xarici məmləkətlərdən Şuşanın füsunkar təbiətinə, soyuq buz bulaqlarına, səfəli yaylaqlarına tamaşa etməyə, yayın istisindən qaçıb təbiətin bu nadir qucağında dincəlməyə gələnlərin sayı-hesabı yox idi.

Adətən yay ayları Şuşalılar üçün maraqlı və xoş keçir. Mədəniyyət və tərəqqiyə can atan və cavanlar istirahətə gələn ziyalıların vasitəsi ilə dünya işlərindən xəbər olur, yeni sözlər, xoş söhbətlər eşidir, bundan ləzzət alırlar. Xalqın gələcəyini düşünən, onun mədəni inkişafına çalışan ziyalılar yay aylarında fürsətdən istifadə edib ədəbi gecələr keçirir, elmi söhbətlər təşkil edir, teatr tamaşaları verərək xalqı mədəni inkişafa çağırırlar. Bunlar Cəlil

Məmmədquluzadə, Üzeyir Hacıbəyov, (Ceyhun Hacıbəyli),¹ Nəcəf bəy Vəzirov, şanlı 26-larla birlikdə ingilislər tərəfindən vəhşicəsinə Türkmənistan çöllərində öldürülən Mir Həsən Vəzirov və onlarla başqaları idilər. Xüsusən o zaman Novorassiyiski politexnik institutunu təzəcə bitirmiş Mir Həsən Vəzirov həmin ziyalılarla birlikdə tez-tez ədəbi gecələr təşkilində iştirak edir, dünyəvi elmlər haqqında söhbətlər aparırdı.

Bir gün o, belə gecələrdən birinə özü ilə birlikdə xalası oğlu Ələkbəri də aparmışdı. Bu tədbirlər o qədər maraqlı və təsirli keçirdi ki, təbiətə utancaq, az danışan Ələkbər o gündən elə bil tamamilə dəyişdi, onun qarşısında yeni, başqa bir aləm açıldı, elmə, maarifə, oxumağa onda sönməz marağ və həvəs oyandı. Bundan sonra o, ziyalılardan təşkil etdiyi mərasimlərə getməkdən, elm və maarif haqqındakı söhbətlərə qulaq asmaqdan yorulub usanmadı. “Xalqın mədəni inkişafına kömək etmək üçün mən də mütləq oxumalıyam” deyərək qəti qərara gəldi.

(Doğrudur, 1919-cu ildə Bakıda ilk ali məktəb-Universitet açılmışdı. Buraya az da olsa tələbələr cəlb edilmişdi. Bütün dərslər rus dilində keçirilirdi. Buna baxmayaraq

yenə ali təhsilli ziyalılar lazım idi. Ali təhsilli ziyalılar Azərbaycanda ancaq barmaqla saymaq olardı. Məsələn, 1921-ci ildə birinci Umumazərbaycan Sovetlər qurultayında ilk xalq maarif komissarı Dadaş Bunyadzadə ürək ağrısı ilə demişdi: “Bu yaxınlarda biz bütün əhalini siyahıya aldığımızda məlum oldu ki, müsəlmanların vur-tut 62 nəfərinin ali təhsili vardır”.

Bu Azərbaycan xalqı üçün bağışlanmaz bir şey idi. Odur ki, hamı təhsilin vacibliyini hiss edir və bu yolda bir iş görmək lazım gəldiyini düşünürdü. Bir universitet bu sahədə az iş görə bilərdi.

Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin parlamenti və ümumiyyətlə hökuməti xarici dövlətlərlə danışıq apardı, bu işdə Azərbaycana kömək əlini uzatmağı xahiş elədi. Razılıq alandan sonra Parlament üzvlərindən M.Ə.Rəsulzadənin rəhbərliyi ilə Mehdi bəy Hacınski, Əhməd bəy Pepinov, Qarabəy Qarabəyov, Adil bəy Əfəndiyevdən ibarət xüsusi müsabiqə komissiyası yaradılmışdır. Həmin komissiya çox böyük iş gördü və o zaman az-çox savadı olan və oxuya bilən, əcnəbi dilə bələd olan uşaqları seçdi və onların qərarına əsasən ali təhsil almaq üçün 45 nəfər Fransaya, 23 nəfər İtaliyaya, 10 nəfər İngiltərəyə, 9 nəfər Türkiyəyə göndərildi. Rusiyada oxumaq üçün ayrılmış 13 nəfər gənc orada vətəndaş müharibəsi olduğuna görə təhsil almağa gedə bilmədilər. Bunlardan bir neçəsi də Almaniya-yə göndərildi. O cümlədən Ələkbər Əliyev Almaniyanın Drezden şəhərinə politexnik institutunun aqronomluq fakültəsində oxumağa getdi. O, burada alman dilini daha dərindən öyrənməli, bilməli, həm də kənd təsərrüfat mütəxəssisi olmalı idi).

Bu hadisə Ələkbər üçün çox gözənlilməz oldu. Onun arzuları artıq çiçək açmağa başladı. O, Şuşa realni məktəbini bitirdikdən sonra gələcək milli kadr olmaq

¹ Bu material 1965-ci ildə yazılmışdır. O zaman Ələkbər müəllim Sovet hökumətindən çox qorxurdu. Bütün ağır situasiyalardan salamat çıxmışdı. Bir gün onunla bağlı arxiv materialını ona deyəndə o, çox hirslandı. Bu məsələ bizim aramızda vurdu. Mən də aspiranturamı qurtardım. O, qəti dedi ki, sənə qiymət verməyəcəyəm. O, elə bilirdi ki, mən onun haqqında material toplayıram. O, sözünün üstündə durmuşdu. Mənim dissertasiyam müdafiyyə buraxıldı, amma Ələkbər müəllimdən hələ qiymət ala bilmədim. Kim xahiş elədi, vermədi. Axır bu materialı yazdım ki, mən sən haqqında pis fikirdə deyiləm. Materialı ona oxudum, mətərizəyə aldığım sözləri o özü çıxartdırmışdı. Bu yazı radioda oxundu, yalnız bundan sonra o, mənə minimumu verdi, sonra lap dostlaşdıq.

üçün xarici ölkələrə getmək üçün tədbir görülürdü.

O günlər indiki kimi onun yadındadır. Onun ali məktəbə göndərilməsi xəbəri bütün ailə üzvlərinin sevincinə səbəb olmuşdur. Hamıdan çox sevinən Qəhrəman kişi idi. Tərəqqipərvər və uzaq gören bir adam olan Qəhrəman kişi oğlunun gələcəyinə böyük ümid bəsləyirdi. Elə buna görə də o, Ələkbəri yola salarkən dedi.

- Oğlum, get, uğurlar olsun! Onu bil ki, elm bir nurlu çıraqdır ki, onun şöhləri səni bütün zülmətlərdən keçirəcəkdir. Buna görə də ona səy et, onu dərinləndir.

Bir azdan sonra atlar qoşulmuş fayton Şuşanın dolanbac yollarını enərək Bakıya istiqamət aldı. Oradan Ələkbər Avropaya yola düşdü. O, Drezden kənd təsərrüfat İnstitutunun aqronomluq fakültəsində oxumalı oldu. İlk günlər vətəndən uzaq düşmüş Ələkbər üçün o qədər də asan keçmədi. Alman dilini mükəmməl öyrənmək üçün o, çox vaxt sərf etməli oldu. O, bildirdi ki, onun gənc respublikasının ziyalı qüvvələrinə böyük ehtiyacı vardır.

Ələkbər müəllim bir dəfə dərstdə almanların bir yaxşı cəhətini də danışırdı. Mən sinifdə alman dilindən zəif idim. Professor yaxşı oxuyan tələbələrdən birini mənə təhkim etdi və bir yerdə çalışmağı tapşırırdı. Onu da tapşırırdı ki, almanca çox danışaq. Bizim işimiz hər gün dərsləri öyrənmək və alman dilində danışmaq idi. İmtahan zamanı professor ona məndən aşağı qiymət yazdı. Mən bir qafqazlı kimi buna dözmədim və professorun yanına gedib xahiş elədim ki, mənə o hazırlayıb, ona da yüksək qiymət verin. O dedi:

- Sən qonaqsan, həm də alman deyilsən. Buna görə sənə güzəşt elədim. Mən ona güzəşt eləməyəm. Dərs zamanı alman almana güzəşt etməməlidir.

Bax bu, almanlarda gözəl xasiyyətdir.

Bu vaxt Azərbaycanda vəziyyət dəyişdi. Cümhuriyyət 23 aydan sonra bolşeviklər tərəfindən yıxıldı.

Bir neçə il keçdi, Ələkbər Əliyev ali təhsilli kənd təsərrüfatı mütəxəssisi kimi doğma vətəninə, Azərbaycana qayıtdı, xalq təsərrüfatının yenidən qurulmasında və inkişafında fəal rol oynadı.

Azərbaycanda kənd təsərrüfatının kollektivləşdirilməsi dövründə Ələkbər Əliyev geniş təşkilatçılıq işləri aparırdı. Bu illərdə yaradılmış "Göy birliyi" cəmiyyətinin ən fəal işçilərindən və rəhbərlərindən biri yəqin də o, idi. Gənc Azərbaycan respublikasının durmadan inkişaf etdirilməsi, yeni milli kadrların yetişdirilməsi üçün öz bilik və bacarığını əsirgəməyən Ələkbər Əliyev rus dilindən kənd təsərrüfatına aid əsərlərin tərcüməsi və təbliğində də mühüm rol oynamışdır.

Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məktəbləri, xüsusən Ağdam kənd təsərrüfatı texnikumu bilavasitə onun iştirakı və rəhbərliyi ilə təşkil olunmuşdur. Onun təcrübəsi əsasında o zaman Azərbaycanda bir sıra yeni bitki növləri əkilmiş, bir dəstə gənc mütəxəssis yetişmişdir.

Ələkbər Əliyev xalqın gələcəyinə çalışan, gənc nəslin təlim-təربiyəsinə böyük ümidlər bəsləyən bir mütəxəssis idi. Xüsusən o, xarici dillərin tədrisinə böyük əhəmiyyət verir, onun gələcək siyasi, mədəni, təربiyəvi rolunu hiss edirdi. Buna görə də o, az sonra tamamilə pedaqoji sahəyə keçdi. Hökumətin xarici dillərin tədrisinə böyük əhəmiyyət verməsi onu daha da ruhlandırır. Alman, ingilis, fransız, rus dillərinə yaxşı bələd olan, üstəlik Azərbaycan dilini gözəl bilən Ələkbər Əliyev 1938-ci ildə Azərbaycan dövlət universitetinə dəvət edilərək xarici dillər kafedrasına baş müəllim təyin olundu.

İndi o gündən 28 il keçir! Bəli, düz 28 il! (Məqalə 1965-ci ildə yazılmışdır). Bu müddət ərzində o, Azər-

baycan linqvistikasının inkişafına nə qədər əmək sərf etmiş. Nə qədər elmi kadrlara dil öyrətmiş, elmin mühüm açarını tapmaqda onlara kömək etmişdir.

Ələkbər müəllim bilirdi ki, yaxşı bir vəsait olmadan tələbələrə əcnəbi dillərin öyrənilməsi çətindir. Azərbaycanda isə belə bir işə hələ təşəbbüs edilməmişdir. Buna görə də o, uzun zəhmətin və gərgin əməyi nəticəsində ali məktəb tələbələri üçün "Alman dilinin qrammatikası" adlı dərslik yaratmışdır. Bir qədər sonra isə iki cildən ibarət olan alman dili dərsliyi yazmış ki, bütün Azərbaycan ali məktəblərində istifadə olunan qiymətli vəsaitdir. Ələkbər müəllimin ümumi pedaqoji fəaliyyəti Azərbaycan dilçiliyinin inkişafına da az təsir etməmişdir. Onun Azərbaycan dilinə aid bir sıra məqalələri universitetin elmi əsərlərində çap edilmişdir.

Dosent Ələkbər Əliyev artıq 20 ildən çoxdur ki, Azərbaycan universitetinin əcnəbi dillər kafedrasına rəhbərlik edir. Gənclərin təlim-təربiyəsi yolunda saç ağartmış 70 yaşlı bu qocaman alimi həmişə auditoriyalarda, tələbələr arasında, aspirantlar otağında görmək olar. Yorgunluq nə olduğunu bilməyən bu alim yüzlərlə elmi kadrların yetişməsində müstəsna rol oynamışdır. Onun tələbələrindən səsi indi xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrindən, elmi müəssisələrdən, ali məktəblərdən gəlir. Ələkbər müəllimin qayğıkeşliyini öz üzərində hiss edən hər bir kəs onun tələbkarlığına, eyni zamanda xeyirxahlığına minnətdardır.

Ələkbər müəllim bizə aspiranturada dərs deyirdi. Çox da yaxşı dərs deməyi vardı. Dinləyiciləri öyrədirdi. Amma ondan çox qorxurduq. Onun bir xasiyyəti vardı: dosta dost idi, düşməne düşmən. Dost olanda da özünü dost kimi aparırdı. Mən aspiranturanı bitirmiş, müdafiə elemişdim. Bir gün küçədə rastlaşdıq. Söhbət etdik. Birdən yadıma

düşdü ki, Azərbaycan Maarif Nazirliyinin arxivində işləyəndə Ələkbər Əliyevin Drezdendən göndərdiyi bir məktub əlimə keçdi. Orada Ələkbər müəllim cümhuriyyətin maarif nazirinə yazırdı ki, "Mən gələndə özümlə bir alət gətirmişəm. Onu burada istifadə edə bilmirəm. Əvvəlcə gərək qeydiyyatdan keçirim, sonra istifadə edim. Xahiş edirəm, bizim İstanbuldakı rəhbərimiz Əmin Abidin adına mənim üçün 300 manat pul göndərsiniz".

Bu məsələ mənim üçün bir qədər qaranlıq idi, başa düşmədim bu nə alətdir. Ələkbər müəllimdən soruşdum: "O nə alət idi elə?"

Ələkbər müəllim dilləndi:

- Pay attonon sənin, ə, o məktubu hələ saxlayırlar?
- Saxlayırlar saxlasınlar, sizə nə qorxusu var.
- Yox qorxusundan ötrü demirəm. Sadəcə tar idi. Axı mən həm də yaxşı tar çalanam.
- Əla, Şuşalı olasan, ya oxumaq, ya çalmaq bacarmayasan. Bu bağışlanmazdı.
- Onu əlimə alan kimi gəlib başımın üstünü kəsdirirdilər, qeydiyyat tələb edirdilər. Ona görə yazmışdım.

Amma necə olsa da o müəllim idi. Özü də yaxşı müəllim idi. Musiqiyə də meyilli idi, ondan yaxşı istifadə edirdi.

1898-ci ildə Şuşada anadan olmuş Ələkbər Əliyev təhsilini Almaniyada alıb kənd təsərrüfatı mütəxəssisi olsa da, əvvəlcə Ağdam kənd təsərrüfatı texnikumunda, sonra xalq təsərrüfatı institutunda dərs desə də, Azərbaycanda xarici dillərin tədrisi onun adı ilə əlaqədardır. Bu sahədə o, tam bir məktəb yaratmışdır. Ələkbər Əliyevin keçdiyi həyat yolu adı Azərbaycan aliminə xas olan mübarizə məktəbidir.

ORTA MƏKTƏB MÜƏLLİMLƏRİM

MƏNİM İLK ƏDƏBİYYAT MÜƏLLİMİM



**HÜSEYNQULU
MƏMMƏDOV**

(1919)

Mən Fəxrəli orta məktəbində (on bir illik idi) oxuyarkən məktəbin müdiri, həm də ədəbiyyat müəllimi Hüseynqulu Məmmədov idi. O, yuxarı siniflərdə dərs deyirdi. 1938-ci ildə bizim məktəbin

ilk buraxılışı oldu və Hüseynqulu müəllim də həmin ilk buraxılanlardan biri idi. Hamı sevinir, şənlənir, kim hansı instituta gedəcəyini müəyyənləşdirirdi. Bu kənd üçün birinci dəfədir ki, orta təhsil haqqında sənəd alırdılar. Hüseynqulugildə fikir ayrılığı yaranır: anası oxumağa getməyə razıdır, atası yox. Elə bu vaxt dayısı işə qarışır və

deyir “Səni mən özüm oxudacağam, istər lap Moskvaya get”.

Bəli, Hüseynqulunun bəxti açılır və gəlir Bakıya. Bakı Pedaqoji institutunun dil və ədəbiyyat fakültəsinə daxil olur. Sevinc üstünə sevinc gəlir. Güzəl müəllimlər dərs deyir, Əli Sultanlı, Mirzə Feyzulları, Əhməd Seyidovu dinləyir. Amma bu çox çəkmir, 1941-ci ildə müharibənin qızğın vaxtında Institutun binası qospitala çevrilir, dərs pozulur, Hüseynqulu müəllim vətənə qayıdır, onu boyca balaca olduğundan və xəstəliyinə görə müharibəyə də aparmırlar. Rayon maarif şöbəsi onu qonşu Arıxlı kəndinə müəllim göndərir. O, bir neçə il burada işləyir. Müharibədən sonra o, yenidən instituta qayıdır və 1947-ci ildə onu bitirir, öz kəndimizə, Fəxrəliyə ədəbiyyat müəllimi kimi gəlir.

Onda hələ mən Şalbuclu ibtidai məktəbində oxuyurdum. Həmin məktəbi bitirib orta məktəbə keçəndə Hüseynqulu müəllim yuxarı siniflərdə dərs deyirdi. Bir neçə ildən sonra bizə dərs deməyə başladı. Çox aydın və şirin diksiyası vardı, ədəbiyyatı da çox gözəl bilir, konkret əsərlərin təhlili gələndə hər şeyi unuduruq, bütün fikrimiz-zikrimiz obrazlarda olurdu. Mən onda Hüseynqulu müəllimə, dərslərinə vuruldum. O, həm də bizim qohumumuzdur, əmizadəyik, onun qardaşı mənəm qardaşım ilə qardaşlıq idi. Onlar kəndin aşağısında, biz kəndin başında olurduq. Borçalıda ən böyük kənd bizim Fəxrəli kəndi idi. Dörd məktəbi vardı. Biri orta məktəb, qalanları isə ibtidai məktəb idi. Buna baxmayaraq Hüseynqulu bizim ailəmizin çox hörmətlə yad elədiyi adam idi. Biz kənddə qonaq-qaralı ailə idik, çox vaxtı Hüseynqulu qonaqların başında olardı.

Arada mən ondan incidim. Onun özünün bu

məsələdən, yəni mənim inciməyimdən heç xəbəri də yox idi. Məsələ belə olmuşdur: kəndimizdə vaxtilə orta məktəbi bitirmiş və hələ də oxuyan bir neçə nəfər yığışb Bakıya texnikuma gəlməyə hazırlaşmışdılar. Hərə özü üçün bir texnikum seçmişdi. Mən də onlara qoşulmuşdum və texnikumu da seçmişdim. Doqquzuncu sinifi təzəcə qurtarmışdıq. Mən bu məsələni evimizdə açanda çoxu razı oldu, amma anam dedi ki, qoy mən Hüseynquludan soruşum, əgər o razılıq versə, gedərsən.

Mən hiss edirdim ki, Hüseynqulu müəllim buna razı olmayacaq. Amma gözlədim. Axşam anam gəldi və dedi ki, "Hüseynqulu heç razı deyil, deyir yadından çıxartsın, orta məktəbi qurtarsın, sonra haraya istəyir gedib oxusun".

Mənim ilk oxumaq eşqinə düşməyimə beləcə son qoyuldu, hər şey qurtardı. Mən də Hüseynquludan incidim, amma heç kəsə deyə bilmədim. Bir azdan Hüseynqulu müəllim bizə dərs deməyə başladı və mənim texnikuma getmək fikrinə düşməyim də yaddan çıxdı, onun dərsinə vuruldum. Biz on birinci sinfi 20 nəfər qurtardıq. Onların bir neçəsi Kəpənəkçi kəndindən, bir neçəsi Saraçlı kəndindən idi. Biz Bakının ali məktəblərinə səpələndik. Kənd təsərrüfat institutuna gedənimiz də oldu, Politexnik institutuna, pedaqoji institutuna, hətta Tiflisdə qalıb Azərbaycan şöbəsində oxuyanıma da vardı.

Bizim buraxılış çox güclü buraxılış idi. Həmin il nə oldusa medala təqdim olunanların heç birinə medal vermədilər, amma hamısı demək olar ki, institutlara qəbul olundular. Müəllimlərimiz çox güclü idilər. Hüseynqulu Məmmədov, Nəbi Gülməmmədov kimi adamlar vardı. Həmin uşaqların çoxu Nəbi müəllimin yetişdirdiyi, formalaşdırdığı uşaqlar idi. Onların əksəriyyəti riyaziyyat olan institutlara girdilər.

Texniki fənnləri bilənlərimiz çox idi. Buna görə də harada riyaziyyat vardı, uşaqları ora cəlb edirdi. Hələ məktəbdə ikən hər kəs hara gedəcəyini bilirdi. Politexnik institutuna Baba Babayev, Zülümxan Musayev, Qulu Əliyev, Feyzi Qocayev, Qeşəm Veysalov, Əhməd Mehrabov gəldi və birinci il qəbul oldular. Namaz Buludov və Tahir Pənahov Pedaqoji institutunun biri kimya fakültəsinə, o biri fizika-riyaziyyat fakültəsinə qəbul olundu, ikisi Gəncədə Kənd Təsərrüfat İnstitutuna, ikisi də Tiflisdə Azərbaycan dili fakültəsinə qəbul olundu. Bunların böyük əksəriyyəti Nəbi Gülməmmədovun yetişdirmələri idi.

Müəllim şagird üçün ikinci valideyn idi, onun oxumağına məsuliyyət daşıyırdı. Tələbələrin bu cür müvəffəqiyyətini görəndə sevinirdi.

Həmin il bizim məktəbin buraxılışı çox güclü idi. Bizimlə qurtaranlardan bəzisi ali məktəbə gəlmədi, gəlsə idi, onlar da qəbul olunardı. Bu cür müvəffəqiyyət Azərbaycanın məktəblərində demək olar ki, görünməmişdi. Həmin tələbələrəndən Tahir Pənahov və Zülümxan Musayev İnşaat-mühəndislik universitetinin professorlarıdır, bir çoxu elmlər namizədi oldu. Hamı bir-birinə baxıb oxuyurdu, çalışırdı, layiqli vətəndaş olmaq istəyirdi.

Amma bunların içərisində jurnalistikaya, yəni ədəbiyyata gedən birçə mən oldum. Mən başqa fənnləri də yaxşı bilirdim. Attestatımda hamısı "Əla" idi. Birçə Azərbaycan dilindən, yəni yazıdan "yaxşı", rus dilindən "kafi" qiymət vardı. Ədəbiyyata gəlməyimin iki səbəbi vardı: birinci səbəb inadkarlığım idi, hansı fəndən aşağı qiymət almışamsa, gerek ona gedəm, ikincisi əlbəttə Hüseynqulu müəllim məni ədəbiyyat vuruğunu eləmişdi.

O, həm də 1954-cü ildə mənim yaşım çatdığına görə və əxlaqıma və müvəffəqiyyətimə görə məni Kommunist Partiyasına keçirdi. Gürcüstanın Arıxlı kəndindən də bir nəfər partiyaçı keçdi və Bakıya iki nəfər partiyaçı kimi gəldik. Bu o zaman böyük şey idi. Amma ən çox imtahanı mən verdim. Yeddi imtahan! Qəbul olundum BDU-nun filologiya fakültəsinin jurnalistika şöbəsinə.

Az vaxtdan sonra kənd məktəbində intriqa düşdü və Hüseynqulu da məktəb müdirliyini buraxıb Bakıya gəldi. Bir müddət iş tapa bilmədi, gecə məktəbində özünə bir neçə saatlıq iş düzəldə bildi. Bu illərdə universitetin zəngin kitabxanasının Şərq şöbəsi vardı, mən orada işləyirdim. Hüseynqulu müəllim də ora gəlirdi, ən çox SMOMPK (сборник материалов местной и племен Кавказа) jurnalını və başqa sənədləri oxuyardı. Mən sonra gördüm ki, bu materiallar onun gələcəkdə kitabları üçün çox əlverişli oldu. Bir azdan Hüseynqulu müəllim gözəl və nəcib bir insan olan tələbə yoldaşı Əziz Mirəhmədovun sayəsində Təhsil Nazirliyinə işə düzəldi, düz 17 il fasiləsiz burada işlədi. Əvvəl də məktəb işini çox yaxşı bilirdi, burada da zəngin bilik və təcrübə qazandı.

Həqiqətən, o səhər gəlirdi, axşam kitabxana bağlananda evinə gedərdi. Daimi işi də yox idi, əsas iş yeri kitabxananın şərq şöbəsi idi. Özünün də kənddə zəngin kitabxanası vardı. 1950-1960-cı illərdə direktor işlədiyi Faxralı orta məktəbində, tələbəlik illərində zəngin kitabxana toplamışdı. Bu kitablar ona gen-bol material verirdi. Sonra, dediyim kimi, Maarif Nazirliyində, Yazıçılar İttifaqında zəngin təcrübə qazandı. Yazıçılar İttifaqında işlərkən onların arxivi də onun ixtiyarında idi. O, pensiyaya çıxandan sonra bir-bir kitablar nəşr etdirməyə başladı. İlk kitablarının biri "Yazılanlar gəldi

baş" adlı Faxralının aşığı Şair Nəbinin şerləri oldu. Nəbi əslində aşiq idi, amma saz çala bilmirdi. Aşiq üslubunda gözəl şerlər yazardı. Bu kitab Borçalının aşiq sənəti haqqında gözəl təsəvvür yaradır, şair Nəbinin isə sənət əsərlərinin itməməsinə, qorunub saxlanmasına yardım edir. Burada aşığın nəsihətnaməsi, qoşmaları, qifləndləri, divaniləri, müxəmməsləri və deyişmələri toplanmışdır.

Sonra Hüseynqulu müəllim Azərbaycan ədəbiyyatına tamam yeni bir kitab bəxş elədi. Kitab 1999-cu ildə "Yurd" nəşriyyatında 22,5 çap vərəqi həcmində çap olunmuş "Dünyanı düşündürən "Dədə-Qorqud" adlanır. Bu kitabın bizim üçün və ümumiyyətlə dünya qorqudsünasları üçün əhəmiyyəti çox böyükdür. Əvvəla, Qorqud atanın dünya ictimaiyyətinə təqdimini, ədəbiyyata gəlişini, yayılmasını xarici ölkə qorqudsünaslarının əsərlərində izləyir və əsrlərlə ictimaiyyətin diqqətini cəlb etmiş bir sənət abidəsi kimi canlandırır. Təkcə kitabın mündəricatında bəzi məsələlərə fikir verək: "Kitabi-Dədə Qorqud"un Avropa araşdırıcıları", "Kitabi-Dədə Qorqud"un rus araşdırıcıları", "Kitabi-Dədə Qorqud" türk folklorşünaslığında", "Azərbaycan qorqudsünaslığının mərhələləri" və s. Bizim Azərbaycanda bu tip əsərlərə az təsadüf olunur. V.Bartold rus folklorşünaslığında ilk dəfə vicdanla bu gözəl sənət əsərinə girişmiş və onu yenə də vicdanla rus dilinə 1922-ci ildə tam şəkildə tərcümə etmiş, amma əcəl onu çap etdirməyə imkan verməmişdi. Onun tələbəsi A.Yakubovski müəlliminin işini başa çatdırmaq istəmiş, lakin amansız ölüm ona da bu gözəl əsəri çap etdirməyə imkan verməmişdi. V.Bartoldun tərcüməsini nəhayət H.Araslı və M.Təhmasib tərəfindən ancaq 1950-ci ildə Bakıda rus dilində çap etmək mümkün

olmuşdu.

V.Bartold bu əsəri tərcümə və təhlil etməkdə çox böyük iş görmüşdü. V.Yakubovski yazır ki, "rus və xarici ölkə orientalistləri də daxil olmaqla V.Bartoldun tərcüməsinin nəşri ilk dəfə geniş oxucu kütləsini orta əsr türk ədəbiyyatının ən yaxşı abidəsi olan "Dədə Qorqud"la tanış etdi və onun öyrənilməsinin əsasını qoydu". V.Bartoldun maraq dairəsi çox geniş idi. Amma əsas diqqətini "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanına yönəlmişdi. Nəhayət 30 ildən sonra bu tərcümə etibarlı əllərdən keçəcəə Azərbaycanda işıq üzü gördü, sonra həmin tərcümə 1962-ci ildə Peterburqda da nəşr olundu.

Sonra türk qorqudsünasları gəlir. Bilgə Rifət, Orxan Şaiq Gökyay, M.Kızıroğlu, Məhərrəm Erkin kimi məşhur alimlər "Dədə-Qorqud" haqqında monumental əsərlər yazmışlar. Bunların ardınca Azərbaycan alimləri, onların sevincləri və kədərləri gəlir. Hüseynqulu həm sevinir, həm kədərlənir. Sevinir ona görə ki, tədqiqinin 100 illik tarixi olan bu misilsiz abidənin geniş şöhrət qazandığı bir dövrdə dünyanın diqqətini cəlb etmiş böyük alimlərin misilsiz əsərləri oxucuların ixtiyarına verilmişdir, kədərlənirdi ona görə ki, cəmi 15-20 il keçməmiş, V.Bartoldun Bakı tərcüməsindən sonra bu əsərə haqsız hücumlar başladı. 1951-ci ildə mayın 24-də Azərbaycan K(b)P-nin XVIII qurultayında M.C.Bağirov deyirdi: "Bəzi ədəbiyyatşünaslar və yazıçılar siyasi sayıqlığını itirərək uzun illər ərzində bu zərərli, xalqa zidd kitabı Azərbaycan eposu adı ilə təbliğ etmişlər". Bundan sonra bizim əsas elm adamları, yazıçılar tənqid hədəfəinə çevrildilər.

Xoşbəxtlikdən bu münasibət uzun sürmədi. Ayrı-ayrı alimlərimiz sıxışdırıldı, tənqid olundu, gözdən, nəzərdən salınmağa başlandı. Lakin bu çox getmədi. Stalinin ölümü,

Bağirovun məhkəməsi hər şeyi əvvəlki axarına qaytardı. 1951-ci ildə qızıqan tənqid və ifşa 1956-cı ildə soyudu və yenidən "Dədə-Qorqud" öz xalqına qaytarıldı.

"Dədə-Qorqud" dastanı haqqında çox əsərlər yazılmışdır. Amma Hüseynqulu müəllimin kitabı kimi tədqiqat əsəri azdır. Fəlsəfə elmləri doktoru, professor Camal Mustafayev yazır ki, "Hüseynqulu Məmmədov kimi gözəl müəllim, maarif işçisi, el ağsaqqalı uzun illərdir ki, qorqudsünaslığın tarixini öyrənir. Avropa alimlərinin, rus, türk, Azərbaycan başqa xalqların bu sahədəki araşdırmalarını izləyir... Dastanın mənşəyi, yayıldığı coğrafi ərazi, dili, qəhrəmanları məsələlərinə xüsusi diqqət yetirir. Abidənin öyrənilməsi ilə bağlı mühüm məsələlərdə elmi həqiqəti bütün aydınlığı ilə oxucuların nəzərinə çatdırır".

Buna görə də Hüseynqulu Məmmədovun bu tədqiqatı bizim ədəbiyyatşünaslığımız üçün çox qiymətli və vacibdir.

Hüseynqulu uşaqlıqdan aşiq ədəbiyyatını çox sevirdi. Özü yazır ki, "Uşaqlıqdan şifahi xalq ədəbiyyatının vurğunu idim. Görünür, bu təsir mənə atadan, anadan keçmişdi. Anam çox müdrik, hazırcavab qadın idi. Sinəsi xalq hikməti ilə dolu idi. Hər sözünü-söhbətini bayatı ilə bitirərdi. Atam folklorə yaxşı bələd idi. Demək olar ki, dastanları tamam-kamal bilirdi".

Validənlərindən aldığı ilk folklor materialları ana südü kimi bədəninə yayılmış və böyük inkişaf mərhələləri keçmişdi. Bizim ən qədim folklor abidəsi olan "Dədə-Qorqud" a bu qədər maraq və biliyin ilk əlaməti məhz uşaqlıqdan gəlirdi. Onun uşaqlığı ilə 80 yaşı arasında böyük fərq vardır. Bu müddət ərzində çox öyrənmiş, tədqiqat aparmış, son dərəcə maraqlı, ədəbiyyat-

şünaslığımız üçün dəyərli bir əsər meydana gətirmişdir.

Hüseynqulu Məmmədovun sonuncu kitabı 2002-ci ildə çap olunmuş “çörüm Faxralının biri olsun beş...” əsəridir. “Dədə-Qorqud” əsəri dastanın 1300 illiyinə həsr olunmuşdur, bu əsər isə müəllifin doğma kəndi Faxralının tarixi keçmişinə, daha doğrusu son yüz ildə maarifinə, səhiyyəsinə, mədəniyyətinə həsr olunmuşdur. Kitabın sərlövhəsinə çıxarılmış sözlər də Aşıq Şenliyin Faxralıya həsr etdiyi məşhur şeirindəndir.

Səfil Şənlik bu lisanı gördü xoş,
Görüm Faxralının biri olsun beş,
Abbas tülək tərlan, Musa qızıl quş,
Əhli mərifət Kamandarı gördümü...

Aşıq Şennik iki dəfə bizim kənddə olmuş, cavanlar onu ov yerinə aparmış, o isə gördüklərini, kəndlilərin səxavətini, qəhrəmanlığını qələmə almışdır. Hüseynqulu müəllimin bu kitabı haqqında S.Məmmədov və V.Qurbanov “Ədalət” qəzetində məqalə dərc etdirmiş və bunu kəndin mədəniyyət tarixi adlandırmışlar. Onlar yazırlar: “Bir kəndin timsalında el-əlatın həyat tərzini, etnoqrafiyasını, aran və dağ binəsini, adət-ənələrini, yaxşı və çətin günlərini dərinləndirən üçün qorqudşünas, neçə-neçə sambalı kitablar müəllifi Hüseynqulu Məmmədovun “Görüm Faxralının biri olsun beş” kitabı keçmişə öyrənmək, bu günü təqdir etmək, gələcək haqqında düşünüb daşınmaq baxımından çox dəyərli əsərdir”. Bu doğurdan da belədir.

Hüseynqulu müəllimin kiçik qardaşı Əli ilə mən universitetdə oxumuşam. O, məndən üç kurs yuxarıda oxuyurdu, özü də dil-ədəbiyyat şöbəsində, mən isə jurnalistika şöbəsində idim. İlk illər mənə himayə eləyən

o idi, bir neçə ay da bir yerdə kirayənişin qalmışdıq. Əli şair idi, Əli Səngərli imzası ilə yaxşı şeirləri vardı. 1957-ci ildə universiteti bitirib Faxralıya ədəbiyyat müəllimi getdi. Arada Tbilisi Pedaqoji İnstitutunda dünya ədəbiyyatından dərs dedi. Onun dövrü mətbuatda dərc olunmuş gözəl şeirləri vardır, onlar ədəbi ictimaiyyətimiz tərəfindən rəğbətlə qarşılanmışdır. Onun hələ tələbəlik illərində yazdığı şeiri indi də yadımdadır:

Məni görəndə yan keçirsən,
Cən evindən can keçirsən,
Yaman qara qan keçirsən,
Bir səbəbmi var, ay Dilbər.

Onun Avropa, Ukrayna, Özbəkistan, Rusiya şairlərinin əsərlərindən gözəl tərcümələri də vardır. Onlar indi də öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Bu tərcümələrin bir hissəsi müəllimi Pənah Xəlilovun 1957-ci ildə tərtib etdiyi “SSRİ xalqları ədəbiyyatı müntəxəbatı”nda dərc edilmişdir.

Hüseynqulu Məmmədovun xanımı, bizim hamımızın Fatma bacı deyə çağırığımız gözəl qadındır. O bizim kənddə yaşamışdır, amma yerli deyildi. Lakin bizim hamımızı bir övlad kimi, qardaş-bacı kimi sevirdi, biz də onu sevirdik. Oğlanları, filologiya elmləri namizədi Elxan, iqtisad elmləri namizədi Eldar, Ramiz, üç qız balası, çoxlu nəvələri vardır. O əsl el ağsaqqalı, el atasıdır, Fatma bacı isə el anasıdır.

Allah taladan onlara hələ bundan sonra uzun ömür diləyirəm.

2002

MƏĞRUR VƏ QEYRƏTLİ İNSAN



**NƏBİ
GÜLMƏMMƏDOV**
(1910 -1977)

Orta məktəbdə oxuyarkən bizim hamımız üçün ən sevimli müəllim Nəbi Gülməmmədov idi. O, mənim üçün daha əziz idi. Əvvəla bizim qonşumuzda yaşayırdı. İkincisi çox məğrur adam idi.

Bizim kənd çox böyük olduğuna görə dörd məktəbi vardı. Bunlardan üçü ibtidai, birisi orta məktəb idi. Mən ibtidai məktəbi qurtarıb nisbətən uzaqda yerləşən orta məktəbə gedəndə Nəbi müəllim həmin məktəbdə dərs deyirdi.

Bir neçə il sonra o, bizə dərs deməyə başladı. Mən onu daha yaxından tanıdım və necə müəllim olduğunu öyrəndim.

Nəbi müəllimin əlində həmişə özü ilə gəzdirdiyi yekə və qara bir sumka vardır. Müəllimlər çox idi, lakin sumka gəzdirən bircə o idi. Sumkaya günorta yeməyə qoyar, orada bişmiş yumurta, bir az başqa yavanlıq, bir az da çörək olardı. Məktəb iki növbəli idi. Günorta evə gəlib

nahar eləmək çətin idi. Biz kəndin yuxarı hissəsində, məktəb isə kəndin aşağı hissəsində idi. Bu qədər yolu hər gün iki dəfə getməmək üçün azuqəsini də özü ilə aparırdı.

Müəllimlər otağında Nəbi müəllimin ayrıca stolu vardı və onun üstündə süfrəsini açar, yeməyini yeyər, heç kəs də heç nə deməzdi. Sonra yenə dərsinə başlayardı.

Nəbi müəllimin valideynlərinin nə vaxt öldükləri mənim yadımda deyil. Amma özləri bir bacı, üç qardaş idi. Gülməmməd və Məmmədəli müharibədə həlak olmuşdular. Bacısı Telli bizə lap yaxın qonşu idi, özü də kolxozun tarlasında yox, idarəsində işləyən orta təhsilli, son dərəcə gümrah, məğrur, kişi kimi bir qadın idi, onun da əri müharibədən qayıtmamışdı, gözünün ağı-qarası bircə oğlu vardı. Sabir adlı bu oğlan dayısı kimi riyaziyyatçı idi. Özü Politexnik institutunu bitirdi və indi də orada professordur. Hazırda Türkiyədə dərs deyir.

Bənövşə Nəbi müəllimin arvadı idi. Özü də bizim kəndimizdəndir, həsənli deyilən çox mərd, qoçaq, namuslu tayfadandır. Axırda onların bəxti gətirmədi, sovet hökuməti onların axırına çıxdı, cavanlarını pələnpələsəng elədi. Bəlkə də Nəbi Gülməmmədov uşaqlıqda tanıdığı və ailəsinə xüsusi hörmət bəslədiyi qızlardan biri elə Bənövşə idi. Taleh elə gətirmişdir ki, Bənövşə qonşu kəndlərdən gəlmiş bizim kənddəki ibtidai məktəbdə müəllim işləyən Məhərrəm adlı bir müəllimə ərə getmişdi. Aydın adında bir oğlu da vardır. Sonra yenə də bəxti dönmüş, öz ciyərparəsini ər evində qoyub Faxralıya qayıtmışdır.

Bu zaman Nəbi müəllim Bənövşəyə evləndi, iki oğlu da bundan oldu. Bənövşənin anasız böyüyən oğlu Aydın

Məmmədov həkimdir, Tibb institutunda işləyir. 1972-ci ildə mən komissiyanın tərkibində Tibb institutunun hazırlıq şöbəsini yoxlayarkən Aydınla o vaxt tanış oldum və dedim:

- Sizinkilərdə günah yoxdur, taleh belə gətirmişdi, hərənizi bir tərəfə atdı. Sənin dayılarının, ananın doğma qardaşları heç kəsə heç nə eləməmişdi. Qorxmazlığına görə bolşevik hökuməti məhv elədi, güllələnəni güllələdi, bəzilərini sürgün elədi, bir başı papaqlı qoymadı. Heç olmasa indi yaxınlaşın, isinişin, uzaqlaşmayın.

İndi Aydın Məmmədov Tibb Universitetində professorudur, fakültənin dekanıdır. Bu günlərə də şükür.

Nəbi müəllimin böyük oğlu Bayraməli mənə dedi ki, orta məktəbin son siniflərində oxuyarkən qonşu kənddən bir nəfər məndən soruşdu:

- Aydınlı tanıyırsan?

Dedim:

- Yox.

- Onda anana de, o bilər.

Mən həmin adı kitabıma yazdım. Amma anamdan hələ soruşmadım. Atam kitabımı vərəqləyəndə həmin ad onun gözüne sataşdı və məndən soruşdu:

- Bu kimdir bura yazmışsan?

Mən əhvalatı atama danışdım, amma Aydınım kim olduğunu hələ bilmədim.

Atam mənə dedi:

- Oğlum, bu ananın birinci ərindən olan oğludur. Başımıza belə iş gəldi, həyat dəyişdi, indi onun sağ olduğundan bəlkə də ananın xəbəri yoxdur. Yaxşı eləyib hələ soruşmayıbsan. Deməsən yaxşı olar. Sonra özün

taparsan, qardaşıdır, yad deyil.

Bu hadisəni mən Bakıya oxumağa gələnə kimi ürəyimdə saxladım və burada onunla tanış oldum. Aydın da çox yaxşı oğlandır. Mən nə edə bilərdim.

Atam öləndən sonra mən anamı Bakıya gətirdim. Anamın könlü sınıq, ürəyi qırıq idi, mən ona deyə bilmirdim. Bir dəfə anam xəstələndi, onu gətirib 5 nömrəli xəstəxanaya qoydum. Burada kimsə Aydınla deyir ki:

- Sənin anan xəstəxanadadır, özü də 5 nömrəli xəstəxanada, filan palatada.

Bir gün anamın yanına gedəndə palatada çoxlu yemək şeyləri gördüm.

- Bunlar nədir, sənin yanına kim gəlmişdir?- deyə soruşdum. Anam göz yaşları içərisində mənə dedi:

- İki yaşında atıb çıxdığım öz ciyərpərəm, Aydınım gəlmişdi. Yenə bu günə də şükür. İndiyə qədər mən həmişə gizli ağlayırdım, heç birinin xəbəri yox idi. İndi balam özü gəlib məni tapdı. Daha mənim heç bir dərdim yoxdur.

Anam indi kənddədir. Bura gətiririk, bir az yaşayır, yenə kəndə qayıdır.

- Kişinin malikanəsini nəzarətsiz qoymaq istəmirəm-deyir. Bu günlərdə yenə gedirəm kəndə, anamı gətirməyə.

Nəbi müəllimin qəribə dərs deməyi vardı. Riyaziyyatı başa salırdı, başa düşməyəni bir də başa salırdı, yenə başa düşməyə qulağından dartardı. Hamı onun xasiyyətinə bələd idi, ona görə də hamı başa düşərdi, çalışardı və çoxlu misallar, məsələlər həll edərdi. Belə tələbələri çox

sevərdi. İçərimizdə hamıdan hündür Baba vardı, o riyaziyyatı çox gözəl bilirdi. Bizim həll edə bilmədiyimiz məsələləri Baba dərhal həll edərdi.

Mənim qardaşım Həsən orta təhsilli idi, mexanizator işləyirdi. Bu o zaman çox dəbdə olan peşə idi. O da orta məktəbi qurtarıb mexanizatorluğa getmişdi.

Amma sonralar oxumadığına təəssüf edirdi. Odur ki, mənim oxumağıma xüsusi diqqət yetirirdi. Hər gün gəlirdi və deyirdi:

- Nəbi müəllim səni yaman tərifləyir, mütləq onu oxutmalısən-deyir.

Bənövşənin başına çox işlər gəlmişdi. O, yuxarıda deyildiyi kimi, adlı-sanlı bir nəsiləndən idi. Özü qənirsiz bir gözəl idi. Onlara Həsənli nəslə deyirdilər. Sovet hakimiyyətinə qədər bu nəslin ağıllı başçısı Təhməzqulu kəndin katəddası idi. Bütün Borçalıda onu tanıyır və hörmət edirdilər. Onun haqqında yaxşı mənada çoxlu lətifələr indiyə qədər yaşamaqdadır. Bunlar nə bəy idi, nə də xan, sadəcə sırayı kəndlilərdən biri idi və cəsərinə, ağıllına, doğru danışdığına, haqqı nahaqqa qurban vermədiyinə görə kəndə başçı seçilmişdir.

O dövrdə bizim kəndi bir Təhməzquluya görə, bir də şair Nəbiyə görə lap uzaqlardan tanıyurdılar. Həsənli uşaqlarının talehləri bəd gətirmişdi. Oğlanlarının da, qızlarının da bolşevik hökuməti axırına çıxdı, bir başı papaqlı qoymadı. Təhməzqulu kimi ixtiyar, nüfuzlu bir adamı 1930-cu ildə Tiflisdə güllələdilər, kəndin ilk sədri olan İman dəfələrlə həbs edilib, hətta Tiflisin Metex qalasına salınsa da, oradan qaçmış, qayını Mehralını və qardaşı Mirzalını günün günortası kəndin içində

kəndlilərin gözü qarşısında güllələdilər, kiçik qardaşı Nadiri Orta Asiyaya sürgün elədilər. İman 1927-ci ildə qaçaqçılığa başladı. Lakin uzun müddət duruş gətirə bilmədi. Üç yaşında oğlu Teymuru və arvadı, gözəllər-gözəli Balaxanı da götürüb Türkiyəyə getməyi qərara aldı. Lakin arvadı dedi:

- Biz də getsək, qadınlarımızı da qıracaqlar, bütün kökümüzü kəsəcəklər, amandı sən tək çıx get, bizimlə işin olmasın.

O da tək getdi və sərhədə çatanda əyilib torpayı öpdü, silahını tulladı. O tərəfə keçəndə bunu görə sərhədçilər nə üçün belə etdiyinin səbəbini soruşanda o dedi:

- Mən bu silahlara öz xalqımı və vətənimə qorumaq üçün sarılmışdım, mümkün olmadı. Daha mənə silah lazım deyil. İki əl bir başı harada olsa saxlayacaqdır.

Bu söhbəti Atatürkə çatdırdılar. O, da hərbi nazir Fevzi Çaxmaççıya göstəriş vermişdir ki, "ona silah və torpaq verilsin".

Bolşevik hökuməti Balaxanıma və üç yaşlı oğlu Teymura da rəhm etmədi, onları da Orta Asiyaya sürgün etdi. Xalası qızı Güllünü də bir qızı ilə beləcə bu yola göndərdi. Bunlar ayrı mövzudur, bu barədə geniş yazmaq lazımdır.

Poçulu kəndindən olan, uzun müddət Bakıda, Tiflisdə mətbuatda çalışan və gözəl şeirlər yazan Dünyamalı Kərəm Faxralıya həsr etdiyi əsərlərinin birində deyir:

Təhməzqulu Faxralıda bir idi,
Abbas tüləktərənq, Musa şir idi,
Molla Qurban bir müqəddəs pir idi,
Sönməz atəşgahdı, nurdu Faxralı.

Buradakı Təhməzqulu da, Abbas da, Musa da, Molla Qurban da Faxralının igid adamları idilər. Onlardan törəyənlər də babalarının yolu ilə getmiş, şair Səməndərin dediyi kimi, onların hər birinə “kişilikdən pay” düşmüşdü.

Nəbi müəllim 1910-cu ildə adi savadsız, ortabab bir kəndli ailəsində doğulmuşdu. 1922-ci ildə kənddə ilk ibtidai məktəb açılarda həmin məktəbə birinci ayaq açanlardan biri olmuşdur. 1929-cu ildə ibtidai məktəbi bitirən kimi müəllimlərinin təkidi ilə Tiflis pedaqoji texnikumuna girir. Buranı da əla qiymətlərlə bitirir.

Nəbi müəllim Tiflisdə oxuyarkən o zaman Zaqafqaziya yol mühəndisləri institutunda dərs deyən, eyni zamanda Tiflis pedaqoji texnikumunda riyaziyyatdan mühazirə oxuyan, XX əsrin məşhur riyaziyyatçısı Zahid Xəlilovun ən çox sevdiyi tələbələrəndən idi. O, öz yerlisi, Nəbi Gülməmmədovun riyazi təfəkkürünü görüb demişdi: “Sən hökmən oxumalısan, ali təhsil almalısan”.

Lakin Nəbi Gülməmmədov Texnikumu qurtarandan sonra Faxralıya qayıdır, ibtidai məktəbdə dərs deyir, kəndin cavanlarına elmin yollarını, şirinliyini başa salır.

Nəbi müəllim bizim kənddə ilk ali təhsil alanlardandır. Özü də riyaziyyat üzrə bir nömrəli kadr idi. O, müəllimi Zahid Xəlilovun məsləhətlərinə əməl edərək yarı yolda dayanıb qalmır və 1935-ci ildə Azərbaycan Dövlət pedaqoji institutunun fizika-riyaziyyat fakültəsinə daxil olur, 1939-cu ildə buranı fərqlənmə diplomu ilə bitirir. Onun dalınca Faxralıdan həmin instituta fizika-riyaziyyat fakültəsinə Binnət Mahmudov da getmiş, o da gözəl mütəxəssiz olmuşdur.

Nəbi Gülməmmədovun Pedaqoji institutda gözəl müəllimləri və tələbə yoldaşları olmuşdur. Xüsusən fizika kafedrasının müdiri Rəhimbəy Məlikovu heç unutmurdu.

Yuxarıda adını çəkdiyimiz məşhur alim Zahid Xəlilov artıq Bakıya gəlmiş və pedaqoji institutun əsas müəllimlərindən idi və burada da keçmiş tələbəsi Nəbi müəllimə dərs deyirdi. Rəşid bəy Əfəndiyevin oğlu, Peterburq universitetini bitirmiş Məmməd bəy Əfəndiyev, Bəylər Ağayev kimi şəxsiyyətlərdən o, dərs almış, elmin çətin və şərəfli yollarını öyrənmişdi.

Nəbi müəllimin tələbə yoldaşlarından biri, məşhur riyaziyyatçı, Bakı Dövlət Universitetinin kafedra müdiri və dekanı olmuş bir müddət universitetin siyasi rəhbəri seçilmiş mərhum Qoşqar Əhmədli idi. Vaxt olanda bizə bunlardan ağız dolusu danışardı. Zəmanəmizin böyük alimi, fizika-riyaziyyat elmləri doktoru Qoşqar Əhmədlini həmişə bizə misal gətirərdi və deyərdi ki, elm zəhmət sevir, siz də çalışın belə alimlərdən olun.

Nəbi müəllimin tutduğu və göstərdiyi yol işıqlı idi. Bunlar 1939-cu ildə olmuşdu, indi onun tərbiyə elədiyi şagirdlərdən çoxlu fizika-riyaziyyat elmləri doktoru, namizədi vardı.

Ali təhsil alandan sonra Nəbi müəllimin yolu bir qədər uzağa düşür. O, Axalsik rayonunun Tomoş pedaqoji məktəbinə müdir gedir. Burada o üç il qədər işləyir. 1941-ci il iyulun 20-də məktəbin yenidən təşkili ilə əlaqədar olaraq işdən azad olunur və iyulun 21-də Qarayazı (Qardabani) orta məktəbinə fizika-riyaziyyat müəllimi göndərilir. Burada da çox işləyə bilmir, avqustun 9-da müharibə ilə əlaqədar işdən azad olunur. 1941-ci ilin dekabrından ömrünün axırına qədər Faxralı orta məktəbində fizika və riyaziyyat müəllimi olur. Hüseynqulu Məmmədov, Hacı Həsənov, Şəmistan Mikayılov və onlarla başqaları ilk təhsilini Nəbi müəllimdən alıblar.

Nəbi müəllim şagirdlərin gələcəyinə cavabdeh idi, bu işdə məsuliyyət daşıyırdı, onlara məsləhətlər verir, kömək edirdi.

Prezidentimiz Heydər Əliyev göstərir ki, “Əgər çox işləmək, sevmək nəticəsində uşaq, gənc uşaqlıq, gənclik çərçivəsindən kənara çıxırsa, o yaxşı təhsil ala bilməz... Ona görə görə müəllimlər də tələbkar olsunlar. Məhz belə halda biz yaxşı nəsil yetişdirəcəyik”.

Nəbi Gülməmmədov məhz belə müəllimlərdən idi. O, biz şagirdlərlə ata kimi, böyük qardaş kimi rəftar edərdi. Kim hansı ixtisası seçməlidir, hansı ixtisas dalınca düşsə, daha böyük nailiyyət əldə edə bilər? Bütün bu sualların cavabını biz Nəbi müəllimdən alarıq.

Bir gün 11-ci sinifin son dərslərinin birində biz 20 şagird yenə də sual-cavaba başlamışdıq. O, bir şey demədi, lövhədə nə isə yazmağa başladı. Sonra ani olaraq dayandı, geri döndü və bizi cərgəyə düzdü və dedi:

- Sən, sən, sən... (cəmi 9 nəfər) hamınız gedirsiniz riyaziyyat olan ixtisasa, sizdən yaxşı riyaziyyatçı, fizik, kimyaçı ola bilər. Sən, sən.. gedirsən filan ixtisasa...

Bir az dayandı, nə isə demək istədi və dedi:

- Siz isə heç yerə getmirsiniz, qalrsınız kənddə, kənd işləri ilə məşğul olursunuz. Nə başqasına əziyyət verərsiniz, nə də özünüə.

Belə də oldu. Altı nəfər Politeknik institutuna, bir nəfər Pedaqoji institutunun kimya fakültəsinə, bir nəfər fizika-riyaziyyat fakültəsinə, Gəncə kənd təsərrüfatı institutuna, Tiflis Azərbaycan institutuna getdi, mən isə sənədlərimi verdim BDU-nun jurnalistika şöbəsinə. Hamımız birinci ili qəbul olduq və bu işə ən çox sevinən Nəbi müəllim idi.

Nəbi müəllimin iki oğlu var, onlar böyüyüb müəyyən

mərhələyə çatmışdılar. Bir gün eşitdik ki, o, özünə qəsd eləyib, amma ölməyib. Bıçaqla ürəyinə vurmaq istəyib, istədiyi alınmayıb. Dava-dərman, həkim, xəstəxana şəraitində bir qədər yaxşılaşıb. Qohum, qardaş yığılıb başına.

- Bu nə əhvalatdı, səbəb nədir? Sən o cür situasiyalardan çıxdın, ciddi məsələlərdən ötüşdün, amma indiki şəraitdə heç bir əsas olmadan bu işi niyə elədin?

Nəbi müəllim özünükülərə də, qohumlarına da bu sözləri dedi:

- Mən özüm bilirəm nə elədiyimi və xahiş edirəm məndən daha heç nə soruşmayın.

Nəbi müəllim səbəbsiz heç bir iş görməzdi. Bunun da yəqin ki, bir neçə səbəbi olmamış deyildi. Onlardan birini belə fərz etmək olar: günlərin birində o xəstələnir, bir tərəfi iflic olur. Bu, Nəbi müəllimi çox qorxudur. O, elə adam idi ki, ömründə bir nəfərə də əziyyət verdiyi olmamışdı. Həmişə məğrur, gümrah, tox gəzmişdi. Qorxurdu ki, o biri tərəfi də iflic ola, əziyyəti özünükülərə düşsə. Daha doğrusu, özünün əziyyətinin ömür-gün yoldaşı, bu dünyada çox əziyyətlər görmüş, mənəvi zülm və əzablar çəkmiş Bənövşə xanımın üstünə düşməsinə istəməzdi. Onun əsas məqsədi xanımını bu işdən xilas etmək idi. Məncə, əsas səbəb bu idi. Hər halda ondan heç nə soruşmadılar.

İkinci kərə də qəsd elədi və 1977-ci ildə dünyasını dəyişdi. Allah rəhmət eləsin.

2003

TƏHSİL FƏDAİSİ



ŞƏMİSTAN MIKAYILOV
(1929)

Şəmistan Mikayılov mənim anamın dayısı oğludur. Deməli, bir növ mənim dayımdır, elə dayı da deyirəm ona. O da məni çox istəyir, mən də onu. 1953-cü ildə mən 9-cu sinifdə oxuyurdum. Şəmistan müəllim Bakı Dövlət Universitetinin məntiq-psixologiya şöbəsini bitirib bizim məktəbə müəllim gəldi. Özü ilə birlikdə Bakıda evləndiyi mərhum Validə xanımla birlikdə idi. İkisi də uca boylu, bir-birinə yaraşan, ipək xasiyyətli adamlar idi.

Adətən şəhərdə böyümüş qızlar kənd yerinə düşəndə bir qədər qəribsəyirlər. Amma Validə xanımda belə şeylər hiss olunmurdu. Onun özü Bakının qazisi, Quranın ilk mütərcimi Mir Məhəmməd Kərim Cəfərzadənin qız nəvəsi idi. Bu titullar ona kənddə darıxmağa qətiyyəni əsas vermirdi. Bizim kəndimiz Faxralı böyük bir yaşayış məntəqəsi idi, bir kənddə iki kolxoz var idi. O vaxt adnan idi bizim kəndimiz, on mindən yuxarı əhalisi, 4 məktəbi vardı. Validə xanım da bu kəndə düşəndən sonra bura

alışdı. Müəllimlərin də, şagirdlərin də hörmətini, məhəbbətini qazandı.

Validə xanım Universiteti bitirmişdi, jurnalist idi. O da bizim məktəbdə dərs deyirdi, amma aşağı siniflərdə. Bizə dərs demədi. Onun davranışı, ədası hamıya təsir edir, hamıda rəğbət oyadırdı.

Şəmistan müəllim nağıllarda deyildiyi kimi yeddi qardaş, bir bacı idi. O biri qardaşlarından oxuyanlar, elm dalınca gedənlər, elmlər namizədləri olanlar var idi. Amma elmlər doktoru, professor adı alan birçə Şəmistan müəllimdir.

Şəmistan müəllim məntiqdən, psixologiyadan və ədəbiyyatdan dərs deyirdi. Ədəbiyyat müəllimimiz Hüseynqulu Məmmədov məktəbin müdiri idi, tez-tez rayon mərkəzinə çağırılırdı. Odur ki, bir il sərəsər ədəbiyyat müəllimimiz Şəmistan Mikayılov oldu. Onun gözəl müəllimlik diksiyası, sözü aydın demək bacarığı, şagirdin başa düşəcəyi tərzdə danışmaq, artıq sözə, ifadəyə yer verməmək onun əsas xarakterik cəhətləri idi. Bunlar ən çox mənim yadımda qalan və onu böyüdən, sevdirən cəhətlər idi.

Mən 1955-ci ildə məktəbi bitirdim, Bakıya gəldim və Universitetin jurnalistika fakültəsinə daxil oldum. 3 ildən sonra Şəmistan müəllim də Bakıya gəldi və elmi-tədqiqat pedaqogika institutunda aspiranturaya daxil oldu və o gündən bütün ömrünü məktəbə həsr elədi. Əvvəl namizədlik, sonra doktorluq dissertasiyaları müdafiə etdi. Orta məktəbin 4, 5, 8-ci siniflər üçün ədəbiyyat dərslilərini yazmaq ona tapşırıldı. Bu kitabların bəzilərinin indiyə qədər 8 nəşri mövcuddur. Sonra onun "Ədəbiyyat nəzəriyyəsi", "Nizami Gəncəvinin öyrənilməsi" kimi monumental tədqiqat əsərləri vardır ki, bunlar orta

məktəbdə uzun müddət tədris olunacaqdır. Bunlar elə bir körpüdür ki, bütün gəncliyimiz ondan keçməli və inamla irəliləməlidir. Ayrı-ayrı əsərlər müəyyən oxucu üçün yazıldığı halda orta məktəb kitabları bütün gənclik üçün hazırlanır. Bunlar böyük ustalıq, elmi səriştə, geniş dünyagörüşü tələb edir. Təsadüfi deyildir ki, hörmətli prezidentimiz Heydər Əliyev cənabları deyir ki, "Biz hamımız-mən də, siz də Azərbaycan məktəbinə, Azərbaycan müəlliminə borcluyuq".

Bir məsələ var ki, gəncliyin mənəvi inkişafında, zənginləşməsində, vətənpərvərlik hisslərinin artmasında çox mühüm rol oynayan ədəbiyyat Ş.Mikayılovun həmişə diqqətini cəlb etmişdir. O, ədəbiyyatın tədrisinə və təbliğinə xüsusi əhəmiyyət verir və bu işdə müəllim zəhmətini, müəllimin mənəvi qürurunu qiymətləndirir, onların boynuna çox şey qoyur. Ədəbiyyatın tədrisində o, bir neçə məsələyə toxunur. Onun öz sözləri ilə desək, "orta məktəbdə ədəbiyyatı və ədəbiyyat nəzəriyyəsi materiallarını Azərbaycan dili ilə əlaqələndirmək daha genişdir". Burada müəllif üç məsələ qoyur: Azərbaycan ədəbiyyatı, Azərbaycan dili və ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Həqiqətən "Ədəbiyyat da, onun nəzəriyyəsi də dil qanunları üzərində yaranır". Bu məsələlərin hər üçünün ayrılıqda və birlikdə orta məktəb şagirdinə aşılması onların tam yetgin şəkildə formalaşmasında böyük rol oynayır. Təsadüfi deyildir ki, Ş.Mikayılovun 1971-ci ildə "Maarif" nəşriyyatı tərəfindən buraxılmış "Ədəbiyyat nəzəriyyəsinin Azərbaycan dili ilə əlaqəli tədrisinə dair" kitabı məhz bu məsələdən geniş bəhs edir. Şərdə ahəng yaradan, onu daha da gözəlləşdirən dil xüsusiyyətləridir. Bunların bir-birinə bağlılığı və asılılığı şübhəsizdir. Çünki, "mən-sub olduğu xalqın canlı dilindən asılı olmayan şey yoxdur.

Tarixdə belə bir şey olmamış, ola da bilməz".

Ş.Mikayılov bu məsələlərin tədqiqinə və təbliğinə xüsusi diqqət verir. Onun "Ədəbiyyatdan yeni proqramla işin təşkilinə dair", "Ədəbiyyat dərslərinin tərtibi prinsipləri", "Ədəbiyyat dərsinə verilən müasir tələblər" kimi kitabçaları daha diqqətəlayiqdir.

Ş.Mikayılovun məşğul olduğu ədəbiyyat sahəsi daha geniş gənc, daha maraqlı və daha çətindir. O, 1974-cü ildə "Azərbaycan orta ümumtəhsil məktəblərində ədəbiyyat nəzəriyyəsi tədrisinin elmi əsasları" adlı doktorluq dissertasiyası müdafiə edib pədaqoji elmlər doktoru adını almışdır. Deməli, bu sahədə kamil mütəxəssis hesab olunur və onun yazdığı əsas tədqiqat əsərləri də ədəbiyyat nəzəriyyəsinə aiddir.

Onun IX-X siniflər üçün nəzərdə tutulmuş "Ədəbiyyat nəzəriyyəsi" Azərbaycan Respublikası Təhsil nazirliyi tərəfindən təsdiq edilmişdir. İlk dəfə 1981-ci ildə çapdan çıxan bu vəsaitin bir neçə nəşri olmuş, nəhayət, 1996-cı ildə məşhur ədəbiyyatşünas-alim, professor Pənah Xəlilovun elmi redaktorluğu ilə yeni variantı oxucuların ixtiyarına verilmişdir. Hər dəfə təkmilləşmə prosesi keçirən əsər yenidən diqqətlə redaktə olunmuş, yığcamlaşdırılmış, daha da konkretləşdirilmiş və 10 ç.v. həcminə gətirilmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elmi kimi ədəbiyyat nəzəriyyəsi də onun çox cavan sahələrindən biridir. Və mən deyərdim ki, ən çətin sahələrdən biridir. Bu sahədə müəllim akademik Məmməd Cəfərin, prof. C.X.Hacıyevin, professor M.Rəfilinin, professor Əkrəm Cəfərin, professor P.Xəlilovun Mir Cəlalla birlikdə yazdığı kitablarının və başqa nəşrlərin yaxşı cəhətlərini mənimsəmiş və oxucularına yeni söz deməyə çalışmışdır. Məsələn,

müəllif Şəmistan Mikayılov “Ədəbiyyat haqqında ümumi məlumatdan sonra “Şifahi xalq ədəbiyyatı”, “Nəzm və nəsr”, “Ədəbi növlər və janrlar”, “Bədii əsərin dili”, “Bədii əsərin quruluşu”, “Ədəbi cərəyan və ədəbi məktəb” kimi bölmələrdə ədəbiyyat nəzəriyyəsini yığcam şəkildə oxuculara təqdim edir.

Ş.Mikayılov həyatın, varlığın obrazlı inikası olan ədəbiyyatı və onun nəzəriyyəsini xüsusən onun həyatı əks etdirmə üsulu baxımından üç növündən bəhs edir: epik növ, lirik növ, dramatik növ. O, bu növlərin ana nöqtəsini belə müəyyənləşdirir: Ədəbi növlər – epik növ və onun janrları, dramatik növ və onun janrları və lirik növ və onun janrları. Bütün ədəbi növlər buradan pərvazlanır. Bu Ş.Mikayılovun gəldiyi nəticə deyil, amma orta məktəb şagirdlərinə verdiyi ən optimal anlayışdır.

Azərbaycan ədəbiyyatında əsasən şerin üç vəznə var. Heca vəznə, əruz vəznə və sərbəst vəznə. Azərbaycan ədəbiyyatı üçün ən qədim heca vəznədir. Amma bizim ziyalılarımız əruz vəznənin oxunuşunda çox çətinlik çəkirlər. Ərəb dilində on beş bəhri olan bu vəznənin dilimizdə on bir bəhri işlənir. Və bunları Ş.Mikayılov elə gözəl təqdim edir ki, onlar oxucunun beyninə dərhal hakim kəsilir. O, həmin bəhsin qrafikasını çəkir və əruz vəznənin Azərbaycan dilində işlənən bəhrlərinin hamısını bərbəbir misallarda göstərir və izah edir.

Ş.Mikayılovun ümumi redaktorluğu ilə hazırlanmış “Maarif” nəşriyyatı tərəfindən 1987-ci ildə çap olunan bir kitab da diqqətimizi cəlb edir. Bu kitab “Nizami Gəncəvinin həyat və yaradıcılığının ümumtəhsil məktəblərində tədrisi məsələləri” adlanır. Əvvəla, Nizami Gəncəvi öz poetik istedadı ilə Azərbaycan ədəbiyyatının ən parlaq simasıdır. “Xəmsə” müəllifidir.

Özündən sonra gələcək bütün müsəlman aləminə poetik işıq salmışdır. Özü təsadüfi demirdi ki,

Yüz il sonra sorsan bəs o hardadır?

Hər beyti səslənər: “Burda, burdadır”.

Bu loğğalıq deyil, həqiqətdir. Bu onu göstərir ki, Nizami əbədi yaşayacağına əmin idi. Ş.Mikayılovun belə bir əsərə müraciət etməsi təsadüfi deyildir. Müəlliflər Azərbaycanın bir çox məktəblərində Nizaminin necə öyrədilməsindən, müəllim-şagird dialoqlarından, elmi-nəzəri fikirlərdən inandırıcı şəkildə söhbət açırlar. Şairin sənətkarlığı, ideyalar aləmi, obrazlar sistemi yığcam şəkildə, məktəbli səviyyəsində şərh olunur.

Moskvada 43 çap vərəqi həcmində nəşr olunmuş “Педагогическая мысль в Азербайджане” hissəsində Nizami Gəncəvi bölməsi də professor Şəmistan Mikayılovun qələminin məhsuludur. Şəmistan Mikayılovun adı bizim pedaqoji tariximizə böyük hərfərlə yazılan alimlərdəndir.

1955-ci ildə professor Zahid Qaralov Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə deputat seçilməsindən sonra institutun direktoru haqqında çox danışmaq lazım gəlmədi. Professor Şəmistan Mikayılov hazır idi. O, həmin vaxtdan böyük kollektivə bir müddət rəhbərlik etdi. Professor Şəmistan Mikayılov bizim təhsilə yaxından kömək edənlərdən biridir.

2001

XALİDƏ XANIM VƏ HACI MÜƏLLİM



(1924)

Mənim bəxtim elə gətirmişdir ki, belə cüt və gözəl müəllimlərin şagirdi olmuşam. Əvvəla, bunlar ikisi də kəndimizin çox məşhur və xeyirxah, sonra isə sovet hakimiyyəti qurulandan sonra hər şeyləri əllərindən alınmış adamların övladları idilər. Molla Namaz deyilən məşhur bir adam kəndin lap ortasında iki mərtəbəli gözəl bir mülk tikdirmiş, onun ətrafında kənddə olmayan və ümumiyyətlə o zonada təsadüf edilməyən ağac-

lar əkməmişdir. Bu mülk Borçalı zonasında olub, tayı-bərabəri çox az idi. Molla Namaz bu mülkdə demək olar ki, heç yaşamadı, sovet hakimiyyəti onu ailəsi ilə birlikdə mülkdən tamam çıxardı. Cavan arvadı vardı, o, çıxmaq istəmədi, ona mülkün bir otağını verdilər ki, ölənə qədər burada yaşasın, çünki o, əri ilə getməmişdi və yaxud belə məsləhət olmuşdur. Bəlkə də qayıtdılar, - deyə bu arvaddan başqa hərə bir tərəfə qaçdı. Molla Namaz savadlı, gözü açıq bir adam idi. O, Tiflisə getmiş, başqa bir arvad almış və ondan beş uşağı olmuşdur. Onlardan biri də Xalidə xanım idi.

Bu qadın orta məktəbdən sonra Tiflisdə iki illik kurs

qurtarmışdır, ədəbiyyatçı idi. Əri cavan və uca boylu, son dərəcə gözəl bir oğlan olan Hacı müəllimin atası Molla Qurban isə günahsız yerə oğlu Rəhimlə repressiyaya uğramışdı. Rəhim savadlı adam idi. Tiflisdə gimnaziya qurtarmış, təhsilini Peterburqda başa vurmuş bir gənc idi. Rayon mərkəzində maliyyə şöbəsinin müdiri işləyirdi. Bəxti gətirmədi.

Xalidə xanımla Hacı müəllim ikisi də Tiflisdə iki illik kursda oxuyarkən evlənmiş və hər ikisi Fəxrəli kəndinə müəllim təyin olunmuşdular. Əvvəllər Hacı müəllimin qardaşı Rəhim kənddə və ümumiyyətlə rayonda adnan idi. Sonralar repressiyaya uğrayandan sonra hər şey dəyişdi. Evdə üç qardaşı qaldı, oxuyub savad alan bircə bu idi. Sonra təhsilini qiyabi başa vurmuş və ali təhsilli ədəbiyyat müəllimi olmuşdu. Bunların mülkü özlərinə qalırdı. Amma Molla Namazın mülkünü 1930-cu ildən arvada verilmiş bir otaqdan başqa hamısını həkim məntəqəsi elədilər, kənddə 1960-cı ildə xəstəxana açılana qədər həmin mülk həkim məntəqəsi oldu.

Mülk hər cəhətdən gözəl idi, kəndlərdə elə bina yox idi, şam ağaclarının əhatəsində ikinci mərtəbəyə dolama dəmir pilləkənlə qalxardıq, zirzəmisini geniş bir zal idi, kəndin toyları həmişə burada olardı.

Xalidə xanım bizə dərs deyən zaman gündə iki, ya da üç dəfə buraya gələr, həm analığına baş çəkər, həm də



(1928-2002)

evin hündəvərinə dolanar, nə isə itirmiş kimi gəzərdi. Mən ancaq sonralar başa düşdüm ki, bu mülkdə o nə axtarırmış-özünü, keçmişini, uşaqlığını, atasının iyisini axtarırmış. Onda rəhmətlik atası hələ sağ idi. Hacı müəllimin Mehralı adında atadan yetim bir bacısı oğlu vardı. Məndən bir sinif yuxarıda oxuyurdu. Çox gözəl oxuyurdu. Orta məktəbi medalla qurtardı və politexnik institutuna qəbul olundu. Oranı da qırmızı diplomla qurtardı və institutda saxladılar. Ancaq az işlədi. 1961-ci ildə suda boğuldu. Onun acı xəbərini eşidən Namaz kişi dözmədi, öldü. Onların ikisini də bir gündə dəfn etdik.

1981-ci ildə gördüyüm bir hadisə mənim müəllimim, mərhum Xalidə xanımın həmin mülk ətrafında dolanmasının mənim yadıma saldı. Mən Bakı Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsində doktorluq dərəcəsi verən Elmi Şuranın elmi katibi idim. Keçmiş SSRİ-nin Ali Attestasiya Komissiyasının baş elmi katibi A.V.Parastayev və ekspert şurasının sədri V.İ.Kulişov Bakıya gəlmişdilər. Onlar mənim qonağım idilər və səhər-səhər çörəyimizi yedik, Azərbaycan Tarixi muzeyinin yanından keçirdik. Bina qonaqların diqqətini cəlb etdi. Muzey təzə açılmışdır. Mən binanın tarixindən danışdım. Onu da dedim ki, bunun sahibi Hacı Zeynalabdin Tağıyev çox xeyirxah, nəcib bir adam olub. Bütün pulunu cəmiyyət işlərinə xərcləyib, evlər tikdirib, gəncləri öz pulu ilə Rusiyanın və xarici ölkələrin ali məktəblərində oxudub, Bakıda ilk qız məktəbini açıb, başqa məktəblər tikdirib, hətta 1910-cu illərdə universitet açmaq fikrinə düşüb, amma Azərbaycanda bircə dənə də olsa məscid tikdirməyib.

Mənim söhbətim də onların diqqətini cəlb elədi, üstəlik V.İ.Kuleşov Moskva Universitetində rus ədəbiyyatı kafedrasının müdiri idi və o dedi ki, gedək, bir az binanı gəzək. Biz ikinci mərtəbəyə qalxanda əsas otağın

qapısının ağzında uca boylu bir qadın zümrüd quşu kimi dayanmışdı, heç kəsə əhəmiyyət vermədən ancaq qarıya baxırdı. Onun əynində pambıqdan sıyrıqlı vardı, boğazına doladığı ağ boyun bağı sıyrıqlının altından çıxıb yerə dəyirdi. Çox qərribə bir mənzərə yaranmışdı. Qonaqlar bu qadının da tamaşası olduğunu zənn etdilər, mən isə dedim:

- Yox, tamaşaçı deyil, Peterburqda oxumuş, savadlı bir qadındır. Özü də həmin bayaq dediyim Tağıyevin böyük qızı Saradır. Əlindəki portfelin içərisindəki atasının sənədləridir. Onları hamıya göstərib deyir ki, atası dövlət əleyhinə bir iş görməyib, nə edibsə xalq üçün edib, 1921-ci ildə könüllü olaraq bütün var-dövlətini, fabriklərini, tərsanələrinin hamısını hökumətə verib. Bu adam düşməndeyil.

Bu işə baxan yoxdur. İndi də hər gün gəlir bura, muzey açılında içəri girib öz uşaqlıq günlərini keçirdiyi otağın qapısının ağzında dayanır...

Bu söhbət qonaqlara pis təsir elədi, biz daha binanı gəzmədik, yolumuzu davam etdik. 1981-ci ildə olan bu hadisə 1940-cı illərin axırında Xalidə xanımın hərəkətləri ilə uyuşurdu. İnsan hər yerdə insandır, itirdiyini tapanda, özünün olmadığını bilsə də, yenə onun ətrini, qoxusunu duyur, ondan ayrılmaq istəmir.

Xalidə xanım müəllim idi, Sara xanım kimi deyildi, heç yerdən onu qovan, çox götürdün deyən yox idi. Gözəl də müəllim idi, gözəl də dərs deyirdi. Həmişə də mənə danışdırdı. 6-cı sinifdə oxuyurdun. Mən bəzən hirsələnirdim, burada məndən başqa uşaq yoxdurmu? Amma sonra başa düşdüm. O zaman mən şirin, bəlağətli danışmağı bacarırdım, fənni çox dərindən bilməsəm də özümü sudan çıxarırdım.

Xalidə xanımın Ramiz adlı bir qardaşı var idi. O da tez-tez kəndə gələrdi, bizimlə oynardı. O, Tiflis uşağı idi, rus,

gücü, erməni Azərbaycan dillərini əla bilirdi. Yadımdadır, bir dəfə rusca bilməkdən söz düşdü, kimsə dedi: “Sən de ki, ay bacı, bir badımcan ver”. Bunu həm rus, həm də Azərbaycan dilində de. Ramiz heç dayanmadan: “Sestra-ay bacı, badımcan-pamidor adın-birini ver-davay” dedi və hamını təəccübləndirdi.

Xalidə xanım sonra əri ilə Bakıya köçdülər və o, 132 nömrəli rus məktəbində Azərbaycan dili dərsi dedi, sonra evdar qadın oldu. Qızı İradə mənim tələbəm idi, çox gözəl, ağıllı, çalışqan bir tələbə idi.

Görürsünüzmü, mən Xalidə xanımdan çox danışdım, amma Hacı müəllimdən uzaqlaşdım. Hacı müəllim çox gözəl, səliqəli idi. Hər ikisi bizə aşağı siniflərdə dərs deyirdi. Bu daha çətin idi. Ədəbiyyatın ilk pilləsini bunların sayəsində atmağa başladım.

Hacı müəllim də bu sənətdən tez uzaqlaşdı. O, Tiflisdə rus dilində nəşr olunan “Zarya Vostoka” qəzetinin xüsusi müxbiri vəzifəsinə keçdi, bir neçə ildən sonra Bakıya gəldi və “Kommunist” kimi mərkəzi qəzetdə işlədi. O zaman mən jurnalistika şöbəsində oxuyurdum. Hacı müəllimin bacısı oğlu, mərhum Mehralı ilə tez-tez onun yanına gedərdik. Sonra Hacı müəllim “Kommunist” qəzetinin Quba zonası üzrə müxbiri oldu. Onda da mən onunla əlaqəni kəsmədim. Gözəl məqalələri çap olunardı. Oxuyub ləzzət alardım.

Hacı müəllim bir dəfə bizi-Abbas Zamanovu, Pənah Xəlilovu və mənə ailəliklə Qusara bir aylıq istirahətə çağırırdı. Biz üçümüz də universitetin professorları idik. Müəllimimiz Abbas Zamanovg ilə ayrıca bir ev tapdıq, mən və Pənah müəllim bir binanın ikinci mərtəbəsində ayrı-ayrı otaqlarda qaldıq. Biz onda gördük Hacı müəllimin qonaqpərvərliyini, səliqəsini. Bir ay necə gəldi heç bilmədik. O bir gün bizi Qəçrəş bulacağına qonaq

apardı. O qonaqlığın dadı hələ də damağımdan getməyib. Onun təşkili, zövqü, gözəlliyi bir ləmə idi. A.Bakıxanovun malikanəsinin qalıqları olan Əmsar kəndinə, Təngi altına apardı, gəzdirdi, bu yerlərin gözəlliyi ilə tanış etdi. Belə gözəl yerlərdən biri də birinci dəfə gördüyümüz Tağıyevin çəkdiyi Şollar suyunun mənbəyi idi. Bu o qədər gözəl və cəlbedici idi ki, sonralar da bir neçə dəfə onun seyrinə dalmaqdan yorulmurduq.

İndi Hacı müəllim səksəni haqlamışdı. Ona can sağlığı və uzun ömür arzulayıram və söhbətimi şair Səməndərin misraları ilə bitirirəm:

Mirzəzəm, Mirzə Həbim, həm Pərim,
Hümmət, Musa kimi kəsərli ərim,
Hacım tək ocağım, Hacım tək pirim,
Nəbim kimi gövhər-kanım Faxralı.

2003



Bolnisi rayonu, Faxralı kəndi, şagirdlər müəllim Hacı Həsənovla birlikdə, 1955-ci il.

MÜƏLLİM DOSTLARIM

KİMYADA FÜSUNKARLIQ



CÜMŞÜD ZÜLFÜQARLI
(1905-1982)

Tale elə gətirmişdir ki, mən öz həmyaşıdlarımla yaxınlıq eləməklə bərabər eyni zamanda yaşlı adamlarla, müəllimlərimin bəziləri ilə təbii və necib dostluq edirdim. Bunların arasında mərhum Cümşüd müəllimin özünəməxsus yeri vardır.

Azərbaycan MEA-nın Müxbir üzvü, kimya elmləri doktoru, professor Cümşüd Zülfüqarlı ilə tanışlığım və dostluğum görkəmli filoloq mərhum professor Abbas Zamanovun adı ilə bağlıdır. Qeyd etməliyəm ki, Cümşüd müəllim mənim müəllimim olmayıb, ixtisasımız uyğun gəlmir, qohumluğumuz çatmır və onunla yerli də deyilik. Amma bunların heç biri bizim dostluğumuza mane ola bilmədi, o, həmişə (onun oğlu Nicatla təxminən yaşdı

olduğuma görə) mənə “Oğlum” deyərək müraciət edərdi.

Cümşüd müəllim zəhmli ağır adam idi, hər kəslə yoldaşlıq, xüsusilə dostluq etməyən insan idi. Amma bizimki tuturdu...

1966-cı ilin yanvarında təzəcə müdafiə etmişdim, subay idim, “Bakı” qəzetində şöbə müdiri vəzifəsində işləyərkən Göygölə istirahətə getdim. Bu cənnətbənzər guşədə adətən, məşhur yazıçılar, görkəmli sənətkarlar, ictimai xadimlər öz ailələri ilə istirahət edirdilər. Bu vaxtlar Cümşüd müəllim də oraya gəldi. Həyat yoldaşı Cəvahir xanım xəstə olduğu üçün o tək idi və biz onunla bir otaqda qalırdıq.

Cümşüd müəllimin orada olmağını bilənlər və xətrini əziz tutan insanlar, keçmiş tələbələri ətraf yerlərdən görüşə gələrdilər, lakin Cümşüd müəllim onların əziyyəti çəkməklərini istəmədiyi üçün gələnləri “qoyun bir az istirahət eləyim” sözləri ilə nəzakətlə geri qaytarardı.

Biz səhər yeməyindən sonra həmişə meşələri, dağları gəzməyə çıxar, 7 gölün ətrafını seyr etməyə gedər, bəzi hallarda qayığa minib Göygöldə gəzərdik. Belə gəzintilərdə Cümşüd müəllim özünü ayaqdan yüngül, çevik, yorulmaq bilməyən bir şəxs kimi göstərirdi. O vaxtlar hiss etdim ki, bu insanda nə qədər böyük ürək, dərin zəka, geniş elmi bilik və incə zövq vardır. Özü də çox söhbətçil adam idi. Öyrəndim ki, bu böyük alim gənclikdə jurnalistika ilə məşğul olmuşdu. O, gah “Şərq qapısı”, “Kommunist” kimi qəzetlərdə əməkdaşlıq etməsindən danışar, gah da ixtisasından, 1930-cü ildən kimyanın tədqiqi ilə ciddi məşğul olmasından söhbət açardı.

Cümşüd müəllim 1905-ci il yanvarın 30-da İrəvanda teleqrafçı ailəsində anadan olmuşdu. Onun ailəsi 1913-cü ildə Naxçıvana köçür və burada natamam orta təhsil alır. O, 16 yaşında müəllimliyə başlayır.

Cümşüd müəllim 1923-cü ildə Bakıya gəlmiş, burada

partiya məktəbində və axşam fakültəsində oxumuşdur. O, Azərbaycan Ali Pedaqoji institunun təbiyyat şöbəsinə qəbul olunmuş və oranı qurtarandan sonra Cəbrayıl rayonunun maarif şöbəsinin müdiri işləmiş, eyni zamanda orta məktəbdə dərslər demişdi. Cümşüd müəllim seçdiyi fənni yaxşı bilən adam idi və o, 1930-cu ildə eksternat yolu ilə ADU-nun pedaqoji şöbəsini bitirmiş və Elmi Tədqiqat institunun aspiranturasına qəbul olunmuşdur. Hələ aspirant ikən Neft İnstitutunun qeyri-üzvi kimya kafedrasında asistent, sonra həmin kafedranın müdiri olmuşdur. Cümşüd müəllim həmişə gərgin və çətin işlərdə çalışmış, hətta bir-birilə uyuşmayan sahələrdə işləmişdir. O, Azərənərdə şöbə müdiri, "Uçitelskaya qəzeti"nin xüsusi müxbiri və başqa sahələrdə çalışmışdır. Nəhayət 1938-ci ildə Bakı Dövlət universitetinin qeyri üzvi kimya kafedrasına gəlmiş, elmlər namizədi olmuş, dosent işləmiş, 1963-cü ildə doktorluq dissertasiyası müdafiə etmiş, professor vəzifəsini tutmuş, 1968-ci ildə Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü seçilmişdir. O, uzun müddət fakültənin müdafiə şurasının sədri, kimya üzrə "Elmi əsərlərin" redaktoru olmuş, yüzlərlə kadrın hazırlanıb formalaşmasında xüsusi xidmətləri olmuşdur. Onun 300-dən çox elmi əsəri vardır, 4 monoqrafiyası tələbələrin stolüstü kitabına çevrilmişdir.

Bunlardan əlavə onun bir kimyaçı kimi alimlərdən Y.Məmmədliyev, C.Hüseynov, Y. Musabəyov və başqalarının həyatı və fəaliyyəti haqqında son dərəcə qiymətli əsərləri vardır. Onun jurnalistika sahəsində çalışması bunların yazılmasında da ona kömək olmuşdur. O, dünyanın bir çox ölkələrini gəzmiş, Azərbaycanın kimyaçı alimlərinin nailiyyətini, kimya elminin inkişafını orada təbliğ etmişdir. Özü əməkdar elm xadimi idi. Bu idi Cümşüd Zülfüqarlı.

Mən Cümşüd müəllimlə çox yaxından dostluq etməyə

başladım. Hətta bəzi məsələlərdə bu insan mənə çox böyük, heç vaxt yaddan çıxmayan işlər də gördü. 1967-ci ildə mənim toy məclisim Cümşüd müəllimin fəal iştirakı ilə keçdi. Bu nəcib insanın mənə qarşı daimi xeyirxahlığı həmişə xatirimdə qalacaq.

Cümşüd müəllim uzun müddət müxtəlif elmi ocaqlarda, həmçinin universitetdə çoxcəhətli geniş tədqiqatlar aparmış və bu sahədə böyük uğurlara nail olmuşdur. Bunlardan çox ciddi bir şeyi – kimya terminlərinin yaranmasını xüsusilə qeyd etmək istəyirəm. Kimya sahəsində ərəb, fars sözlərinin qarşılıqlarının yaradılmasında Cümşüd müəllimin böyük xidmətləri vardır. 30-cu illərin axırında yazdığı "Qeyri-üzvi kimya terminologiyası", "Azərbaycan üzvi-kimya terminlərinin prinsipləri" əsərləri kimya sahəsindəki elmi dili xeyli zənginləşdirmişdir.

Cümşüd müəllimin yeganə övladı Nicat mənim atası ilə dostluğumuzu bilirdi və onun haqqında hazırladığı kitabla məndən xatirə yazmağımı xahiş etdi. Mən ona cavab verdim: "Sən çox sağ ol ki, belə bir nəcib iş görürsən və məni də unutmamısan. Yazaram, çünki, Cümşüd müəllim xalqımız üçün, elmimiz üçün, dostları üçün öləndən gələn qədər xeyirli işlər görmüşdür".

Adətən, hər bir insan həyatdan gedəndə, gördüyü işlər gəlib durur gözlərinin qabağında. Onun yaşamağının mənası da məhz gördüyü işlərlə ölçülür. Cümşüd müəllimin vəfatından 20 il keçməsinə baxmayaraq, onun gördüyü külli miqdarda çoxcəhətli, xeyirxah işləri indiyədək xatirimizdədir.

Cəsərlə demək olar ki, respublikamızın hətta ucqar nöqtələrində də Cümşüd müəllimin yetişdirmələri fəaliyyət göstərirlər və öz Müəllimini yaşadırlar.

2002

İSTEDADLI RİYAZİYYATÇI



QOŞQAR ƏHMƏDLİ

(1917-1975)

Qoşqar müəllim o zaman biz tələbələrin arasında çox məşhur idi. O, elm sahəsində nə qədər böyük idisə, tələbələr arasında o qədər sadə idi. Hərəkəti ilə, davranışı ilə, söhbətləri ilə hamımızı valeh eləmişdi. Dəhlizin o başından

bu başınacan hamı ilə görüşə-görüşə, hal-əhval tuta-tuta gəlirdi. Heç deməzdin ki, Azərbaycanın böyük riyaziyyatçısı, Orta Asiyadan, Ukraynadan, Gürcüstandan tökülüb gələn tələbələrin, aspirantların hamısı bu adamdır.

Qoşqar müəllim iri cüssəli adam idi. Bilmirəm, bizim gözümüzdə belə idi, yoxsa gənclik onu belə görmək istəyirdi. Hər halda gəncliyin arzusu ilə bu böyük insanın arasında bir uyğunluq vardı.

Çünki Qoşqar müəllim deyəndə, nədənsə, qeyri-ixtiyari bizim gözlərimiz önündə Qoşqar dağı canlanırdı...

Hal-hazırda Azərbaycanda bu adı daşıyan çox az adam var. Onların da əksəriyyətinə bu adı, yəqin ki, Qoşqar müəllimin adını yaşatmaq üçün qoyublar.

O, ziyalı ailəsində böyümüşdü. Atası Mirzə Teymur Azərbaycanın az-çox təhsil görmüş adamlarından idi. Mirzə adını da Gədəbəydə ilk məktəb açması ilə, kasıb balalarına savad öyrətməklə qazanmışdı. O, Qazaxda, Şəkiddə, Bakıda oxuyarkən əldə etdiyi biliyi uşaqlara öyrədirdi.

Mirzə Teymur həm də üç oğul, dörd qız böyütmüş, hamısına ali təhsil vermiş, onları təhsilin ən yüksək zirvəsinə qaldırmışdı. Qızlarının üçü dosentdir, oğlanlarının da hərəsi bir elmə yiyələnmişlər.

Qoşqar Əhmədli riyaziyyatçı idi. Onun qardaşları Şamil Əhmədli kimyaçı, Cəmil Əhmədli isə filosofdur. Onlar, sözün həqiqi mənasında, müəllimdir. Özü də universitetin yetirməsi və yüksək dərəcəli, nümunəvi alimlərdir, elmlər doktorlarıdır.

Qoşqar müəllim onların hamısından böyük idi. Bu, onun məsuliyyətini daha da artırır.

Mən jurnalistika fakültəsində oxuyurdum. Qoşqar müəllim ilə ünsiyyətim, görüşüm az-az olurdu. Biz yerli deyildik. Lakin o, başqaları kimi mənə də "yerlim" deyirdi. Bu sözdə bir doğmalığ var idi.

1959-cu ildə universitetin dördüncü kursunda oxuyurdum. Qoşqar müəllimlə "Qovbahar" restoranının yaxınlığında rastlaşdıq. O, yenə də adəti üzrə "yerlim, necəsən?" - deyə halımı soruşdu. Sonra utandığımı görüb qoluma girdi, yolumuza davam etdik. Başımı qaldıranda gördüm ki, "Novbahar" restoranının qarşısındaydıq.

- Hə, yerlim, bir bura girək, - dedi.

Qoşqar müəllim o zaman fizika-riyaziyyat fakültəsinin dekanı idi. Bu təklifi kimə eləsəydi, bu, onun üçün böyük fəxr hesab olunardı.

Mən çəkinirdim. Belə bir böyük adamla stol arxasında

oturmaq mənim üçün ağır idi.

İçəri girdik, nahar elədik. Qoşqar müəllim dedi:

- Bax bu dəfə hesabı özüm verəcəyəm.

Nə edəcəyimi bilmirdim. Qoşqar müəllim haqq-hesab verəndən sonra küçəyə çıxdıq. Bundan sonra Qoşqar müəllimlə ünsiyyətim artdı.

Universiteti qurtardım. Arada bir az mətbuatda işlədim. Sonra yenidən universitetə qayıtdım. 1962-ci ildə aspiranturaya daxil oldum. Qəbulum ağır keçdi. Bir yerə bir neçə namizəd var idi. Onların arasında tanıdığım da var idi, tanımadığım da.

Birinci iki imtahanı verdik. Qaldı xarici dil. Mən xarici dildən də imtahan verdim, "dörd" aldım. O biri iki yoldaşım imtahana gəlmədi. Soruşdum: "Bu nə məsələdi?" Dedilər ki, onlar sabah türk dilindən imtahan verəcəklər.

Akademik Şəfahət Mehdiyev rektor idi. Girdim onun qəbuluna.

- Biz xarici dil verməliyik, - dedim. - Türk dili nə vaxtdan bizim çün xarici dil olub? Niyə ayrışçılıq salırsınız?

- Oğlum, nə ayrışçılıq?

Mən məsələni aydınlaşdıranda:

- Yox, olmaz, -vdedi - xarici dildən imtahan verməlisiniz. Özü də ingilis, fransız, alman dillərinin birindən - elanda olduğu kimi.

Prorektorumuz vardı - Məmməd Əfəndiyev. Onu çağırdı, göstəriş verdi. Dedi ki, elandan kənara çıxmaq olmaz.

Məsələ bir az mürəkkəbləşdi. Mən özüm də pis vəziyyətdə qalmışdım. Demək olar ki, həmin uşaqların işini pozurdum. Özüm də imtahanları verib qurtarmışdım. Bir alman dili müəllimimiz vardı - Ələkbər Əliyev. O, həm də kafedra müdiri idi. Mənə "dörd" vermişdi. Özü də birçə

məni tərifləmişdi. Ələkbər müəllim xeyirxah bir adam təsiri bağışlayırdı. Yanaşib dedim ki, onlar prorektora ərizə yazıblar ki, biz xarici dili bilmirik. İndi onlar təzədən qayıdıb "biləsi olsalar", mən bunu düzgün hesab etməyəcəyəm.

Bu sözlər mənim ağızımdan çıxar-çıxmaz Ələkbər müəllim yerindən qalxıb üstümə yeridi. Hirsini kobud bir söyüşlə soyutdu. Əlimi hər şeydən üzdüm. Sonra onlara xarici dildən "üç" verməli oldular. Məcbur olub mənə də əlavə yer ayırdılar.

Biz aspiranturada dərsə başlayanda Qoşqar müəllim universitetin partkomu seçildi. Bizə alman dilindən Ədilə Əliyeva dərs deyirdi. O alman dilini çox gözəl bilirdi. Almaniyada müdafiə eləmişdi. Uşaqların içərisində dili az-çox bilən mən idim.

Bir gün nə təhər oldusa müəllim hirsələndi, durub auditoriyadan çıxdı. Mən onun dalınca kafedraya getdim. Otağa girəndə gördüm ki, Ələkbər müəllimlə danışıq. Məni görən kimi:

- Biri də budur, gəldi - dedi.

Ələkbər müəllim hirsini boğa bilmədi:

- Hə, indi düşdün əlimə! - Tez müəllimə sarı döndü -

Bunun haqqında bir raport yaz!

Müəllimə bir az tərəddüd elədi. Amma Ələkbər müəllim təkid elədi: - Yaz!

Mən dəhlizə çıxdım, hərlənib bir də kafedraya girdim. Axı mən tələbəlikdən əlavə iki il idi ki, universitetdə baş laborant işləyirdim. Müəllimləri azdan-çoxdan tanıyırdım. Ədilə xanım başqa institutdan gəlmişinə görə onu bir o qədər yaxşı tanıyırdım. Uşaqlar hamısı qaçıb dağılmışdı, birçə mənim yaxam ələ keçmişdi.

Nə isə, raport yazıldı. Ələkbər müəllim rektorun

yanına getməyə hazırlaşdı. Fikirleşdim ki, raport rektorun əlinə keçsə, mən universitetdən qovulmalıyam. Korpeşiman dəhlizə çıxdım.

Fikirli-fikirli gəzişirdim. Bir də gördüm ki, arxadan bir nəfər əlini çiynimə qoydu.

- Ə, yerli, nə fikirli-fikirli gəzirsən?

Səsindən Qoşqar müəllimi tanıdım.

- Deyəsən, mənə universitetdən qovacaqlar.

Qoşqar müəllim qolumdan tutub mənə ikinci mərtəbəyə, kabinetinə apardı. Hər şeyi ona izah elədim. Telefonu götürüb Ələkbər müəllimə zəng elədi:

- Ələkbər müəllim, nə var, nə yox? Deyəsən, heç partkomu-zadı saymırsız, bu nə olan şeydir?

Qoşqar müəllim partkomluqdan istifadə eləyən adam deyildi. Hətta o, qəbul imtahanı zamanı istirahətə gedən ilk və son partkom oldu.

Danışqlarından hiss elədim ki, Ələkbər müəllim özü Qoşqar müəllimin yanına gəlmək istəyir.

Qoşqar müəllim:

- Onda gəl, gözləyirəm, - deyib dəstəyi yerinə qoydu.

Ələkbər müəllim əlində raport içəri girəndə gözü birinci mənə aldı. İstədi kobud bir söz desin. Qoşqar müəllim onu qabaqladı:

- Ələkbər müəllim, nə var, nə yox? Bu Şamil bizim adamdı. Yoxsa sizi incidib?

- Yox əşi, müəllimlə bir az mübahisələri düşmüşdü. Elə bir şey olmayıb.

Qoşqar müəllim zarafata salıb çox söz dedi. Ərkyana, ağayana söhbət oldu. Söz öz işini gördü. Mən oldum onun adamı. Ələkbər müəllim mənəmlə özü məşğul olmağa başladı. İnsafən, çox yaxşı müəllim idi. Ancan çox yaşa dolmuşdu.

Mən onun 1919-cu ilin qəzetlərində rast gələndə sevincimi gizlədə bilmədim. O zaman Azərbaycan milli dövləti gələcəkdə kadr azlığını aradan qaldırmaq üçün ev təhsili görmüş və xaricdə oxuya bilən yüz nəfərə qədər azərbaycanlı balasını dövlət hesabına Avropanın ali məktəblərinə oxumağa göndərmişdi. Onlardan biri də Ələkbər Əliyev idi.

O, Drezden Universitetinin kənd təsərrüfatı fakültəsində oxumuşdu.

Bunu sevincək gəlib ona deyəndə kişinin rəngi qaçdı, qəti şəkildə dedi ki, o, mən deyiləm. Mən də inadımdan dönmədim. Adını, atasının adını, familyasını dedim. O ayağa durub mənə söydü. Amma deyəsən Qoşqar müəllim yadına düşdü, oturdu və çox yazıq bir görkəm aldı...

Mənim onda Ələkbər müəllimə çox yazığım gəldi. Avropada oxumaq ona öz vətəninə çox baha başa gəlmişdi. Mən bunu onun keçirdiyi iztirablardan da hiss edirdim.

Bu iki böyük müəllimdən birinin vətəndə məktəb bitirdiyinə, özü məktəb yaratdığına görə sevindiyini, o birinin isə Almaniyada məktəb bitirdiyinə görə burada olmazın əzabları çəkdiyini görürdüm. O vaxt bizim xaricdə oxumuş nə qədər ziyalımız məhv edilmişdi.

Qoşqar müəllim Bakı Dövlət Universitetini 1941-ci ildə bitirən vaxt müharibə başladı. Onu dərhal səfərbərliyə aldılar. 1945-ci ildə cəbhədən qayıdıandan sonra aspiranturaya daxil oldu, müdafiə elədi. Çoxlu kadrlar yetirdi. İki dəfə dekan seçildi. 1950-ci ildən 1975-ci ilə kimi Azərbaycanda Zahid Xəlilov, İbrahim İbrahimov və başqaları kimi riyaziyyat elminin inkişafını yüksək səviyyəyə çatdırdı. Akademiyanın müxbir üzvü oldu. Halbuki, Qoşqar müəllim anadan olan vaxtlarda Ələkbər

müəllim xaricə oxumağa getməyə hazırlaşdı.

Qoşqar müəllim partkom olduğu müddətdə Ələkbər müəllim mənə toxunmadı. Dedim, daha yadımdan çıxdı. O zaman partkom bir illiyə seçilirdi. Bu bir il qurtaran kimi Ələkbər müəllim mənə qılincinin arxasını çevirdi.

- Sənə mən qiymət versəm, bu əllərimi kəsəcəyəm! – dedi və əllərini irəli uzatdı. Qərribə əlləri vardı. Dedim, daha batdım.

Ələkbər müəllim elə bilirdi ki, onun çox ciddi-cəhdlə qoruyub gizlətdiyi məsələlərin üstünü açacaq bircə adam vardısı, o da mənəm. Ancaq burada nə var idi ki? Bizim elm dalınca xarici ölkələrə gedənlərimiz az idimi? Onların əksəriyyəti qayıdıb vətənə gəlməmişdilərmi?

Ələkbər müəllim də onlardan biri idi. Amma 37-ci il süzgəcində ilişib qalmışdı. Mənim dissertasiyamı xarici dildən minimum verməmiş, vaxtından əvvəl müdafiyyə buraxdılar. Ələkbər müəllim iki ayağını bir başmağa dirəyib minimum vermirdi. Onda Aydın Qaradağlı radioda işləyirdi. Ona müraciət elədim. Qərara gəldik ki, Ələkbər müəllim haqqında bir oçerk yazım. İnamla onun yanına gəldim. Fikrimi dedim. Kafedranın müəllimlərindən Şölə xanım, Xalidə xanım otaqda idilər. Onları yanına çağırdı, dedi, bu oğlana baxın, məndən minimum ala bilmir, gəlib ki. səndən oçerk yazacağam.

Mən özümü itirdim, bilmirdim ki, neyləyim. Ələkbər müəllim bircə bunu dedi: - Get, bala, get.

Mən çıxdım bayıra. Aydın qaradağlıya zəng eləyib dedim ki, Ələkbər müəllim məni qəbul eləmir. Ələkbər müəllimin telefonunu ona verdim. Onun Aydınla qohumluğu var idi. Aydın şirin dilini işə saldı:

- Ay dayı, nə var, nə yox? Sizin haqqınızda oçerk hazırlayırdıq, siz də mənim müxbirimi yaxın buraxmırsınız. Radioda beş dildə gedəcək ey...

Ələkbər müəllim cavabında Aydın belə demişdi:

- Bir nəfər gəlmişdi, mən ona inanmadım. Yaxşı, qoy gəlsin.

Mən təzədən onun yanına getdim. Makinada yazdırdığım hazır oçerki ona verdim. Çox təəccüb elədi:

- Sən bunu hardan yazmışan? Gülümsədim:

- Özünüz demirdiniz ki, mən sizin haqqınızda material toplayıram?

Nə isə dostlaşdıq. Zarafatımız da vardı.

Bəli, oçerk yazmaq məsələsi baş tutdu. Ələkbər müəllimə də sübut elədim ki, onun haqqında yaxşılıqdan başqa heç bir şey yazmaq olmaz. O, Azərbaycanda alman dilinin qrammatikəsindən dərs deyən ilk müəllim idi. Uzun müddət universitet kimi böyük elm ocağında "xarici dillər" kafedrasının müdiri olmuşdu. Nə qədər kadr yetişdirmişdi.

Oçerki oxuyub, faydalı məsləhətlər verdi. Bəzi sərt yerləri çıxart, - dedi. O günləri sən görməmişən. Məni öz ixtisasım üzrə işləməyə də qoymadılar. Mən kənd təsərrüfatı mütəxəssisiyəm. Gör, indi haradan hara gəlmişəm. Nə isə...

Oçerk efirə getdi, özü də qulaq asmışdı.

Sonralar, mən Ələkbər müəllimlə daha da yaxınlaşdım. Qorxduğunun, səksəkəli günlər keçirdiyinin səbəbini anladım. Özü də son dərəcə xeyirxah, gözəl, savadlı, ziyalı azərbaycanlılardan biri idi. Və bu xeyirxahlığı öyrənməkdə əsas səbəbkar da Qoşqar müəllim olmuşdu. Allah hər ikisinin ruhunu şad eləsin!

2000

MÜƏLLİM YOLDAŞLARIM

ƏDƏBİYYATIN VURĞUNU



FİRİDUN HÜSEYNOV

(1933-1986)

Tələbəlik dostlarımdan Firidun Hüseynovun mənim qəlbimdə xüsusi yeri vardı. O, hər cəhətdən başqalarından fərqlənirdi. Birlikdə hamıdan üstün idi. Buna görə onu çox istəyirdik. Yalan danışmaz, xətrə dəyəən söz işlətməzdi.

Əlindən gələn qədər yoldaşına kömək eləyən, əl tutan, yol göstərən idi.

Biz hamımız filologiya fakültəsində oxuyurduq, amma şöbələrimiz ayrı idi. O məndən bir kurs yuxarı idi. Mən jurnalistika şöbəsində, o isə dil-ədəbiyyat, yəni sırf filologiya şöbəsində oxuyurdu. Yataqxanamız bir idi. Hər ikimiz Kalodezni küçəsində yerləşən yataqxanada qalırdıq. Sonra Politexnik institutunun yanındakı yataqxanaya

köçdük.

Mən 1962-ci ildə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi üzrə aspiranturaya girirdim. Kafedra müdiri professor Mir Cəlal idi. Bir gün Firidunla görüşdük.

Dedi:

- Gəl görüm imtahana necə hazırlaşmısan.

Bir iki sual verdi. Onu təmin edəcək cavab vermədim.

Firidun ədəbiyyat nəzəriyyəsini məndən yaxşı bilirdi. Dedi ki, gəl gedək şəhərə. Biz Kommunist (indiki İstiqlal) küçəsinə çıxdıq. Azneftə tərəf irəlilədik, sual-cavab gedirdi, heç bilmədik dəniz qırağı sahili neçə dəfə fırlanmışıq. Bütün nəzəriyyədən olan sualları təkrarladıq.

- İndi imtahana gedə bilərsiniz,-dedi

Mən imtahandan dörd aldım. Başqa fənlərdən də həmçinin. Konkuretlərim çox idi. Mən də qəbul olundum.

Sonra Firidunla bir kafedrada işləyəsi olduq. Daha doğrusu mən hələ işləmirdim, aspiranturada oxuyurdum. Müdafiə edəndən sonra yenə mətbuata getdim, üç ildən sonra təzədən universitetə qayıtdım. Bir fakültədə müəllim işlədik.

Firidun fakültə dekanı seçildi. Məni də istədi özünə müavin götürsün, daha doğrusu rektora təqdimat yazmışdı. Mən öz adımlı oradan pozub, yerimə professor İfrat Əliyevanı yazdım. O da incimədi, Firidun da razılaşıdı. Mən partiya işində işlədim və dekanımıza kömək oldum. 1975-ci ildə mən doktorluq dissertasiyama müdafiə edəndən sonra Firidunun məsləhəti ilə yeni alınacaq doktorluq elmi şurasının elmi katibi mən oldum.

Firidun ədəbiyyatın vurğunu idi. Onu dərindən bilirdi. Bu gün danışdığını sabah olduğu kimi təkrar eləməzdi. Həmişə yeni söz, yeni fikir deyərdi. Bu xüsusilə doktorluq

dissertasiyaların müdafiəsi zamanı hiss olunardı. O zaman o Elmi şurasının sədri, mən isə elmi katib idim. Müdafiələr də bir dərs idi, mühazirə idi, iddiaçı da öyrənirdi, dinləyicilər də. 1986-cı ildən professor Ağamusa Axundov filologiya fakültəsinin ikinci dəfə dekanı seçiləndə qanunla o müdafiə şurasının sədri oldu, Firidun müəllim müavini işlədi. Bunların ikisi də büllur kimi təmiz, pak adamlar idi. Mən də özümü çox xoşbəxt hesab edirəm ki, bunlarla 15 il müdafiə elmi şurasının elmi katibi işlədim.

Çoxlu elmlər doktoru, elmlər namizədi hazırlayıb müdafiəyə buraxdıq. Moskva bu məsələyə çox ciddi yanaşır, amma bir nəfərin də işi nə qayıtdı, nə də əlavə fakt istənilirdi. 70-ə qədər müdafiə oldu, bunlardan 17-si doktorluq idi. Bu universitet həyatında görünməmiş iş idi. Müdafiə edənlərin coğrafiyası çox geniş idi. Burada vyetnamlı, dağıstanlı, Orta Asiyadan gəlmiş adamlar, Ermənistandan gəlmiş erməni, Qarabağdan bir neçə nəfər, Azərbaycan Pedaqoji universitetindən, Azərbaycan slavyan universitetindən (rus dili və ədəbiyyatı institutundan) və başqa tədris müəssisələrindən gəlmiş cavan adamlar müdafiə edirdilər. İndi onların əksəriyyəti elmi və tədris müəssisələrində, dövlət işində çalışmaqdadırlar.

Bizim şura yalnız iki indeks üzrə müdafiəyə gələnləri qəbul edə bilirdi. Elə ki, təqdim olunan dissertasiya bir qədər bu indekslərdən kənara çıxır, onda qarışıq elmi şura, yaxud birdəfəlik şuraalmağa ixtiyarımız vardı. Bunu nəyə görə deyirəm. Çünki bəzi adamlar var ki, onların öz işi düzələndən sonra deyir “başım ağrıməsın, nəyimə lazımdır”. Nə Firidun və nə də Ağamusa müəllim elə adam deyildi. Bunlar xeyirxah adamlar idi, Firidun müəllim ədəbiyyatçı, Ağamusa müəllim dilçi idi. Hər ikisi də öz

ixtisaslarını sevirdilər, onun vurğunu idilər və sevdirirdilər. Doğma ədəbiyyatı öyrənməyi və öyrətməyi, dilin incəliklərinə sahib olmağı özlərinə müqəddəs vəzifə hesab edirdilər.

Firidun aramızdan tez getdi. 1986-cı il avqustun 31-də 53 yaşında dünyasını dəyişdi. O, 1933-cü ildə Naxçıvanın Nurs kəndində doğulmuşdur. Oxumaq həvəsi onda güclü idi. Bəzən danışardı ki, hər şeyi bilmək istəyirdim. Buna görə doğma kəndində ibtidai məktəbi qurtarıb Şahbuz rayon mərkəzində yerləşən orta məktəbə gedir və onu başa vurub sənədlərini Gəncə Pedaqoji institutunun fizika-rizmat fakültəsinə verir. Lakin ədəbiyyatçı olmaq arzusu ondan əl çəkmirdi. O, Gəncədən tez qayıdır və bir ildən sonra 1952-ci ildə Naxçıvan müəllimlər institutuna daxil olur. Burada dili də, ədəbiyyatı da yaxşı öyrənir və bununla da kifayətlənir, həmin il o, Bakı Dövlət Universitetinə qəbul olur.

Firidun adı tələbə olmamışdır. O, hamının sevimlisi olmuşdur, dərin biliyi, düşüncəsi, ədəb-ərkanı, dostluğu, yoldaşlığı ilə böyük hörmət qazanmışdır. Ədəbiyyatçı müəllimlər onu ədəbiyyata, dilçi müəllimlər isə onu dilçiliyə çəkir, o isə hər ikisini yaxşı bilirdi. O, ədəbiyyat müəllimi oldu, amma dili də unutmadı. Arada bir qədər də dil dərsi dedi. İndi belə adamlar azdır. Yaxşı filoloq bunların hər ikisini bilməlidir.

Firidun Hüseynov 1959-cu ildə, məndən bir il əvvəl universiteti bitirib, Azərbaycan Pedaqoji universitetinə getdi. Burada bir il işlədi və universitet yenə onu özünə çəkdi. Mir Cəlal müəllimin müdir olduğu Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrası üzrə aspiranturaya qəbul olundu. O, bütün ömrünü və fəaliyyətini bu məşhur elm ocağı-

na bağladı. 1964-cü ildə “Əli Nəzminin yaradıcılığı” mövzusunda namizədlik dissertasiyası yazıb müdafiə elədi və filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi aldı. 1973-cü ildə isə “Cəlil Məmmədquluzadə nəsrində əsas problemlər” tədqiqatına görə ona doktorluq dərəcəsi verildi.

Bundan sonra o, özünü XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatına həsr etdi və bu dövrün ədəbiyyatından, mətbuatından görkəmli şəxsiyyətlərindən dərs dedi və yazdı. Onun XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı klassikləri haqqında bir neçə kitabı çıxdı.

Onu gözəl yazıçımız və gözəl alimimiz professor Mir Cəlal yetişdirmişdir. Fəridun onun əlinin altında böyümüş və püxtələşmişdir. Buna görə 1966-cı ildə Fəridun Hüseynovun redaktəsi ilə “Azərbaycan sovet ədəbiyyatı” dərsliyi çap olunandan sonra Mir Cəlal müəllim “XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” dərsliyini yazmaq fikrinə düşəndə bu işdə ona ən yaxın köməkçi Fəridun Hüseynov oldu. Daha doğrusu həmin dərsliyi hər ikisi yazdı. Bu dəfələrlə nəşr olunub tələbələrin istifadə etdiyi yeganə dərslik idi. Onu nəzərə almaq lazımdır ki, bu dərslik Azərbaycan xalqının tarixində çox qısa (1900-1920-ci illər), lakin o dövr üçün ziddiyətli, mürəkkəb, həm də çox zəngin siyasi və ədəbi mübarizələr dövrünün ədəbiyyatını işıqlandırır. Burada Fəridun müəllimin öhdəsinə çətin sahələr düşmüşdü. Mir Cəlal ona ürək-dirək verir, “qorxma, yaz” deyirdi. O, yazdı və həmin yazılar bunlardır: “Mətbuat”, “Əli Nəzmi”, “Bayraməli Abbaszadə”, “Süleyman Sani Axundov”, “Üzeyir Hacıbəyov”, “Sultanməcid Qənizadə”, “Rəşidbəy Əfəndiyev”, “Yusif Vəzir Cəmənzəminli”, “Ədəbiyyatşünaslıq”, “Fəridunbəy Köçərli” və s. Bu bölmələri Fəridun Hüseynov yazmışdı. Bunların bəziləri haqqında ədəbiyyat çox az idi. Onları dərinədən öyrənən Fəridun Hüseynov



Fakültə Elmi Şurasında

nov hərəsi haqqında bir dərslik oçerki yazdı və indiyə qədər tələbələrin əlində yeganə dərsliklərdən biridir.

Hər yazı işi, aparılan hər tədqiqat dərslik ola bilməz. Bu çox zəhmət tələb edən bir işdir. Bunların hamısını Fəridun çox gözəl bilirdi və Mir Cəlalin rəhbərliyi ilə gözəl bir dərslik yarada bilmişdi.

Öz kollektivinin rəhbəri kimi Fəridunun son dərəcə əhəmiyyətli bir cəhətini də qeyd etmək lazımdır. 1969-cu ildə Universitetin yeni korpusu tikilib istifadəyə verildiyi vaxt filologiya fakültəsinə ayrılan mərtəbə onu təmin etmirdi. O zaman rektor da təkid edirdi ki, binanın Fəridun istədiyi mərtəbəsinə hüquq fakültəsi köçürülməlidir. Fəridun da öz variantını tələb edirdi və deyirdi ki, bu korpus filoloqlar üçün tikilib, açın sənədlərə baxın. Bu bina tikilənə qədər bizim fakültə üç bina dəyişib, bir Kommunist küçəsi 6 nömrəli, sonra Nizami küçəsindəki 49 nömrəli dərissal otaqlarda yerləşmişik. Bu binanı səbirsizliklə

gözləmişik. İndi bina hazırdır, biz istədiyimiz ikinci və üçüncü mərtəbələrini verməyirsiniz, onu verirsiniz hüquq fakültəsinin tələbələrinə /o xoşa gəlməyən bir söz işlətdi/. Verin onlara, alın bu da sizin qərarınız, mən getdim, bir daha qayıtmayacağam.

Hamı məəttəl qaldı. Firidun müəllim heç vaxtı belə kəskin danışmamışdı. Rektor məcbur oldu qərarını dəyişsin və həmin binadan Firidun müəllimin istədiyi mərtəbələrini onun kollektivinə versin. İndi də filologiya fakültəsi binanın axar-baxarlı ikinci və üçüncü mərtəbələrində yerləşir, kitabxana da, geniş oxu zalı da oradadır. Buna ancaq Firidun Hüseynovun gərgin əməyinin nəticəsində nail ola bilmişdir.

Bir gün Firidun müəllim rektor Faiq Bağırzadənin yanına bir xahiş üçün getdi. Heç Faiq müəllim onun ağzını açmağa qoymadı. "Bilirəm nə deyəcəksən, deyə Firidun müəllimi qabaqladı. Sən istəyirsən ki, mən səni qəbul imtahanlarına saxlamayım, özünü də fənn komissiyasının sədri qoymayım. Mən səni ona görə imtahanlara saxlayıram ki, özüm arxayın olum. Sən təmiz, pak bir adamsan. Bunu mən bilirəm".

Bununla da Firidun müəllim bir şey deyə bilmədi və imtahana qalmağa məcbur oldu.

Firidunu hamı sevirdi, ağılına, kamalına, ünsiyyətinə görə, təmizliyinə, paklığına görə. O, fakültənin ictimai həyatında da yaxından iştirak edirdi. O, fakültənin partiya komitəsinin katibi olanda mən də onun müavini idim. Onun bircə məqsədi vardı: müəllim dərsi yüksək səviyyədə keçsin, tələbə dərstdən yayınmasın.

Bir dəfə dərsləri yoxlamağa gedirdi. Yoxlanış zamanı auditoriyanın qapısını açıb içəri girəndə gördük ki, qoca-

man alim, universitetin dayaqlarından biri, vaxtilə dekan işləmiş, hamının hörmət elədiyi, Ümumi dilçilik kafedrasının müdiri professor Muxtar Hüseynzadənin dərside və o da həmişə olduğu kimi şirin dərslər deyir. İstədik qayıdaq, Muxtar müəllim bizi saxladı:

- Firidun-dedi, arxayın ol, mən sabahdan gəlməyəcəyəm.

- Siz nə danışırırsınız Muxtar müəllim, sizsiz bura nəyə lazımdır?

- deyə Firidun dilləndi.

- Yox, mən qocalmışam, gəlib-gətməyə də əziyyət çəkirəm.

- Muxtar müəllim, vallah sizi heç yerə buraxmayacağam.

Burada da Firidunun qayğısı hiss olunurdu. O, deyirdi ki, müəllimləri də sevmək lazımdır və sevirdi, sevgisiz, məhəbbətsiz kollektiv ola bilməz. Belə müəllimləri o, sevirdi və qiymətləndirirdi.

Hər müəllimdən müsbət bir keyfiyyəti götürmüşdü. Onları özündə yaşadırdı. Mir Cəlaləddin Rumi sakit və təmkinli danışmağı, Cəfər Xəndandan bələğəti, elmi dərinliyi, Məmməd Cəfərdən fənnin ustası olmağı, onu dərindən bilməyi və tələbələrə də başa salmağı. Firidun artıq söz danışan deyildi, nə deyirdisə hamısı lazım idi. Onun müəllimləri öz elmi səviyyəsi, aydın, səlis üslubu, zəngin faktik materialı ilə həmişə tələbələrin və dinləyicilərin rəğbətini qazanırdı.

Firidunu mən də çox sevirdim. Həm elminə, həm mədəniyyətinə görə sevirdim, o, özü - özünü sevdirirdi. Bir dəfə qəbul imtahanında idik. Firidun müəllim bir az kefsiz idi, imtahanlar qurtarmışdı. Dedim, gəl səni çimərliyə

aparım. Mən maşınla idim, özüm sürürdüm. İkimiz getdik Şıx çimərliyinə. Qaradağ tərəfə, sakit bir yerə çəkildik. Çimməyə başladıq. Soyunanda gördüm Firidun müəllimin ayağı şişib. Dedim:

- Bu nədir belə, Firidun?
- Həkimə gedə bilmirəm, vaxtım yoxdur!
- Gəl buradan birvaşa həkimə gedək - dedim.
- Yox, qalsın, sabah gedərəm.
- Həkimə göstərmək lazımdır, belə olmaz əzizim.

Bu söhbət avqustun 20-də ola bilərdi. Deməyəsən Firidun xəstə imiş. Mən bunu bilmirdim. Çünki həmişə və hər yerdə özünü çox tox aparırdı. Heç kəs deməzdi ki, onun ağrıyan yeri var. Özünə baxmırdı. O, camaat üçün işləyirdi, özü üçün yox. Avqustun axırında itirdik bu gözəl insanı. Allah rəhmət eləsin.

2003



Fakültə Elmi Şurasında

ALİM ÖMRÜ

**XEYRULLA
MƏMMƏDOV**

(1934)



İndi mən yaşımın bu çağında dönüb geriye baxarkən keçmişdə kimlərlə dost olduğumu arayıb-axtaranda bir şeylə təsəlli tapıram ki, o illərdən indiyə qədər sədaqətli, ünsiyyətli dostlarımdan biri Xeyrulla Məmmədovdur. Xeyrulla Məmmədov dostundan istifadə eləyən adam deyil, adama məqsədli yanaşan olmayıb, amma istər ki, həmişə dostuna xeyir versin, əl tutsun, kömək eləsin. Bu, çox böyük keyfiyyətdir, insanın ləyaqətini, qiymətini artıran cəhətlərdir.

Biz tələbəlik illərindən dost olmamışıq. O, Bakı Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsini, mən isə həmin fakültənin jurnalistika şöbəsini bitirmişəm. İkimizdə eyni ildə anadan olsaq da o, universiteti qurtaranda mən II kursda oxuyurdum. Mən müharibə dövrünə düşdüyünə görə məktəbə bir il gec getmişəm, ikincisi Azərbaycanda o zaman orta məktəblər on illik idi, mənim doğduğum Gürcüstanda isə on bir illik. Buna görə bizim universitetə

qəbul olduğumuz illərdə fərq var idi.

Bizim dostluğumuzun da qərribə tarixi vardır. Mənim dostum, xətrini həddindən artıq istədiyim, bizdə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasının müdiri, filologiya fakültəsinin dekanı olmuş mərhum Firidun Hüseynov o zaman indiki "Gülüstən" sarayının yerində bir rusun evində kirədə qalırdı. Bir gün yolumu onlardan saldım, gördüm yanında bir suyu şirin oğlan da var. O, bizi tanış edəndə mən əvvəl də gördüyüm bu oğlanla dost kimi tanış oldum və o gündən bu günə qədər bizim dostluğumuz getdikcə daha da möhkəmləndi.

Tələfə gətirdi ki, o, 1960-cı ildə APU-da, mən isə 1962-ci ildə BDU-da aspiranturaya daxil olduq. Aspiranturanı bitirdikdən sonra o, APU-da müəllim qaldı, mən "Baku" qəzetinə şöbə müdiri getdim, sonra 1968-ci ildə universitetə qayıtdım. Amma bir an da olsa əlaqəmiz kəsilmədi. Hətta sonralar o, APU-da filologiya fakültəsində qiyabi şöbənin dekanı oldu, mən BDU-da filologiya fakültəsinin qiyabi şöbəsində dekan oldum. Bu illərdə daha da yaxınlaşıb isinişdik, bir-birimizə munis olduq.

Xeyrulla ilə mənim dostluğum ona görə tutur ki, o ədəbiyyat adamıdır, ədəbiyyatın hansı sahəsi olursa olsun o heç yerdə və heç bir məsələdə ilişib qalmır. O, ədəbiyyatın həm nəzəriyyəsinə yaxşı bilir, həm təcrübəsini, həm də ümumi inkişaf problemlərini. Bunun üçün ədəbiyyatşünasın ən etibarlı, ən sədaqətli və sınaqmış köməkçisi arxiv materiallarıdır. O, elə bir sahə yoxdur ki, ondan xəbər verməsin. Bu cəhətdən o, qıtbə olunası adamdır.

Əlbəttə, bu keyfiyyətini qiymətləndirə bilməyənlər də vardır. Yadımdadır, Xeyrullanın "XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan maarifçi realist ədəbiyyatı" kitabı 1978-ci ildə API-nin nəşriyyatında dərs vəsaiti kimi nəşr olunanda onun doktorluq dissertasiyasının mü-

zakirəsi ilə bir vaxta düşdü. Bəzi yoldaşlar həmin dissertasiyanın haqsız yerə tənqid atəşinə tutdular. Deyirdilər ki, o zaman, yeni XIX əsrin axırı, XX əsrin əvvəlində Azərbaycanda ədəbiyyat olmamışdır. Bu dövrdən dissertasiya yazmaq olmaz. Mən o zaman onun adını çəkdiyim kitabı haqqında "Əkinçi"dən "Molla Nəsrəddin"ə qədər" adlı geniş bir məqalə yazdım və göstərdim ki, "İstər Azərbaycan mətbuatı tarixindən, istərsə də XIX əsr ədəbiyyatımızdan bəhs edən bütün tədqiqatçılar bu dövrün ədəbi prosesindən bu və ya başqa şəkildə bəhs etmiş, amma heç kəs onu əsaslı şəkildə öyrənməyə girişməyi üçün məsələni sabitləşmiş fikir əsasında, ya da yuxarıdakı bir-birinə zidd və qərribə hökmlər üzrə qeyd etməklə kifayətlənmişdir. Bunun yeganə və əsas səbəbi, bizim fikrimizcə, ondan ibarət olmuşdur ki, tədqiqatçıların sərəncamında bədii material çox, tarixi fakt isə az olmuşdur. Dövrün xarakteristikası üçün bunların hər ikisi əsas götürülməli, birinciyə isə tarixlik baxımından yanaşılmalıdır. Aydın məsələdir ki, bu ciddi axtarış tələb edir, mövcud dövrü mətbuat materiallarının və arxiv sənədlərinin səyflə arşdırılıb tədqiqata cəlb olunması və bədii materialla birlikdə sintez halında öyrənilməsi lazımı gəlir. Bu cəhətdən Xeyrulla Məmmədovun monoqrafıyası diqqəti xüsusilə cəlb edir".

Xeyrulla müəllim sonra mənim məqaləmin adını götürüb öz yeni kitabına sərəlvə qoydu və yaxşı da elədi. O zaman mən universitetin filologiya elmləri üzrə ixtisaslaşmış doktorluq Şurasının elmi katibi idim. Onda mən ona dedim: sən ədəbiyyat adamısan, dissertasiyanı götürüb gətir bizim Şuraya, o söz qəhrəmanlarının biri də ora gələ bilməzlər. Belə də oldu. Ancaq imzasız məktublar gəldi, onları da elmi Şura üzvləri tutarlı dəlillərlə rədd elədilər. Xeyrulla müəllim 1981-ci ildə müvəf-

fəqiyyətlə doktorluq dissertasiyasını müdafiə edib elmlər doktoru oldu, professor adını aldı.

İndi professor Xeyrulla Məmmədov müasir ədəbiyyatşünaslığımızın tanınmış və nüfuzlu nümayəndələrindən biridir. Onun qələminin məhsulu olan çoxlu miqdarda tənqidi və tədqiqi yazılar, elmi monoqrafiyalar ədəbi ictimaiyyətimiz tərəfindən böyük rəğbətlə qarşılanmış və yüksək qiymətləndirilmişdir.

Keyrulla Məmmədovun elmi ictimaiyyətdə xüsusi yeri və çəkisi vardır. Onu bir alim kimi fərqləndirən, hörmət və nüfuz sahibi edən əsas cəhət zəhmətkeşliyi, obyektivliyi, elmi vicdana və elmi etikaya ciddi əməl etməsidir. Ədəbiyyatımızın və ictimai fikrimizin bir çox mühüm sahələrinin dərinə tədqiqi və həmin sahələrdə fikir sabitliyinin yaranması onun adı ilə bağlıdır.

O, tədqiqatçı alim kimi həmişə axtarışda olan, Bakı, Tiflis, Moskva, Peterburq arxivlərində Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə bağlı əsas sənədləri, bütün dövrü mətbuat orqanlarımızı diqqətlə, işə bələdçiliklə araşdıran, əldə etdiyi materialları ümumiləşdirib vahid istiqamətə yönəltməyi bacaran bir alimdir.

Belə bir gərgin əməyin, faydalı zəhmətin nəticəsində Xeyrulla Məmmədov "XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan realist ədəbiyyatı" (1978), "Sultan Məcid Qənizadə" (1983), "Əkinçi"dən "Molla Nəsrəddin"ə qədər (1986), "XIX əsr Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı" (1992) kimi monoqrafiyalar çap etdirmiş, bununla bağlı ədəbiyyatşünaslıq elmimizi xeyli zənginləşdirmişdir.

Xeyrulla Məmmədov respublikanın tanınmış mətnşünaslarından biridir. İndiyə qədər arxivlərdə yatıb qalmış bir çox filoloji abidələrimiz onun zəhməti sayəsində işıq üzü görmüş və müasir oxucuların

müzakirəsinə verilmişdir. S.M.Qənizadənin "Gəlinlər həmayili", N.Vəzirovun "Seçilmiş əsərlər"i, "XIX əsr Azərbaycan nəsr"i və s. belə nəşrlərdəndir.

Xeyrulla Məmmədov klassik və müasir ədəbiyyatımızın bir sıra məsələlərində, ədəbi əlaqələrimizə, mətbuat xadimlərimizin fəaliyyətinə həsr olunmuş çoxlu elmi məqalənin müəllifidir. Bütün bunlar ona ədəbi ictimaiyyətimizdə böyük nüfuz qazandırmışdır.

O zəngin kitabxanası olan bir adamdır. Bu kitabxanada onun özünə lazım olan və olmayan hər şey vardır. Mən birinci dəfə ondan M.Ə.Rəsulzadənin Şeyx Cəmaləddin Əfqanıdan tərcümə etdiyi və 1911-ci ildə "Türk yurdu" jurnalında dərc etdirdiyi "Milli vəhdət fəlsəfəsi və dil birliyinin həqiqi mahiyyəti" adlı fəlsəfi əsərinin fotosürətini almışam. Bu çox ciddi əsərdir. Və mənim "Cəmaləddin Əfqani və türk dünyası" əsərimin yazılmasında müəyyən rol oynamışdır. Belə əsərləri onun arxivində çoxdur.

Mən ikinci dəfə Milli Məclisə deputatlığa namizəd olanda Xeyrulla mənim vəkillərimdən biri idi və seçicilərə məni çox yaxşı təqdim edirdi və heç vaxt da Şamilə səs verin demirdi, sadəcə məni təqdim edirdi. Bu işə həminin xoşuna gəlirdi.

Xeyrulla müəllim gözəl alim və gözəl müəllimdir. Bunların ikisi də bizə lazımdır. Bu xeyrəh işdə ona uzun ömür, cənsağlığı və yeni-yeni əsərlərini görməyi arzu edirəm.

2001 il.

HƏMİŞƏ ÖYRƏNDİYİM ADAMLAR

İKİ OD ARASINDA



ŞIXƏLİ QURBANOV

(1925-1967)

Şıxəli Qurbanov 1950-ci illərin axırlarında gənclər arasında çox sevilən və sayılan adam idi. Bədii istedadını, dramaturji qabiliyyətini, elmi dəyərini hələ biruzə verməmişdi. O, Voruşilov rayon

partiya komitəsinin birinci katibi işləyəndə mən onun yanına getmişdim. Bəstə boylu, dolu bədənli, suyu şirin və ürəyə yatımlı bir adam idi. Gərək ki, 1956-cı il idi. Mən universitetə gələndə Gürcüstanda orta məktəbdə oxuyarkən partiyaya keçmişdim. Bakıya namizəd kimi gəldim. Mənə üzvlük biletini Şıxəli Qurbanov verdi. Bir azdan o, Mərkəzi Komitənin Təbliğat və təşviqat şöbəsinə müdir təyin olundu. Onun səsi artıq oradan gəlirdi.

Azərbaycan Partiya tarixi institutu Azərbaycan Kommunist partiyası tarixinə aid bir əsər yazdı. Bu o zaman idi ki, artıq Nəriman Nərimanov bəraət qazanmışdı. Burada

ona xüsusi yer ayrılmışdı.

Onda İmam Mustafayev birinci katib idi. O, Şıxəli Qurbanovun rəhbərlik etdiyi şöbənin işinə və xüsusilə də milli məsələlərin həllinə diqqətlə yanaşırdı. Moskva bu əsərə etiraz etdi. O vaxt Stepan Şaumyanın oğlu və onun tərəfdarları Moskvada yüksək vəzifələrdə idilər. Onların hesablamalarına görə N.Nərimanovun adı kitabda 140 dəfə çəkilirdi. Bunu yoxlamaq üçün Bakıya xüsusi komissiya gəldi. Onda Şıxəli Qurbanov həmin komissiyanın qarşısında çıxış edərkən, demişdi: "İmkan verin, öz tariximizi özümüz yazaq". Bu sözlərə görə Şıxəli Qurbanov Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsindən uzaqlaşdırıldı.

Onda bu söhbətlər və bu iş biz gənclərə çox pis təsir etmişdi, hamı dodağını çeynəyirdi.

Mən bir də Şıxəli Qurbanovu Mərkəzi Komitədən uzaqlaşdırılan vaxtlar görmüşəm. O, artıq Elmlər Akademiyasının Nizami adına Dil və Ədəbiyyat İnstitutunda işləyirdi. Ədəbi əlaqələr şöbəsini yaradıb, ona rəhbərlik edirdi. Özü elmlər namizədi idi. "Puşkin və Azərbaycan poeziyası" mövzusunda dissertasiya müdafiə etmişdi. Mən onu görəndə piyada Kommunist (indiki İstiqlal) küçəsi ilə üzüaşağı institut tərəfə gedirdi.

O, burada da boş dayanmadı və tezliklə "XIX əsrdə Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələrinin inkişaf mərhələləri" adlı doktorluq dissertasiyasını yazdı və bu elmi iş bizim kafedrada - Azərbaycan Dövlət Universitetinin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasında müzakirə olundu. Mən onda Şıxəli Qurbanovun məntiqini, sözünün kəsərini hiss elədim. İnsanda nə qədər deyilməmiş söz ehtiyatı, nə qədər yumor, nə qədər zarafat, özünə, sözüne inam olarmış, İlahi! O, əsl alim idi, hamını valeh edirdi.

O zaman mən hələ aspirant idim. Onun tədqiqatının davamını mən yazmalı idim. O, mənim üçün yegənə meyar idi. Müdafiəsi də, özünü aparmağı da. Onda heç qırx yaşı yox idi. Məndən cəmi on yaş böyük idi. Amma özü eləcatmaz yüksəklikdə dayanırdı.

Mən dissertasiyımı vaxtından əvvəl bitirdim. Elmi rəhbərim professor Pənah Xəlilov idi. Oxuyub müzakirə elədilər və birinci oxunuşdan müdafiəyə buraxdılar. Əlavə rəyə Şıxəli Qurbanovun şöbəsinə göndərildi. "Zaqafqaziya rus mətbuatında Azərbaycan ədəbiyyatı (1905-1917)" mövzusunda yazdığım dissertasiyanı əlbəttə özü oxumalı idi. Məni çağırdı, getdim: gördüm dissertasiya qabağındadır. Oxuyub qurtarıb. Məni yanında oturtdu. Başdan bir-bir soruşdu: bu mənbəyə haradan baxmısan, bu haradadır. Mən sualların hamısına cavab verdim, harada işləmişəm dedim, Moskva, Leninqrad, Tiflis, Bakı və s. arxivlərində tapdığım materiallardan söhbət açdım, ədəbiyyatımıza gələn yeni adamları sadaladım, ədəbi hadisələr barədə danışdım. Mənim cavablarımdan çox razı qaldı və dedi: "Rəyini gəlib sabah apararsan. Bu məsələ bitdi. İndi sənə bir sözüm var. Görürəm ağıllı oğlana oxşayırsan. Mən bu günlərdə Düşənbəyə getmişdim. Qaldığım mehmanxanadan Elmlər Akademiyasına gəldim. Birdən yağış yağmağa başladı. Elə yağış ki, ucundan tut göyə çıx. Bax, ondan. Mən çətirimi açdım, bir az da yeriyimə haram qatdım. Akademiyanın qabağından küçəni o üzə keçəndə gördüm yağış kəsdi. Geri döndüm, gördüm küçənin o üzündə yağış əvvəlki kimi yağır, bircə bu üzündə yoxdur".

Mən bu sözlərin nə üçün deyildiyini hələ başa düşmürdüm.

- Şıxəli müəllim, bunların mənim dissertasiyamla

əlaqəsi varmı?

- Var, özü də sənin özünə aidiyyəti var. Sən bilirsən ki, mən çox enib qalxmışam. Hər dəfə də eyni adamların müxtəlif sifətlərini görmüşəm. Mən qalxanda onlar "eniblər", mən enəndə onlar "qalxıblar". Quyruqları qapı arasından çıxan kimi dəyişiblər. Həmin o yağış kimi! Mən istəyirəm sən belələrindən olmayasan. Səninki hələ qabaqdadır. Sən də mənim xoşuma gəlirsən, yazdığın dissertasiya da. Nə vaxt sənə lazım olsam, mən hazırım.

Onun axırncı sözü qulaqlarımda qaldı. Mənim müdafiəmin elanı çıxmışdır. O vaxt dissertasiyaların hamısının respublika mərkəzi mətbuatında elanı çıxırdı. Orada mövzunun adı, opponentlər, müdafiənin vaxtı və yeri göstərilirdi. Bir həftə sonra müdafiə etmək olardı. Cəmaat müdafiədən, müdafiə olunan əsərdən xəbər tutub müdafiəyə gələrdi.

Mənim birinci opponentim professor Cəfər Cəfərov idi, özü də rəyini yazıb vermişdir. İkinci opponentim dosent Nurəddin Babayev idi. Nurəddin müəllim mənə jurnalistikadan dərs demişdi, çox qayğıkeş, mülayim bir adam idi. Tələbələrə xüsusi qayğı göstərirdi, belə qayğılarını mən də öz üzərimdə hiss etmişdim. Amma kim isə bizim aramızı vurmuşdu, o da rəyini vermirdi. Hər gün gedib-gəlirdim – bir şey çıxmırdı. "Rəy vermərəm" demirdi, amma bu günə-sabaha salırdı, rəyi ala bilmirdim. Mənim müdafiəmə bircə gün qalırdı. Əslində bu müdafiə qanunlarının pozulması demək idi.

Yenə getdim Nurəddin müəllimin yanına. Amma o məni pərt elədi.

- Xarici ölkələrə səfərim var, - dedi, -sabah gedirəm, gözlə, mən gələndən sonra müdafiə edərsən.

Nurəddin müəllim yaxşı yazıçı-jurnalist idi, Jurna-

listika kafedrasının müdiri idi, xaricə də gedə bilərdi.

- Xaricdə nə qədər qalacaqsınız? – deyə soruşdum.

- Dörd ay!

Ayağımın altından yer qaçdı. Kor-peşman qayıtdım geri.

Mən fakültəyə gəlib professor Abbas Zamanovu tapdım və vəziyyəti ona bildirdim. Abbas Zamanov da o zaman “vurulmuş” adam idi. Naxçıvanın Ermənistanə verilməsindən birçə o danışdı. Cəmaat ayağa qalxdı. Moskva məsələni həll edə bilmədi. Abbas Zamanovun isə müəllimlik hüququnu əlindən aldılar və onu universitetdən uzaqlaşdırdılar. O, Şıxəli Qurbanova zəng çalıb, mənə opponent olmağı ondan xahiş etdi. Şıxəli müəllim dərhal razılaşdı və dedi ki, institutda gözləyirəm, dissertasiyanı mənə çatdırırsın.

Mən qaça-qaça Nurəddin müəllimin evinə getdim. Dedim ki, Şıxəli müəllim opponent olmağa razıdır, gəldim ki, dissertasiyanı aparıb verim ona, o məni işdə gözləyir. Sabah müdafiədir. Nurəddin müəllim bir qədər fikirləşdi, sonra dedi:

- Şamil, səndən sonra zəng edib dedilər ki, daha getmirsen. Mən daha gedəsi olmadım.

- Bəs rəy?

- Rəyi sabah verərəm.

Mən indi də qaça-qaça getdim Şıxəli müəllimin yanına ki, gözləməsin. O zaman Nizami institutu indiki Nizami adına Ədəbiyyat muzeyinin axırncı mərtəbəsində yerləşirdi. Çox dik pilləkənləri var idi, amma mən onları birnəfəsə qalxdım. Gözətçidən başqa hamı getmişdi, birçə Şıxəli müəllim dəhlizdə gəzir və siqaret çəkirdi.

- Şıxəli müəllim, üzr istəyirəm, Nurəddin müəllim daha xaricə gedəsi olmadı, gəldim ki, sizə deyim, siz daha

gözləməyəsiz.

- Üzr nə üçün istəyirsen, sevinirəm ki, sənin işin pozulmur. Müdafiəyə birçə saat da qalsa mənə xəbər elə. Mən gəlib səni vəziyyətdən çıxardaram. İşinlə tanışam, hər şey mənə ayındır.

Müdafiə baş tutdu. Müdafiədən sonra isə o zaman hər müdafiə edən böyük qonaqlıq verərdi. Mənim də qardaşlarım, qohumların rayondan gəlmişdilər, yaxşı bir qonaqlıq verdim. Şıxəli müəllim tamada idi. Onun qonaqlıq apardığını mən görməmişdim. Zarafatları ilə, lətifələri ilə, tərbiyəvi söhbətləri ilə hamını doydurdu.

Bundan azca sonra Şıxəli müəllim bir başa Mərkəzi Komitəyə İdeologiya üzrə katib getdi. Bu hamının üreyindən oldu.

Mən də mətbuata getdim. 1965-ci il dekabrın 8-də müdafiə elədim, artıq yanvar ayında “Bakı” qəzetində ədəbiyyat şöbəsinin müdiri idim.

Şıxəli Qurbanovun vaxtında redaksiyada işləmək xoşbəxtlik idi. Neçə dəfə düşüb-çıxmış adam idi. İndi də hər şeyi ölçüb-biçirdi. O, respublikada bütün ideologiya işlərinə rəhbərlik edirdi.

Mən onda Şıxəli müəllimlə iki dəfə görüşdüm. Birində işimlə maraqlandı, dərc etdiyim materiallardan razı qaldığını bildirdi, axırda onu əlavə elədi ki, adıma açıq yazım, yəni Şamil Qurbanov yazım, çünki imzanı səhv salıb, onu işdən ayırırlar.

- Vaxtilə “qalxan” adamlar indi “enirlər”. Düşənbədəki yağış əhvalatı yadımdadırımı?

Mən güldüm:

- Bəli, yadımdadır, - dedim.

Bundan sonra bütün yazılarımda adıma açıq yazdım.

İkinci dəfə böyük məsələ həll eləyirdilər. Daha

doğrusu, birinci dəfə Azərbaycanda Novruz bayramı geniş el bayramı kimi qeyd olunmalı idi. Ağzından od tökülürdü Şıxəli müəllimin. Novruzun bizim həyatımızda oynadığı rol, qədim tarixi köklərə bağlılığı barədə birinci dəfə idi ki, ondan eşidirdik.

- Madam ki, hamımız hər il Novruzunu qeyd edirik, hamı evini səliqə-səhmana salır, küsülülər barışır, bəs belə olan surətdə biz bunu mətbuatda niyə qeyd etməyək, yazmayaq!

Qəzet redaktorlarından biri dedi:

- Şıxəli müəllim, bunlar yaxşı şeydir, amma bizim əlimizdə bir qərar olmalıdır. Sonra başımız ağrımaz.

- O baban öldü. Qərarı biz çıxardırdıq, bizim başımız əldə qalırdı. Siz də bizi müdafiə edə bilmirdiniz. İndi biz deyirik ki, siz bu məsələni bu şəkildə həll edin, biz sizi müdafiə edə bilərik.

Hamı hər şeyi başa düşdü. Şıxəli müəllim nəyə işarə elədiyini də bildi. Qəzetimizdə çoxlu material hazırladıq.

Şıxəli Qurbanovun nə qədər gözəl fantaziyası var idi. Şəhəri dolanan Bahar qızı böyük kütlənin müşayiəti ilə gəlib Qız qalasının yanında dayandı. Faytondan düşdü. Aşıqlar yarışa çıxmışdılar. Hamı sevinirdi, hamı deyib-gülürdü. O gün toy-bayram idi. Hamısı Şıxəli müəllimin arzuları idi.

Təəssüf ki, Novruz bayramını belə təmtəraqa bircə o ili keçirə bildik. Bizim bədxahlarımız Moskvaya yenə ağla gəlməyən şeylər yazmışdılar. Novruzunu dini bayram adlandırır bizim dinə qayıtmağımız haqqında vay-şivən qoparmışdılar. Halbuki, Novruzun İslam dini ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. O, Zərdüştlüyün yeddi bayramından biridir və indiyə qədər milli bayramımız olub, həmişə bizə gözəl əhval-ruhiyyə bəxş etmişdir.

Şıxəli müəllim Moskvada yaşayan məşhur şərqşünas İosif Samuiloviç Braginskidən bu barədə məqalə yazdığı xahiş etmiş və bu yazı həmin bayram günləri "Pravda" qəzetində, sonradan isə "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzetində dərc edilmişdir. Amma bu nə qədər gözəl və tutarlı bir material olsa da Novruzun bir daha o təmtəraqını bizə qaytara bilmədi...

Mənim doktorluq işimdə gizli opponentim İ.S.Braginski olmuşdur. Nə o məni tanıyır, nə də mən şəxsən onunla tanış idim. Amma əsərdə Şıxəli müəllimdən şirin, cana yatımlı danışmışdım. Braginski bəlkə də buna görə mənə yüksək rəy yazmışdı. Bircə dənə də səhv göstərməmişdir. Bu Ali Attestasiya Komissiyasını şübhəyə salmış və məni Moskvaya çağırmışdılar. Mən işimi AAK-ın ekspert şurasında müdafiə etdim. Sonra yaxşı bir insan – AAK-da şöbə müdiri, milliyət etibarilə osetin olan Andrey Parastayev bu məsələləri mənə açıb dedi.

Bir məsələni də istəyirəm deyəm. Bu da Şıxəli müəllimin uşaqları ilə əlaqədardır.

O oğlu İlqarı Şıxəli müəllimin oğlu kimi tanıyırdım. Akademiyada dissertant idi. Bir gün mən dekanlıqda öz iş otağında işləyirdim. Cavan və gözəl bir oğlan icazə istəyib içəri gəldi. "Şamil müəllim, -dedi, -xahiş edirəm mənə opponent olasınız, işimi qurtarmışam".

Mən dedim: "Oğlum, vallah vaxtım yoxdur. İndi mü-təxəssis qəhətliyi deyil ki, işi kimə versən, razı olar".

Gördüm oğlan duruxdu. Mənim cavabım onu qane etmədi. Dedim:

- Adın nədir?
- İlqar!
- Familiyan nədir?
- Qurbanov!

- Sən kimin oğlusan!
- Şixəli Qurbanovun!
- Ay səni xoş gəlibsən. Mənim balam, bəs sən nə üçün demirsən.

Durdum, öpdüm, əzizlədim. Dedim:

- Olaram, belə şey vaxta baxmaz.

“XX əsrin 20-30-cu illərində Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələri” mövzusunda gözəl bir iş yazmışdır. Əsl atanın adına layiq. Rəhbəri də İ.S.Braginski idi...

1967-ci il may ayının 24-də Şixəli Qurbanovun “Sənsiz” dramına ictimai baxış olmalı idi. Hamımız Azərbaycan Dram Teatrına toplaşmışdıq. Saat 11-də Şixəli müəllim gəlməli idi, gəlmədi. Saat 12 oldu, 13 oldu. Cəmaat dalğalanmağa başladı. Xəbər verdilər ki, dağılın, tamaşa olmayacaq. Cəmaat yerindən tərpənmədi. Necə yəni olmayacaq, baxışsız da tamaşa olar?

Acı bir xəbər ildırım sürətilə yayılmağa başladı. “Ölüb” sözüne heç kəs inanmırdı. Cəmaat axışdı Mərkəzi Komitənin qabağına, oradan IV İdarənin xəstəxanasına. Elə bil onu ölümün əlindən alacaqdılar. Təəssüf ki, deyilənlər düz oldu: amansız ölüm bivaxt yaxaladı onu. Onun “Sənsiz”i onsuz keçdi. Allah ona qəni-qəni rəhmət eləsin, qəbri nurla dolsun.

2002

YAXŞILARIN YAXŞISI

HƏSƏN SEYİDOV

(1932)



Mən 1958-ci ildə universitetin jurnalistika şöbəsinin III kursunda oxuyurdum. Biz, gələcəyin jurnalistləri hərəməz sənaye müəssisələrinin birinə gedir, əmək qabaqcıllarından xəbər yazır, əsl jurnalist olmaq üçün ilk addımlarımızı yavaş-yavaş atırdıq. Bir gün mənim yolum Şmidt zavoduna (indiki Səttarxan) düşdü. Müdiriyyət mənə yaxşı bir əmək qabaqcılından yazmağı məsləhət gördü. O, usta köməkçisi Seyidova zəng edib dedi ki, “jurnalist gəlib, bizim ustaların birindən material yazacaq, onu həmin fəhlə ilə tanış edib lazımı köməklik göstərin”.

Mən Seyidov deyilən adamın yanına gəldim, özümü təqdim etdim. O, orta boylu, qıvrıq, suyu şirin cavan bir oğlan idi. Duruşundan, hərəkətindən iş adamına oxşayırdı. Mənə dedi ki, “bu saat işin qızgın vaxtıdır. Gedək həm onun ilə tanış olun, həm də işini görün”.

Həmin hadisəni yazmaqda mənə çox kömək elədi. Mən sonralar Həsən müəllimlə görüşsəm də bunu ona deməmişəm. Özünün də yəqin ki, yadımdan çıxmış olar.

Bu 45 il bundan əvvəl olmuş xırdaca bir hadisədir. Amma mənim həyatımda müəyyən rol oynadığı üçün yaddan çıxara bilmərəm. Onun köməyindən bir pay da mənə düşmüşdür.

O, sonralar çox vəzifələrdə işlədi. Azərbaycan Politexnik İnstitutunu 1956-cı ildə qurtaran kimi indiki Səttarxan zavodunda usta köməkçisi, baş mühəndisin müavini vəzifələrində çalışdı və 1965-ci ildə həmin zavodun direktoru oldu.

Zavod direktoru olarkən çox mühüm işlər görmüş, fəhlələrin evlə təmin olunmasında, sosial rifahının yaxşılaşmasında mühüm rol oynamış, cavan direktor hər bir insanın qəlbində özünə yuva qurmuşdur.

Elə bu vaxt Heydər Əliyev Azərbaycana hakimiyyətə gəldi və ətrafına belə işgüzar adamları toplamağa başladı. 1971-ci ilin fevralında Heydər Əliyev – bu böyük insan, Azərbaycan xalqının lideri sakit, işgüzar bir adam olan Həsən Seyidovu Mərkəzi Komitəyə gətirdi. Onun həmin anlarda dediyi sözlər mənim indiki kimi yadımdadır. “Biz Həsən Nemətoviçi Mərkəzi Komitəyə gətirdik, o burada bizim ümumi işimizə kömək edəcəkdir”.

Heydər Əliyev öz kadri Həsən Seyidov haqqında bundan da gözəl söz demiş, işgüzarlığını, çevikliyi, təmən-nasızlığını çox yüksək qiymətləndirmişdi. Amma onun Həsən Seyidov haqqında dediyi bu ilk sözlər mənim yadımdadır. Təsadüfi deyildir ki, o, Həsən Seyidovu vəzifədə pillə-pillə qaldırırdı. O, əvvəl sənaye nəqliyyat şöbəsinin müdiri, Mərkəzi Komitənin katibi vəzifələrində işləmişdir. 1981-ci ildə daha yüksək vəzifəyə irəli çəkildi. Bu, Azərbaycan SSR-nin Nazirlər Sovetinin sədri kimi ən yüksək vəzifə idi.

Həsən Seyidov bu vəzifədə 1989-cu ilə qədər, tam on

ilə yaxın işlədi və çox mühüm işlər gördü. Həmin işlədiyi müddətdə dinaz, tapşırıq, töhmət yox, mükafat aldı. Azərbaycan hökuməti onun xidmətlərini layiqincə qiymətləndirmişdir. İndiyə qədər onun haqqında ancaq yaxşı söz yazılmış, ürək açan fikirlər söylənmişdir. Həsən Seyidov haqqında ürəyə dəyə biləcək bircə söz də mən eşitməmişəm.

Mən 2001-ci ildə çap etdirdiyim “Nəriman Nərimanov dünyası” kitabında “Nəriman Nərimanov Borçalını heç kəsə hədiyyə etməmişdir” adlı bölmədə yazmışdım: “Borçalıdan böyük yazıçılar, dövlət xadimləri, görkəmli ziyalılar yetişmişdir. 1918-ci ildən 1990-cı ilə qədər, təxminən 70 ildə Borçalı Azərbaycana 4 dövlət rəhbərləri vermişdir. Onlar son dərəcə möhkəm əqidəli, beynəlmilətçi, alovlu vətənpərvər idilər. Onlar haqqında nə qədər ürək açıqlığı ilə danışmaq və yazmaq olar! Heç biri haqqında zərrə qədər fakt tapmaq olmaz ki, onların barəsində tarixləşmiş fikir dəyişsin. Bunlar: Əlimərdanbəy Topçubaşov, Nəriman Nərimanov, Həsən Seyidov, Həsən Həsənov kimi xas poladdan tökülmüş insanlardır. Xas poladdan tökülmüş ona görə deyirəm ki, şəxsiyyətləri və ideyaları ilə ən sağlam adamlardır, üstəlik “aza qail, çoxda gözü olmayan liderlərdir. Xalqına, vətəninə min bir tellə bağlı olan şəxsiyyətlərdir”.

Kitab çapdan çıxandan sonra bir nüsxəsini Həsən müəllimə göndərdim. O, iki gündən sonra mənə zəng elədi, təşəkkürünü bildirdi və dedi:

- Ayə, ay eloğlum. Sən bizi Nərimanova bərabər tutmusan! Nərimanov hara, biz hara!?

Mən isə dedim ki, Nərimanovun dövründə ayrı çətinliklər vardı, sizin dövrünüzdə isə bir başqa.

Nərimanovun ətrafındakıların çoxu ona kömək

etmirdilər. Əksinə, mane olurdular. Sizin dövrünüzdə isə böyük siyasətçi və lider, Azərbaycan xalqını və vətəni canı qədər sevən Heydər Əliyev vardır. Və Sizin hamımız da onun ətrafında birləşib monolit qüvvəyə çevrilmişdiniz.

Vaxtilə ölməz Atatürkə Zəki adlı cavan bir həkim demişdi: “Siz komandan olaraq başarılı, dövlət adamı olaraq böyük, lider olaraq bulunmaz bir insansınız! Doğruların içindən “ən doğru” olanı seçir, seçdiyiniz doğrularla milləti inandırırınsınız! Az gəlir dünyaya sizin ölçünüzdə insan! Onun üçün biz sizə güvənirik”.

Bəli, doğruların içindən ən doğrusunu seçmək və milləti inandırmaq lazımdır. Heydər Əliyev də belə edirdi, Nərimanov da belə edirdi. Lider sözlə ola bilməz, işi ilə, əməli ilə ola bilər.

Fransada yaşayan 84 yaşlı Qədim Süleyman yazır ki, “Əlimərdanbəy Topçubaşiyə və Ağarza Tağıyevə xaricə getmək üçün pasportu və vizanı Nəriman Nərimanov şəxsən təqdim etmişdir. Onlara demişdi: aradan çıxın, yoxsa müsavata yaxın olduğunuza görə bolşeviklər başınızı əkəcəklər. Bunların hər ikisi ölənədək Nəriman Nərimanova Allahdan rəhmət dilədilər”.

Bəli, “yaxşılardan yaxşısı” belə olmalıdır, xalqın yaxşısına, vətən övladının qabaqcılına həmişə qayğı göstərməli, diqqət yetirməlidir. Mən Həsən Seyidovu da belə tanımışam və belə görmüşəm.

Hazırda o, işsiz dayanmır, “Azərinkom” Səhmdar Cəmiyyətinin baş direktorudur, yenə iş adamıdır, xalqına, vətəninə xidmət edir. Ona hər işində uğurlar diləyirəm!

2002

FİLOLOQ, YAXUD KƏRPİC HƏSƏN

HƏSƏN HƏSƏNOV
(1940)



Həsən Əziz oğlunu mən 1960-cı illərin əvvəllərindən tanıyıram. Onda mən universiteti təzəcə bitirmişdim. Universitetdə baş laborant işləyirdim. Mənim dayım oğlu, indi pedaqoji elmlər doktoru, professor Şəmistan Mikayılovun baldızı, hamımızın çox hörmət

elədiyimiz mərhum Sona xanım Səlimova rayon komsomol işində çalışırdı, sonra Yasamal rayon icraiyyə komitəsinin sədr müavini vəzifəsinə göndərildi. O, bizə rayon komsomol komitəsinin katibi olan Həsən Həsənovdan çox danışardı və onu da deyirdi, ki, rayon bu cür işçini az görüb. Həm işləyən, həm tələbkar, həm qayğıkeş, həm insan bir adamdır. Cəmi 25 yaşın ola, bu qədər də hörmət qazanasan. Bu görünməmiş şeydir.

Biz onda Həsən Həsənovun adını qiyabi şəkildə eşidirdik və bu sözlərdən tanıyırdıq. Vaxt keçdi, Həsən müəllim elə bu cür xasiyyətinə, xeyirxahlığına və insanlara qayğısına görə vəzifə pillələrini bir-bir qalxdı. Əvvəl o, Moskvaya Ümumittifaq Komsomolunun Mərkəzi Komitəsində təşkilatçı vəzifəsinə dəvət olundu. İki il burada qaldıqdan sonra 1971-ci ildə vətənə qayıdıb Kommunist Partiyasının

Mərkəzi Komitəsində təlimatçı, bölmə müdiri, şöbə müdirinin müavini vəzifəsində çalışdı.

Həsən Həsənov vəzifələri tez-tez dəyişirdi və irəliləyirdi. O zaman respublikaya rəhbərlik edən nüfuzlu və hörmətli Heydər Əliyev idi. O, ətrafına həm gənc, həm də işləyən adamları toplamışdı. O, son dərəcə güclü adam tanıyan idi, insanın üzünə baxan kimi nəyə qadir olduğunu dərhal bilirdi. Bu işdə Həsən Həsənovun da bəxti gətirmişdir. Heydər Əliyev onu 5 ildə, 1975-ci ildən 1981-ci ilə qədər Azərbaycanın üç ən böyük və çətin rayon və şəhərlərinə rəhbər vəzifəyə işə göndərmişdir. Bunlar Səbayil, Sumqayıt, Gəncə idi. Hər yerdə Həsən Əziz oğlunun adı ilə adlanan, indi göz oxşayan abidələr, mədəniyyət mərkəzləri, istirahət parkları, gözəllik diyarı vardı. Təkcə onu demək kifayətdir ki, Həsən Həsənov Gəncədə işlədiyi vaxtlarda yeni Gəncə, Gülüstən şəhərcikləri tikdirib başa çatdırmış, Xatirə bağı və başqa mədəni abidələr yaratmış, dini mərkəzləri sahmana salıb camaatın ixtiyarına vermişdir. Bundan əlavə Gəncənin memarlıq abidələri, uçub dağılan tarixi binaları bərpa etdirməyə başladı. Gəncə tamam dəyişmişdir, şəhər adamın üzünə gülürdü. Bütün bunlara görə ona Kərpic Həsən deyirdilər. Qoy desinlər, Həsən kərpicləri maşınlara yükləyib öz bağına və başqa yerlərə göndərmədi ki? Hamısı qaldı Gəncədə. Gəncəni gözəlləşdirdi, onu yeni bir libasa, yeni bir dona, yeni bir şəkllə saldı. Bunu Həsən müəllimin özü də bilirdi. Özünə deyəndə o, gülə-gülə əlavə edirdi: - "Nə olsun, qoy desinlər. Başqa şey demirlər ki?"

O, Gəncədə bir qədər çox qalsa idi, qədim Gəncənin qapılarını da gürcülərdən geri alardı.

Həsən Həsənov rayonlarda Katib işlədiyi vaxtlar hamı görürdü ki, onu düşündürən xalqdır, onun rifahı, hər

cəhətdən həyatının yaxşılaşdırılması və firavanlığıdır. Bu haqda istənilən qədər maraqlı, ibrətamiz söz eşitmək olar. Həsən Həsənovun adı ilə bağlı istənilən qədər aforizmlər yaranmışdır. O zaman onun himayəsində işləyənlərdən belə bir əhvalat danışdı: aprel ayları idi, Bakıda çox möhkəm yağış yağdı. Həsən müəllim də iclas keçirirdi. Birdən zəng oldu. Dedilər Həsən müəllimi istəyirlər. O telefona gəldi, "Bəli" dedi. Görünür onun yoldaşı İnşaat mühəndisləri universitetinin professoru Aybəniz xanım yağışdan danışır, evdən su damır, bir əlac eləmək lazım olduğunu deyirdi. Həsən müəllim hirsəndi: "Mən nə edim evdən su damır? Su damır boşqab qoy" - deyə gülə-gülə söhbəti bitirdi.

Belə və buna bənzər hadisələri çox tez-tez eşitmək olardı.

Çox heyf ki, o, Gəncədə az işlədi, yüksək vəzifələr elə bil onu özünə çəkirdi. 1981-ci ildə o, mərkəzə gətirildi, Mərkəzi Komitənin ideologiya üzrə katibi oldu. Partiya işində belə hala çox az təsadüf olunurdu, sənət etibarı ilə mühəndis olan bir adamı birdən-birə Mərkəzi Komitənin ideologiya üzrə katibi qoymaq ağıla sığmırdı.

Rəhbərlik etdiyi dövrdə Azərbaycan tarixi, ədəbiyyatı, mədəniyyəti, dili haqqında tədbirlər keçirdi, bunların hamısının inkişafına təkən verdi, alimlər ciddi-cəhdlə işləməyə başladılar, ədəbiyyatımızın, tariximizin bir sıra sahələrində böyük irəliləyiş hiss olundu. Həmin dövrdə Həsən Həsənovun təşəbbüsü ilə ilk dəfə xalçaçılıq üzrə Beynəlxalq simpozium keçirildi, müxtəlif çeşidli kitablar çap olundu, bu böyük müvəffəqiyyət qazandı.

Həsən müəllimin bu illərdə ədəbiyyat sahəsində göstərdiyi təşəbbüslərin ən mühümləri də vardı.

Bunlardan birincisi o idi ki, 20 cildlik Azərbaycan ədəbiyyatının inciləri toplandı. İkincisi o idi ki,

Azərbaycanın "Molla Nəsrəddin" jurnalını yaddan çıxartmadı, Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat institutunda işçilərinin diqqətini həmin jurnala yönəltdi və jurnalın bütün nömrələrini kiril əlifbasına köçürtdi və çap etdirməyə başladı. Təəssüf ki, jurnalın 1906-1907-ci illərdə çıxmış iki cildliyi çap olundu, qalanı əlyazmalar şəklində seyflərə yığılıb durur. İndi o materiaalar Elmlər Akademiyasının seyflərindədir, çap edənə gözləyir.

H.Həsənovun təşəbbüsü ilə Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"sinin Azərbaycan və rus dillərində sətri tərcüməsi nəşr olunmuşdur. Bu nizamişünaslığımıza və ümumiyyətlə klassik ədəbiyyatşünaslığımıza əvəzsiz tövhədir.

Bu istiqamətdə bəzi təşəbbüslər tam şəkildə alınır. Məsələn, 1875-1877-ci illərdə çap olunmuş "Əkinçi" qəzeti Turan Həsənzadənin tərtibində professor Əziz Mirəhmədovun rəhbərliyi ilə 1979-cu ildə tam mətni 30 çap vərəqi həcmində bir cildə çap olundu. Bu çox böyük müvəffəqiyyət idi. "Əkinçi" qəzeti bizim mətbuatımızın əsasını qoymuş bir mətbuat orqanı idi. Ərəb əlifbası ilə nəşr olunurdu. Artıq kiril əlifbası ilə çap olunub oxucuların istifadəsinə verilmişdir. O zaman bu qəzet oxumaq hamı üçün asan idi.

1990-1992-ci illərdə Həsən Həsənov Azərbaycanın Baş Naziri oldu. Bu illərdə Azərbaycan müstəqilliyə daha cəsarətlə irəliləyirdi və bu işdə Həsən müəllimin xüsusi əməyi vardır. 1991-ci ildə Meydan hərəkatının qızğın dövründə mən Həsən Həsənovu hökumət evinin həyətinə camaatın içində gördüm. Bayırda meydan camaatı tutmurdu, amma onu da demək lazımdır ki, çox qayda-qanun, səliqə-səhman yaradılmışdır. Bu qədər camaat yığılmışdı, gecələr də burada olurdular, amma bircə nəfərin də burnu qanamadı. Həsən Həsənov

sevinirdi. O Baş Nazir idi, xalqla birlikdə idi.

1990-cı ilin yanvarında H. Həsənov alovlu bir çıxış elədi. Onun çıxışı əldən-ələ gəzirdi, xalqa ümid verirdi. 1990-cı ilin avqustunda H.Həsənov Moskvada, Kremldə bəyan etdi ki, Azərbaycan Sovet İttifaqının tərkibindən çıxacaq.

Elə o vaxtı Həsən Həsənovun şəxsi diplomatik səyi nəticəsində Türkiyə hökuməti 1991-ci ilin noyabrında Azərbaycanın müstəqilliyini tanıdı. Həmin ilin mayında mən də Türkiyədə idim. Süleyman Dəmirəllə görüşdük, o dedi ki, "SSRİ çökür, bizim istəyimiz odur ki, siz müstəqilliyinizə az qurban verməklə çatasınız". Beləliklə, bir neçə aydan sonra Həsən Həsənovun təşəbbüsü ilə bizim müstəqilliyimizi birinci tanıyan türk qardaşlarımız oldu.

Çində Türkiyənin keçmiş səfiri, indi işə pensiyada olan professor Bilal Şimşir çıxışlarının birində neql edir ki, "1992-ci ildə Azərbaycanda olduq, Həsən Həsənovla görüşdük, lazımı adamlarla söhbət etdik, bəzi ilk təşkilatı işləri gördük. 1992-ci ildə Başbakan Süleyman Dəmirəl Amerikaya bir ziyarət verdi. Mən də həmin heyətdə idim və mənə də yanına götürdü. Orada Dəmirəl "Azərbaycanı... Birləşmiş Millətlər Təşkilatına qəbul edin" deyə təşəbbüsdə bulundu... Beləcə bir bayrağın daha yüksəlməsini izlədim: nə gözəl demiş M.Ə.Rəsulzadə "Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz". Nyu-Yorkda Azərbaycan bayrağının çəkildiyini yaşadım. Bu həyatımda ən mutlu günlərimdən bir danəsi idi"¹.

Həsən Həsənovun belə "mutlu günləri", "yaşamağa dəyər" anları çox olub.

¹ Bax: Azərbaycanla Türkiyə arasında diplomatik əlaqələrin 10 illiyinə həsr olunmuş elmi-praktik konfrans. Bakı, 2002, sah. 28.

1992-ci ilin fevralında Həsən Həsənov Azərbaycanın ilk nümayəndəsi olaraq Brüsseldə Avropa şurasının parlamenti və NATO-nun toplantısında “Biz necə dövlət qurmaq istəyirik” mövzusunda çıxış etdi və avropalılar üçün müstəqilliyə ilk addımlar atan Azərbaycan haqqında ilk müsbət rəy yarada bildi.

Həsən Həsənov bütün fəaliyyəti ərzində siyasətlə məşğul olmuşdur. O, 1992-ci ildə tamamilə diplomatiya sahəsinə keçdi. Ona Azərbaycanda ilk dəfə olaraq Fövqəladə və Səlahiyyətli səfir diplom raqi verildi. Bu vacib idi, çünki cavan dövlətimizə lazımdı. Əvvəllər Nyu-York şəhərində BMT-də Azərbaycanın ilk daimi nümayəndəsi oldu, Heydər Əliyev xalqın təkidi və tələbi ilə prezidentliyə gələn kimi Həsən Həsənovu Azərbaycan Respublikasının xarici işlər naziri qoydu.

Bu vəzifələrdə də o, çox böyük işlər gördü. Əvvəla, onun şəxsi söyi nəticəsində BMT-nin təhlükəsizlik Şurası tərəfindən Azərbaycan torpaqlarını zəbt etmiş erməni qoşunlarının bu torpaqdan çıxmasını tələb edən qətnamə qəbul olundu. O, 1993-1997-ci illərdə BMT-nin və YUNESKO-nun illik toplantılarında Azərbaycan Dövlət nümayəndə heyətinə başçılıq etdi, dünyanın onlarla ölkələrində oldu, bir çox ölkələrin dövlət və hökumət başçıları ilə görüşdü, danışıqlar apardı, Azərbaycan haqqında müsbət rəy yaratmaqda misilsiz iş gördü. Nəhayət 1995-ci ildə müstəqil Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin deputatı seçildi və məclisin Beynəlxalq əlaqələr üzrə daimi komissiyasının üzvü kimi mənim gözümlə qabağında oldu. Mən bir daha əmin oldum ki, bunda nə qədər enerjiyə, nə qədər sağlam düşüncəyə, nə qədər məntiqi ardıcılıq vardır. Onun danışıqından, hərəkətindən, özünü apara bilmə qabiliyyətindən həzz alırsan.

Bizim hörmətli prezidentimiz Heydər Əliyev də onu işdən uzaqlaşdırca da gözdən, nəzərdən qoymur. Mən şahidi olmuşam ki, Heydər Əliyev özü Milli Məclisə gələndə mühüm məsələ qoyub müzakirə edəndə hökmən Həsən Həsənovu çağırırdı və danışırdı. Və yaxud, teatra, yeni bir tamaşaya gedəndə Heydər Əliyevlə birlikdə olan adamların içərisində hökmən Həsən Həsənov da olur, özü çağırılırdı.

Bunlar onun fəaliyyətinin siyasi tərəfləridir və mən onlara az toxundum, daha doğrusu, özümün bildiyim şəkildə danışdım. Amma bir də var Həsən Həsənovun filoloji tədqiqatları. Biz ondan filoloji tədqiqatlar gözləməyə və tələb etməyə haqqımız yoxdur. Çünki o, mühəndisdir, başqa sahənin adamıdır. Ondan evi necə tikmək olar, şəhəri necə salmaq olar və s. məsələləri öyrənmək mümkündür. Amma Nizamiden, M.F. Axundovdan, Bəxtiyar Vahabzadədən danışanda, dilçilikdən, tarixdən, fəlsəfədən söhbət salanda o başqa adam olur, böyüyür və qeyri-adi bir varlığa çevrilir.

O, hələ Baş nazir vəzifəsində işləyərkən böyük Nizaminin və Xaqaninin heykəllərini aparıb Təbrizdə Şəhriyarın heykəlinin qabağında qoyduğu zaman tarixi çıxışında demişdi: “Əziz təbrizlilər... Sizinlə dilimiz bir, dinimiz bir, tariximizin böyük hissəsi birlikdə olan xalqıq... Biz Şəhriyarın ruhu qarşısına əli boş gəlməmişik. Biz Təbrizdə qurulmaq üçün özümüzə dəhi sənətkarlarımız Nizaminin və Xaqaninin büstlərini gətirmişik. Şəhərinizin başçıları belə məsləhət gördülər ki, bu heykəllər elə Şəhriyarın məqbərəsi önündə qurulsunlar. Biz razılaşdıq, çünki bu elə Şəhriyarın da, Nizaminin də, Xaqaninin də xoşuna gələr”.

Həmin heykəlin 1983-cü ildə Lüksemburqda keçmiş SSRİ səfirliyi qarşısında ucaldığını demirəm. Hələ

Nizaminin anadan olmasının 840 illiyi münasibəti ilə Moskvada İttifaqlar evinin sütunlu salonunda keçirilən təntənəli yığıncaqda məruzəsi, M.F. Axundovun 170 illiyi ilə əlaqədar Tbilisidə Palişvili teatrında çıxışı və s. bunların hamısı onun milli qeyrətindən irəli gəlirdi.

Həsən Həsənov nə yazırsa yazsın, hamısı yeni və orijinal olmalıdır, ədəbiyyatımıza, mədəniyyətimizə xeyir gətirməlidir. Onun bu yaxınlarda "Respublika" qəzetində "Açılmamış səhifələr" rubrikası altında "Hüseyn Cavid ocağı"¹ adlı məqaləsini oxuyanda mən çox təəccübləndim. Axı, məşhur yazığımız, şairimiz Hüseyn Cavid haqqında 50 ildir yazılır, qızı sağdır, yaşayır. Özü də dünya miqyasına çıxıb biləcəkdir dramaturqdur. Nə üçün bu faktları indiyə qədər heç kəs bilmirdi? Ayrı-ayrı bilən vardısı, bu faktların hamısı geniş oxucu üçün təzədir. 1922-ci il aprelin 20-də dörd nəfər cavan oğlan Maarif Komissarlığının razılığı ilə "Məşhur Azərbaycan şairi Hüseyn Cavid ocağı" adlı bir cəmiyyət yaradırlar. 1923-cü ildə o ocağın nəzdində üç dərnək təşkil olunur və Abşeronda geniş fəaliyyət göstərirlər. Yaxud "Ədəbiyyat qəzetində" "Tüqənəq, yaxud bir tapıntının izi ilə" məqaləsini götürək.² Bu doğurdan da Azərbaycan dilçiliyi üçün tapıntıdır. Həsən Həsənov F. Ağazadənin "Tüqənəqlər" adlı lüğətinin əlyazmasını tapıb və onun nə üçün çap olunmamasının səbəbini araşdırır.

Mən Həsən Həsənovla ədəbiyyatşünas kimi ilk dəfə 25 il bundan əvvəl 1978-ci ildə "Azərbaycan" jurnalında "Açılmamış səhifələr" rubrikası altında "Keçən əsrdən

məktublar" adlı elmi-tədqiqat xarakterli məqaləsi ilə tanış oldum. O özünü ədəbi ictimaiyyətə bu məqalə ilə təqdim etdi. Bu məqalə məni çox tutdu. Əvvəla, o zaman Həsən Həsənov Səbaildə birinci katib idi. Belə bir rəhbərlə bu məqalə çox çətin tuturdu. İkincisi, Heydər Əliyev Respublikaya rəhbərlik etdiyi bir dövrdə, bir çox partiya işçilərinin dissertasiya yazıb müdafiə etmələrinin qarşısını aldığı bir zamanda çox çətin sahələrdən birinin rəhbərinin belə bir material yazmasına və dərc etdirməyinə icazə verilməsi məni çox təəccübləndirdi. Həmin adamın bunu yazıb dərc etməyə cəsarət etməsi də çox məsuliyyəti idi. Amma mən bir qədər sonra hiss elədim ki, hamını yaxşı tanıyan və bu işdə pərgar olan Heydər Əliyev buna qəsdən icazə vermişdi. Yəni Həsən Həsənovun bu sahədəki bacarığına, qabiliyyətinə imkan yaratmış və çox gözəl bir iş görmüşdü.

Keyirxah adamlar bu əsərin yazılmasından xəbər tutmuş, xüsusən o zaman yazıçılar İttifaqının katibi olan İmran Qasimov onu oxumaq üçün istəmişdir. O da əsəri vermiş və səhərisi gün Heydər Əliyev ona telefon etmiş, danışmış və Həsən müəllim məqaləni tarixcəsini hörmətli rəhbərə söyləmişdir. Ondan sonra Heydər Əliyev demişdi: "Qabağa o kəslər qoyulur ki, özgənin əməyini mənimsəyirlər. Gördüm ki, bu əsəri sən özün yaratmışsın. Mənim tərəfimdən heç bir etiraz yoxdur. İstədiyini kimi onu nəşr edə bilərsən". Bununla da əsər çap olundu və geniş rəğbət oyadı.

Nə idi məqalənin filoloqların diqqətini cəlb eləyən cəhətləri? Hər şeydən əvvəl bu məsələ onun yeniliyində idi. Bu əsər M.F. Axundovun öz oğlu Rəşidlə məktublaşmalarından danışır. Həsən Həsənov yazır: "Rəşid bəy Axundovun adının unudulduğunu iddia etmək düz olmazdı. Atası Mirzə Fətəli Axundova həsr olunmuş

¹ Həsən Həsənov (Əziz oğlu). "Hüseyn Cavid ocağı", "Respublika" qəzeti, 24 oktyabr 2002-ci il.

² Həsən Həsənov (Əziz oğlu). Tüqənəq, yaxud bir tapıntının izi ilə, "Ədəbiyyat qəzeti", 13 dekabr 2002-ci il.

müxtəlif monoqrafiya, tədqiqat və elmi yazılarda o, çox tez-tez xatırlanır. Amma bir qayda olaraq iş bu xatırlatmadan uzağa getmir”.

Doğrudan da bu belə idi. M.F.Axundov nəinki böyük yazıçı, dramaturq idi, eyni zamanda Azərbaycan xalqının mənəvi dayağı, görkəmli şəxsiyyəti idi. Onun haqqında yazılmış hər hansı əsərə baxırıqsa baxaq fərqi yoxdur, oğlu Rəşid ən yaxşı halda xatırlanırdı. Həsən Həsənov haqlı olaraq yazır: “Halbuki Rəşid Axundov heç də nəzərə çarpmayacaq adı şəxsiyyət olmamışdır”. M.F.Axundov 1870-ci il dekabrın 17-də Mirzə Yusif xana göndərdiyi məktubunda yazır ki, Rəşid “fəlsəfəni məndən az bilmir. Fizikani və təbiətşünaslığı məndən yaxşı anlayır. Bu məsələlər haqqında mənimlə həmişə mübahisəyə girişir və sübutlar gətirir”.

O, əlbəttə fəlsəfəni atasından pis bilmirdi. Fransa filosoflarını oxuyur, xüsusən Renanı, o Renanı ki, Avropanın “böyük müsəlman” adlandırdığı və Şərqi böyük filosofu Cəmaləddin Əfqanıni çox yüksək qiymətləndirmiş və demişdir: “İndiyə qədər çox az adam olmuşdur ki, mənim üzərimdə Şeyx Cəmaləddin qədər qüvvətli təsir buraxa bilsin. Düşüncələrində sərbəstlik, əsil və mərd xarakterli, özü ilə söhbət etdiyim əsnada sanki İbn Sina ilə İbn Rüştdən birinin dirilib mənim qarşıma çıxdığı hissini verirdi”.¹

Rəşid Axundovu bir şəxsiyyət səviyyəsinə qaldıran və bu səviyyədə də təhlil edən Həsən Həsənov göstərir ki, o ilk azərbaycanlılardan biridir ki, fransız filosofları ilə, yazıçı və şairləri ilə rübəri danışır, onlardan öyrəndiyi kimi, Azərbaycanı da onlara öyrədirdi. O, yazıçı Qastino

¹ Şamil Qurbanov. Cəmaləddin Əfqanı və türk dünyası. Bakı, 1997, səh.53.

ilə tanışlığından atasına yazırdı: “Yeri gəlmişkən söhbət əsnasında mən ona Sizin kimliyinizi, əhəmiyyətsiz, xırda yazıçılardan olmadığınızı anladım. Anladım ki, istedadınız hər yerdə qəbul olunur... Hamı bir səsle Sizin talantınızı təsdiq edir və elə bir tənqidçi yoxdur ki, bu fikrin ziddinə getsin”.

Atasının pyeslərini Rəşid fransız dilinə tərcümə etdirir və tamaşaya qoymağa çalışır. Tamaşa baş tutacağı halda atasına yazırdı ki, kastyumları mütləq Qafqazdan yazıb gətirmək lazımdır, çünki Bruseldə “bu kastyumları heç bir dərzisi tikə bilməz. Onlar tamamilə xüsusi biçimli, ancaq azərbaycanlı kişi və qadınlara xas olan kastyumlardır”.

Rəşid yol mühəndisi olsa da, atasının səviyyəsinə yüksələ biləcək bir dahi deyildi. Bunu Həsən Həsənov da hiss edir. Amma Rəşidi atasının ləyaqətli oğlu, məsləkdaşı olduğunu dönə-dönə vurğulayır. O yazır: “O, Axundovun həyatında böyük rol oynamış, ona təkə istəklili, etibarlı oğlu deyil, həm də dost, məsləkdaşı və silahdaş olmuşdur. Fikrimizcə, Rəşidin ömür yolu, dünyagörüşü, xarakteri bu gün də məhz buna görə maraqlıdır”.

Atasına Rəşid onu da yazırdı ki, “Mən bura, hər şeydən əvvəl... ona görə gəlməmişəm ki, necə olursa olsun tez-cə mühəndis adını alıb, bu adla alver edim”. O, başqa cür düşünürdü, “Əgər mühəndis olmaq istəyirəmsə, ancaq yaxşısından olmaq istəyirəm, ortababından yox...” Amma o, atasının da xahişlərini, arzusunu, istəyini yerinə yetirir, “Kəmalüdüvlə məktublarının” nəşrinə. əlifba islahatında, tərcüməçilikdə, Axundov komediyalarının tərtibatında və Avropada yayılmasında mühüm rol oynayırdı. Həsən Həsənov yazır ki, “istəyi naminə əməksevərlik, inadçılıq, ardıcılıq öz nəticəsini göstərdi. Rəşid Axundov ali mühəndis təhsili alan ilk

azərbaycanlılardan oldu”.¹

Rəşid və Fətəli mövzusu Həsən Həsənovu o qədər cəlb etmişdir ki, o, bu barədə elmi-tədqiqat işi yazandan 25 il sonra onu dram şəklinə salmış və gözəl bir səhnə əsəri yaratmışdır. Əvvəl biz əsərin ictimai baxışına tamaşa etdik, sonra fevralın 18-də onun ilk tamaşasına baxdıq. Mövzunun bizə bir qədər tanış olmasına baxmayaraq tamaşaya böyük həvəs göstərdik, tamaşaçılar da onu hərarətlə qarşıladılar.

Dramaturq Həsən Həsənov əsəri “Brüsseldən məktublar” adlandırmışdır. Hadisələr də əsasən həmin məktublar üzrə inkişaf etdirilir. Burada problemlər, tapıntılar, kəşflər, səhnə detalları çoxdur, amma müəllif əsasən din məsələsini qabarıq verir. Aydın məsələdir ki, Azərbaycan ədəbiyyatında yeganə ateist sənətkar M.F.Axundov hesab olunurdu. Onun “mən bütün dinləri puç və əfsanə hesab edirəm” deməsi və “Kəmalidövlə məktubları”nı yazması bunu deməyə əsas verir. Rəşid isə tamam başqa fikirdədir. Rəşidə görə “insanın bir anası olduğu kimi, bir dini, bir dili də olmalıdır”. Dinə münasibətdə Rəşidin fikri qəti və dönməzdir. Bəzən atası ilə də mübahisə edir, özünü islam dininin müdafiəçisi, Məhəmməd peyğəmbərin pərəstişkarı kimi göstərir. “Mən birçə ona təəssüf edirəm ki, əkdiklərimi biçməmədim, millətimi bilikli, savadlı eləməyə imkan olmadı” sözlərini dilinə gətirən M. F. Axundov nəhayət, Rəşidə deyir ki, “Kəmalidövlə məktublarına” bir əlavə etmişəm, əgər onu çap etmək imkanın olsa mütləq olduğu kimi saxlayın”.

Bu əlavə doğurdan da M. F. Axundovu ateizmdən

uzaqlaşdırır, həmin əlavə bundan ibarətdir: “Ancaq “Kəmalidövlə”nin müəllifi xalqın ateist olmasını, dinsiz-İmansız olmasını istəmir. Müəllif bunu demək istəyir ki, zəmanənin tələbinə və əsrimizin vəziyyətinə görə islam dini protestantizmə möhtacdır. Tərəqqi və mədəniyyət şərtlərinə uyğun olan tam bir protestantizm insan nəslinin hər iki cinsindən olan üzvlərinin azadlığını və bərabərliyini təmin edə bilər...O, bütün müsəlmanların həm kişilərin, həm də qadınların savadlanmasının zəruri olması haqqında həkimanə qanunlar tətbiq edə bilər”.

Bu çox mühüm məsələ olub M.F. Axundovun ateizmdə qəti olmadığını göstərir. Gözəl aktyor ansamblı seçilmişdir. Onların hər biri də obrazların daxili aləminə nüfuz edir, canlı unudulmaz obrazlar yaradırlar. Xüsusən M.F.Axundov (Əliabbas Qədirov), Rəşid (Nurəddin Məhdixanlı), Firəngiz və Fransuaza (Sənubər İsgəndərova), Nəcəf (Yaşar Nuri), Tubu (Mətanət Atakışiyeva), Qastino (Hacı İsmayılov), Orbelani (Tofiq Hüseynov) və başqalarının yaratdığı obrazlar uzun müddət yaddan çıxmır və tamaşaçılara təsir edir.

Həsən Həsənov klassik ədəbiyyatdan da yazanda, müasir ədəbiyyatdan da yazanda elə şeylər deyir ki, onu bundan başqa heç kəs heç yerdə deməyib. Nizamidən danışanda orijinal, yeni fikirlər söyləyir. Nəsimidən danışanda da həmçinin. Bəxtiyar, Anar, Elçin, İsmayıl Şıxlı və başqaları haqqında danışanda elə orijinal, təzə, deyilməmiş fikirlər söyləyir ki, təəccüb edirsən və birdə oxuyursan görürsən ki, nə qədər doğru, düz və yerindədir. Məsələn, onun Bəxtiyar Vahabzadə haqqında çox geniş bir əsəri var. 2000-ci ildə yazdığı “Bəxtiyar şerinin qaynaqları” adlı məqalədə yazır: “Bəxtiyar haqqında məlum və naməlum keyfiyyətlər necə tarazlaşır? Mənə görə, Bəxtiyarın adı məlum, adının arxasında duran həyəcan isə

¹ Həsən Həsənov. Keçən əsrdən məktublar. “Azərbaycan” jurnalı, 1978, N 2.

namələumdur. Bəxtiyarın şerindəki qafilər və ahəng məlum, bu qafieni və ahəngdarlığı yaradan düşüncə sistemi isə namələumdur. Bəxtiyarın misralarındakı fikirləri məlum, misralar arası duyğular isə namələumdur. Bəxtiyarın düşməyə qarşı nifrəti məlum, dostu qarşı üreyinin nazikliyi isə bir çox hallarda namələumdur. Bəxtiyarın əsərlərinin sərlövhələri məlum, amma sərlövhələrin əzələlərini təşkil edən hissələr, duyğular namələumdur. Bəxtiyarın əsərlərinin lakonik adları məlum, amma hər ad arxasında duran çoxşaxəli mənalar bir çox hallarda namələumdur. Bəxtiyarın şerlərinin rəsmən dilə gətirilən yaranma səbəbi məlum, amma onların əsl ünvanı və mahiyyəti bir çox hallarda namələumdur. Bəxtiyarın hazır əsəri məlum, amma bu əsər yaradılarkən aylarla, illərlə çəkin fikirlə gündüzlərin həyəcanları, gerginliyi isə namələumdur”.

Sonra bu məlum və namələum cəhətləri açıq və Bəxtiyar oxucunun gözündə böyüyür, kəskinləşir, kamilləşir və yüksəlir. Və çox qəribədir ki, Həsən Həsənov Bəxtiyarın şerlərinin qidalandırıcı üç böyük sənətkarı göstərir. Bunlar Fizuli, Sabir və Səməd Vurğundur. Bu üç şairin yaradıcılığı onun şerlərində sintezləşir, birləşir və yeni zirvəyə qalxır. “Bəxtiyar Vahabzadə Səməd Vurğunun dil saflığını və ifadə tərzindəki xəlqiliyi, Fizulidən elmə söykənən obrazlı bedii təfəkkürü, zərgər zərifliyini, Sabirdən isə cəmiyyətin dərdlərinə ortaqlıq hissini, xalqın dərdləri ilə alışıb yanmağı əks etdirmişdir”.

Bu əlbəttə belədir, dil saflığı, elmə söykənən zəriflik və xalqın dərdini öz dərdi hesab etmək Bəxtiyarın poeziyasına xas olan keyfiyyətdir. Bəxtiyarı böyüdən, ülviləşdirən və ucaldan bunlardır. Bəxtiyarın bu şəkildə, bu qiyyəfədə təhlilini biz heç bir tənqidçidə görmürük. Həsən Həsənovun burada doğurdan da sənətkara

yanışması orijinal və qəbul olunandır.

Bəxtiyar Vahabzadə haqqında yazdığı materialın xeyli hissəsini “İstiqlal” kitabının /1999/ giriş hissəsinə “Azərbaycanın Bəxtiyarı, yaxud “Gülüstan”dan “Şəhidlər”ə gedən yol!” adı ilə vermişdir. Elçinin “Ədəbi düşüncələr” əsəri haqqında yazdığı “Elçinin düşüncələr doğuran “Düşüncələr”i” məqaləsini əvvəlcə “Xalq qəzeti”ndə (11 yanvar 2002-ci il) çap olunmuş, sonra həmin kitabın sonluğunda vermişdir.

Bu göstərir ki, Həsən Həsənovun yazdıqları bütün şair və yazıçılarımızın xoşuna gəlir, onların yaradıcılıq sirlərini düzgün açıq və qiymətləndirir.

Anar Azərbaycan ədəbiyyatında geniş dünyagörüşlü, istedadlı bir yazıçıdır. Onun hər bir əsəri bizim ədəbiyyatda, hafizəmizdə, yaddaşımızda bir hadisə kimi qalır. Həsən Həsənovun ona münasibəti, təhlil üsulu çox qəribədir, yəni bu yaxşı mənada belədir. Onun keçən il - 2002-ci ildə “Ədəbiyyat qəzeti”ndə dərc etdirdiyi “Anar” adlı məqaləsi bu cəhətdən çox xarakterikdir. İndiyə qədər Anarın adının anası Nigar, atası Rəsul kimi başa düşülməsi ola bilsin doğrudur, Anar - anmaq məsələsi də var. Amma Həsən müəllim göstərir ki, VIII əsrdə Yenisey çayında tapılmış bir yazıda qeyd olunur ki, Anar adı qədim türk qəhrəmanının adıdır. Elə də, belə də Anar Anardır, adı qəhrəmanın adından götürülmüşdür. İndi isə bu adın sahibi ədəbiyyatda qəhrəmandır. Həsən müəllim bu kiçik yazısında Anarı başqa həmkarlarından fərqləndirən cəhətləri tapır və yazır: “Anarın yaradıcılığında Üzeyir Həbibbəyov haqqında kinofilmini çəkərək “Üzeyirleşmə”, “Molla Nəsrəddin-66” satirik hekayələr silsiləsini yazaraq “Cəlilləşmə”, “Sabirleşmə”, “Faikləşmə”, “Dədə Qorqud” kinoepopeyasını, “Dədə Qorqud” povestini, “Dədə Qorqud dünyası” əssesini yaradaraq “Qorqudlaşma”, “Min

beş yüz ilin Oğuz şeri” antologiyasını buraxaraq “oğuzlaşma” və s. şəkildə meydana çıxdı”.

Budur Anar. O, hər klassikdən bir damla yox, bir ümman götürdü, onu öz istedadına qatdı, əritdi, bişirdi və yeni bir istedad kimi meydana çıxdı.

Həsən Həsənovun qələmə aldığı başqa yazılır da həmcinin. Bu yazıların əksəriyyəti son dövrün məhsuludur. Həsən Həsənov boş dura bilməz. Yaxşı ki, onun ədəbi zövqü və istedadı var. O, vəzifədən aralanandan sonra boş vaxtlarını bu məsələlərə sərf edir. Onu demək lazımdır ki, bizard bu saat tənqidçi yox kimidir, əvvəlki yazmırlar, təzələr də baş qatırlar. Nə yaxşı ki, Həsən Həsənov varmış. Həmin boşluğu dolduran yeganə adam odur. Hələ mən eşitmişəm ki, X əsr tariximizdən bəhs edən tarixi bir dram əsəri də yazır.

Həsən Həsənov geniş diapazonlu, filoloji, tarixi zövqü, fəlsəfi düşüncəsi və dərin biliyi olan bir adamdır. O nədən yazırsa yazsın, nə fikir deyirsə desin hökmən yeni fikir, sağlam düşüncə və sənət üçün xeyirli bir şey olmalıdır. Onun bu istiqamətdəki yazılarını oxuyandan sonra düşünürsən ki, bunun dediklərinin hamısı indiyə qədər özündə şey imiş, onu oxuyandan sonra hiss edirsən ki, onlar indi bizim üçün, cəmiyyət üçün şeyə çevrildi.

Bütün bunların ardınca Həsən Həsənov mənim “Cəmaləddin Əfqani və türk dünyası” kitabım haqqında gözəl bir rəy yazmışdır. Mən onu “Cəmaləddin Əfqani-160” kitabıma saldım. Sonra mənim özüm haqqında “Yaradıcılıq məramnaməsi-tarixin açılmamış sahilləri” adlı məqalə yazdı. Bu da “Ömür yolu” kitabında çap olundu.

Mənim “Nəriman Nərimanov dünyası” əsərim çapdan çıxanda geniş diskussiyaya, müzakirələrə səbəb oldu. Ayrı-ayrı orta məktəblərdə, ali məktəblərdə müzakirələr keçdi. Həsən müəllimlə də söz-söhbətimiz oldu. Mənə o

çox yaxşı məsləhətlər verdi. Kitabın ikinci nəşrini hazırladım və ondan xahiş etdim ki, kitabı “Ön söz” yazsın. O dedi ki, “Sənin kitabının birinci nəşrində ön söz var, yazmışan”. Mən dedim ki, “Onun işi asandır: ya kitabdan onu tamam çıxardaram”, ya da “Müəllifdən” sözü ilə əvəz edərəm”. O, bir qədər fikirləşdi, sonra dedi: “Yaxşı, yazaram. Nə qədər yazım?”.

O, razılaşdı, amma belə bir sual verəcəyini gözləmədim: “Ön söz” nə qədər olar? Uzaq başı 5-10 səhifə. Mən isə dedim: nə qədər ürəyiniz istəyir yazın. Lap “Ön söz”ün tələblərindən kənara da çıxmaq olar. Sizin yazdığınız hər bir əsər yazmaq xatirinə deyil, tariximiz, mədəniyyətimiz üçün vacibdir”.

Budur, artıq “ön söz” hazırdır, amma “Ön söz”ün tələblərindən və həcmindən xeyli kənara çıxır. Amma nə olsun, diqqətçi oxucu görür ki, bu yazı mənim kitabım qədərə vacibdir, lazımdır.

Bu yazını mənə verəndən bir neçə ay sonra Həsən müəllim dedi ki, həmin yazını iki dəfə artırdım, kitab şəklinə saldım. İndi N.Nərimanovu yerli-yersiz tənqid edənlər yeni bir zərbə aldılar. Özü də Həsən Həsənov tərəfindən.

Həsən Həsənovun Azərbaycanın tarixi keçmişi haqqında xüsusi mövqeyi vardır. Azərbaycan tarixi hansı əsrdən başlamalıdır, türk sözü ilk dəfə hansı əsrdən işlənməyə başlamışdır və s. O, “Türküənəslığın bəzi problemləri” adlı xüsusi əsər yazmış və çap etdirmişdir.¹ Burada o tarix alimlərinə hazır proqram verir və izah edir. Deyə bilərlər ki, Həsən Həsənov xüsusi tədqiqat aparmayıb, alimlərlə mübahisəyə girişməyib, xüsusi tarixi

¹ Həsən Həsənov /Əziz oğlu/. Türküənəslığın bəzi problemləri. “Azərbaycan” jurnalı, 2002, N 8.

təhsili və səriştəsi də yoxdur, o neçə proqram verə bilər, bu barədə saç-saqqal ağartmış alimlərə nə barədə istiqamət verə bilər?

Əvvəla, mən yuxarıda dedim ki, Həsən Həsənovun gözəl ədəbi zövqü, tədqiqatçılıq qabiliyyəti, elmi-filoloji, fəlsəfi istiqaməti vardır. Yaxşı filoloq üçün tarix əsas dayaqdır, meyardır, əlində etibarlı bir qüvvədir. Başqa cür olsaydı, Həsən Həsənov Bakıda, Sumqayıtda, Gəncədə və nəhayət Mərkəzi Komitədə bir-biri ilə əlaqəsi olmayan bölmələrin müdiri, Mərkəzi Komitənin ideologiya sahələri üzrə katibi və son anda Baş nazir ola bilməzdi. Zəmanəmizin ən böyük siyasətçisi olan Heydər Əliyev insanı tanıyan, qiymətləndirən və işlədən bir adamdır. O, Həsən Həsənovun tarixən az bir müddət ərzində bu qədər rəhbər vəzifəni dəyişdirməsinə imkan yaratmazdı. Həsən Həsənovdan başqa heç kəs həmin tarixin az bir dövründə bu qədər vəzifələrdə işləməmişdir. İndinin özündə də yenə Həsən Həsənovdan başqa heç bir rəhbər işçi vəzifədən çıxarılandan sonra bu qədər xalqa yaxın olmamış, ona xidmət etməmişdir. O, özünü bütünlüklə ədəbiyyatın tədqiqinə, tarixin ayrı-ayrı mühüm problemlərinin həllinə həsr etmişdir, hətta o, orijinal bədii əsər yazmışdır. Bunu eləyən ancaq Həsən Həsənovdur. Onun bu cəhətdən qiymətləndirilməyə haqqı vardır və o, tarixə düşəsi və tarixdə qalası adamdır.

İndi gələk Həsən müəllimin "Türkşünaslığın bezi problemləri" əsərinə. Burada müəllif o qədər çox problemlər, o qədər lazımlı məsələlər qoyub ki, adam bunun çoxsahəliyinə, zənginliyinə heyran olur. Doğrudur, müəllif sətiraltı qeyddə belə bir izahat verir: "Türkşünaslıq" deyərək elmin türk tarixçiliyini, türk filologiyasını, türk dilçiliyini, türk mifologiyasını və türk dün-

yagörüşünü öyrənən kompleks sahəni nəzərdə tutur".

Bunlar çox geniş və lazımlı məsələlərdir. Türkşünaslığın onun nəzərdə tutduğu sahələrini konkretləşdirir və bunun özü də geniş sahələrdir və ən çətin və dolaşlıq bir problemdir. Tarix, ədəbiyyat, dil, mifologiya haqqında tezis şəklində konkret fikir irəli sürür.

"Türkəsilli xalqlar və dillər haqqında çox qısa məlumat" adlanan birinci hissədə Herodota qədərki dövrdən, Kaşqarlıya qədərki və Kaşqarlı dövründən qısaca söhbət açır və deyir. "Kaşqarlının adlarını çəkdiyi türk soylarından "Türk adlanan soy yoxdur. Görəsən niyə?"

"Azərbaycan tarixşünaslığının bezi xüsusiyyətləri haqqında" adlanan ikinci hissədə o çoxlu məsələlər qoyur və soruşur: "Türkəsilli tayfalar Azərbaycan ərazisinə gəlmədirlər, yoxsa aborigendirlər", yaxud Babəkin dini nə olub, Atropaten sözü ilə Azərbaycan sözü arasında nə kimi eynilik, yaxud fərq var? Və s.

"Azərbaycanda türkəsilli- türkdilli xalqın məskunlaşması nəzəriyyələri və onların inteqrasiya modeli" adlanan üçüncü hissədə göstərir ki, burada müxtəlif yozumlar, versiyalar var, bunları tarixi faktlarla sübut etmək lazımdır. Azərbaycan ləhcəsi sözünü ilk dəfə Mirzə Kazımbəy işlətməmiş /XIX əsr/ sonra "Kəşkül" bu məsələyə xüsusi məqalələr həsr etmiş, azərbaycanlı sözünü işlətməyə cəhd etmiş və nəhayət milli dövlətimiz yarandığı zaman üç rəngli bayrağımız və Ay, Səkkiz guşəli ulduz rəmzləri qəbul olunmuşdur. Herodotun göstərdiyinə görə, qədim Oğuzlarda səkkiz tanrıçılıq rəmzi olub. Bunların hamısını öyrənmək lazımdır. Yoxsa ən çox dolaşlıq yaranan Səkkiz guşəli ulduzdur. Bunu islam dini ilə bağlayanlar da var və s.

"Qədim və müasir azərbaycanlıların milli özünü-

dərketmə versiyaları”, “Ermənistan respublikasının və Azərbaycan ərazisinin azərbaycanlılardan etnik təmizləmə siyasətinin mahiyyəti və mərhələləri” adlanan dördüncü və beşinci hissələrdən də çox ağıllı məsələlər qoyur və həllini istəyir. Altıncı hissə nəticədir, yeddinci təkliflərdir, səkkizinci proqramdır. Bunların hamısı Azərbaycan tarixi, onun inkişafı və Azərbaycan xalqının qələbəsi və faciələridir. Bunları öyrənmək, sistemləşdirmək, yazmaq lazımdır. Həsən müəllimin istədiyi budur.

Onun hələ burada toxunmadığım əsərləri, məruzələri, çıxışları çoxdur. Süleyman Rüstəm, Mirzə İbrahimov, İsmayıl Şıxlı, Fikrət Əmirov, Qara Qarayev, Zəlimxan Yaqub və başqaları haqqında gözəl əsərləri vardır. Biz bilmirik ki, hələ nə qədər də yazılıbdır. Bizim üçün onlar hələ şeyə çevrilməyib. Məsələn, tariximizin elə səhifələri, elə faktları vardır ki, onlar ya heç kəsə məlum deyil, ya da bir-iki adam öteri toxunubdur. Amma Həsən müəlim bunların haqqında geniş material yazıbdır. Məsələn, Azərbaycan dövlətçiliyinin görkəmli xadimi hakimiyyətə gəlməsinin 1100 illiyi ilə əlaqədar Yusif Saç və s. Yaxud “Bizim dövlət necə adlandı” adında onun xüsusi məqaləsi var (“Literaturniy Azərbaycan”, 2002, N 4).

Bütün bunlara görə Həsən Həsənova ancaq sağ ol düşür.

2002

DİV GÖVDƏLİ NƏHƏNG ADAM

ƏLİ ƏLİYEV
(1923-1973)



Əli Əliyev Faxralının gözəl ziyahlarından biri idi. Xalq arasında ona Alyoşa deyirdilər. Kənddə kolxoz qurulandan ilk sədr İsrafil Əlizadə, Mehralı Həsənov, Əli Xəlilov, İsrafil Məmmədov, Binnət Mahmudov, Əli Əliyev və başqaları kənd üçün, xalq üçün çox iş görmüşlər. İlk kolxoz sədrindən böyük və gözəl iki mərtəbəli klub qalmışdır. Onun böyük teatr zalı, kitabxanası, idarə heyətinin otaqları, birinci mərtəbədə mağazası və s. vardır. Mehralı Həsənov öz şəxsi gəliri hesabına təyyarə düzəltməyi sifariş etmiş və müharibəyə hədiyyə göndərmişdir. Bunun üçün şəxsən Stalindən şəxsi təşəkkür teleqramı almışdır. Biri yeni məktəb binasını tikdirib başa çatdırmış, biri kənddə xəstəxana tikdirmişdir, biri İmirhəsən kəndindən Faxralıya qədər şosse yolu çəkdimişdir. Bunlar hamısı Əli Əliyevin gözünün qabağında olmuş, bəzilərinə bilavasitə iştirak etmişdir.

Əli Əliyev çox zəhmətkeş, uzağı görən, çalışan bir

adam idi. Allah tala ona boy, şirin dil, gözəl danışiq qabiliyyəti vermişdir. O, 1941-ci ildə orta məktəbi əla qiymətlərlə bitirdikdən sonra müharibəyə getmiş, alman-faşist işğalçılarına qarşı vuruşmuş, 1943-cü ildə hərbi Topçuluq məktəbində oxumuş, zabit kimi kəndinə qayıtmışdır. Bir-neçə il kənd məktəbində rus dilindən dərs demiş, sonra kolxozda mühasib köməkçisi və baş mühasib işləmişdir. Bu illərdə o, Tbilisi Dövlət Universitetinin iqtisadiyyat fakültəsini qiyabi qurtarmış, Gəncə Kənd təsərrüfatı institutunun aspiranturasında oxumuş, müdafiə eləmiş, iqtisadiyyat elmləri namizədi olmuşdur. Bundan sonra onun işi kənddə sürətlə irəli getmişdir. Əvvəla, 1957-ci ildə kolxozun sədri seçilmiş, sələflərinin kənd üçün, xalq üçün əladiklərini daha ağıllı, daha planlı şəkildə davam etdirmişdir. Heç kəsin yadına düşməyən ölümlərimiz birinci onun yadına düşmüşdü. Əslində bu məsələ hamının yadında olmalı, hamı buna fikir verməli və burada nizam-intizam yaratmalıdır. Əli Əliyev bu məsələni qaldıran kimi hamı onun səsinə səs verdi, bir qoşun kimi onun əmrinə müntəzir dayandı. O dedi ki, biz birinci növbədə bu qəbiristanın ətrafına daşdan hasar çəkməliyik. Az bir zamanda böyük qəbristanın ətrafında hündür hasar çəkildi, iki tərəfdən qapı qoyuldu. Bundan sonra hamı sakitləşdi. Ölümlərin ruhu şad oldu. Bu elə bir şey deyil, çölün daşı, çayın qumu və kolxozçuların yandırdığı əhəng. Buna rəhbərlik edən, hamının ağzını bir yerə cəmləşdirən, yaxşı bir iş üçün xalqı səfərbərliyə alan lazımdır. O da tapıldı və iş də sürətlə görüldü qurtardı.

Bunlar ölümlərə, onların pak, təmiz ruhuna hörmətdir, dirilərin borcudur. Bundan sonra daha nə qalır? Çox şey! Xalqı tanıdan, yaşadan amillərdən biri oxuyanların çoxluğudur. İndi ümumxalqın gücünü uşaqların tərbiyə-

sinə, onların oxuduqları binaların tikilməsinə yönəldilməlidir. Faxralı orta məktəbi Montaşovun mülkündə yerləşirdi. Pis bina deyildi, biri iki mərtəbəli, ikisi bir mərtəbəli binalar idi. Özü də kəndin ortasında üzüm bağı ilə əhatə olunmuşdur. 1961-ci ilə qədər bu binalarda oxumuşuq. Mən də həmin binada oxumuşam. Amma yeni bina tikmək lazım idi. Onda məktəbin direktoru Hüseynqulu Məmmədov, kolxozun sədri Əli Əliyev idi. Çox böyük çətinlikdən sonra nazirlikdən razılıq alındı və iş başlandı. O zaman üç nəfərin - Əli Əliyevin, Binnət Mahmudovun və Hüseynqulu Məmmədovun adları yazılmış və butulkaya qoyulmuş bu sənət surquşlanıb yeni məktəb binasının özülünə yerləşdirildi. Binanın tikintisinə başlandı və sürətlə tikinti başa çatdırıldı. Binanın ətrafına ağaclar əkildi və hasar çəkildi, oldu əsl bilik ocağı.

Əvvəl yuxarıda dediyim köhnə bina Faxralı, Kəpənəkçi, Saraçlı, İmirhəsən, Qoçulu kimi kəndlərin balalarını ağışuna alıb formalaşdırırdı. İndi həmin kəndlər Faxralıya baxıb hərəsi özü üçün orta məktəb binaları inşa etdilər. Həsənbəy Zərdabının sözləri ilə desək, maarif işığı damcı-damcı tökülməklə xeyri olmaz, o görək sel kimi axsın. Faxralıda 40 il bundan əvvəl məktəb adına ilk bina tikilmişdir. Bu işdə Əli Əliyevin rolu misilsizdir.

İndi nə etməlidir? Yenə də çox şey! Cəmaatın sağlamlığı hər şeydən irəlidir. Cəmaat sağlam olmasa, o biri işlərə də fikir verməz, fikri canının hayında olar. Kənd yerində camaatın sağlamlığı qeydinə necə qalmaq olar? Əvvəla, İmirhəsən kəndindən tutmuş Faxralıya qədər yolun ətrafına akasiya ağaclarının salınması, onlara xidmət edilməsi Əli Əliyevdən qalmışdır. Onların cərgə ilə bitməsi, yollara kölgə salması, ürək oxşaması Əliyevin işidir.

Kəndə həkim məntəqəsi vardır, amma xəstəxana yox idi. Cəmaat xəstələndə ya rayon mərkəzinə, ya da uzaq yerlərə gedirdi. Faxralı kimi böyük bir kənddə xəstəxananın açılması vacib idi. Alyoşanın sayəsində buna nail olundu. İndi Faxralı, Saraçlı, İmirhəsən, Darvaz kəndləri bu xəstəxanadan istifadə edir və bunun əsasını qoyana rəhmət diləyir. Sonra kəndin ortasında iki mərtəbəli başqa bir xəstəxana da tikildi, heç bir kənddə belə bir şey yox idi. Kəndimiz rayon mərkəzindən seçilmirdi. Sonra bu binaların biri ibtidai məktəbə çevrildi, xəstəxana isə kəndin aşağı hissəsindəki yeni binada yerləşdi.

Bunlar Əli Əliyevin kolxoz sədri olduğu dövrdə əmələ gəlmişdir. Sonra o, daha da irəli çəkildi. 1962-ci ildə Bolnisi rayon İcraiyyə komitəsinin sədri seçildi və indi bütün rayon üçün, kəndlər üçün geniş işə başladı.

Bizim kəndin ziyalıları çox idi, fərqlənləri, irəli çıxanları da az deyildi. Faxralı kəndindən Əli Əliyev kimi rayon miqyasında fərqlənən, böyük etimad göstərilən, erməni, gürcü və Azərbaycan xalqları arasında birinci şəxslərdən biri olan ilk və hələlik sonuncu adam idi. İndi hər şey öz əlində idi. Dolnise vaxtilə Lüksemburq deyilirdi. Burada əslində almanlar olurdular. 1941-ci ildə müharibənin ilk ilində onların hamısını Orta Asiyaya sürdülər. Onlar gözəl şəhər salmışdılar. Hər şey yerində, hər şey gözəl idi. İlk baxışda adama elə gəlirdi ki, Əli Əliyev üçün burada görüləsi iş qalmayıb. Amma belə deyildi. O sədrlik stoluna oturan kimi qolunu çirmələyib işə başladı. Az müddət ərzində iki məktəb tikirdi, bir gürcü, biri rus dillərində oxuyan uşaqlar üçün.

O işləyən adam idi, yoruldu deməzdi. Ağıllı, dərrakəli, xalqına xeyir verməyi bacaran bir adam idi.

təbiət ona hər şeyi vermişdir, kim olursa olsun onunla ünsiyyət tapa bilirdi.

1972-ci ildə onu Bolnisi rayon İcraiyyə Komitəsinin sədri vəzifəsindən çıxarıb, rayon Meliorasiya və Su Təsərrüfatı İdarəsinə başçı təyin etdilər. Bu vəzifədə çox işləyə bilmədi və 1973-cü ildə rəhmətə getdi.

O, rayon miqyasında sədr işləyəndə universiteti təzəcə bitirmişdim. Gedib onunla görüşdüm və "İndi nə iş görürsünüz" – deyə soruşdum". O, özünə xas olan bir işgüzarlıqla dedi:

Şəhərin aşağısında, qayalar üstündə təzə yaşayış massivi salmışıq. Bura məndən də əvvəl açılmışdır, məktəb də tikilmişdi, uşaqları da aparıb-gətirmək üçün nəqliyyat vasitələri ayrılmışdır. İndi orada çox sürətlə iş gedir, bizim azərbaycanlılar üçün də orada ev yeri ayırmış, evlər tikilir, iş başdan aşır. Sonra... sonra... O çox şeylər danışdı, çox yeniliklərdən söhbət açdı.

Alyoşanın kiçik qardaşı Qulu ilə mən orta məktəbi bərabər qurtarmışam. Azdan-çoxdan onun iş üsuluna bələdəm. Bilirdim ki, o, istədiyini eləyəndi. Başqa bir qardaşı Vəli 60-cı illərin əvvəllərində universitetə gəlmişdi, ona da əlim çatdı. Oxudu, qurtardı, indi Bakının kəndlərinin birində ədəbiyyat müəllimi işləyir. Oğlu Bayram isə Politeknik institutunu qurtardı. Əvvəl rayonda komsomolda işlədi, sonra partiya komitəsinə keçdi, raykomun 3-cü katibi oldu. Sonra atası kimi kənddə kolxoz sədri oldu, onun ənənələrini davam və inkişaf etdirdi. Heyf ki, sonra vəziyyət dəyişdi. Rayon mərkəzi Bolnisi şəhərində 860 azərbaycanlı ailəsi yaşayırdı, hamısını qovdular, indi heç biri də qalmayıb. Budur dostluğumuzun, qardaşlığımızın axırı. Rayonun 32 Azərbaycan kəndinin qədim və əsil adları fərmanla

dəyişdirilib it-pişik adları ilə əvəz olunmuşdur. Şübhəsiz ki, adları bu cür dəyişmək ancaq ağılsızlıq əlamətidir. Kimin ağılına nə gəlibsə, o cür adlar qoyub. Hələ də sözsöhbət gedir, amma kəndlərin, yaşayış yerlərinin əsil adları qaytarılırmır. Yaşayış yerlərinin bu cür adlanmağı Azərbaycan xalqına təhqirdir.

Mən 1993-cü ildə Bakıda E. Şevardnadze ilə görüşdüm, onun yanında yazıçı, şair və dövlət adamları da var idi. Görüş zamanı ondan soruşdum: “Dələver gürcücə nə deməkdir? Onlar bir-birinin üzünə baxdılar və dedilər: “Bizim dildə belə söz yoxdur.” Mən isə dedim: “Mən də Gürcüstandanam, gürcü dilini də az-maz bilirəm, gürcü dilində bu söz yoxdur, Azərbaycan sözüdür. Fəxrəli də, Dələver də türk mənşəli sözlərdir. Onda mənə deyən görüm Fəxrəlinin nəyi və hərası sizin xoşunuza gəlmədi, onu Dələverlə əvəz elədimiz. Türkiyədə də bu adla iki kənd var. Bu vətəndaşların əsəblərində oynamaq deməkdir, belə şey yaramaz”.

E. Şevardnadze dedi ki, bunlar keçmiş prezidentin vaxtında olmuşdur, bu qeyri-normal məsələni həll edəcəyini bildirdi və bizə darıxmamağı məsləhət gördü.

2001-ci ildə sərhəddə ölüm hadisəsi ilə əlaqədar mənim başçılığım ilə bir neçə deputat Milli Məclis tərəfindən Tiflisə ezam olunduq. Orada da mən E. Şevardnadzenin yadına saldım və dedim ki, on ilə yaxındır vaxt keçir, amma heç bir iş görünmür”. O dərhal öz köməkçisinə göstəriş verdi ki, o, Jvapiya ilə əlaqə saxlasın, bu məsələni parlamentə çıxarıb həll eləsin.

Biz yenə gözlədik, bir nəticə olmadı. Mən Gürcüstanın Azərbaycandakı səfiri Z.Qumberidze ilə görüşümdə ondan soruşdum: “Siz gürcü dilində Tiflisin yarısından aşağı hissəsini necə adlandırırırsınız?” O, cavab verdi:

“Orta çala”. Mən dedim: “Çox gözəl, bu söz Azərbaycan sözüdür. Əgər toponimin ortası qalıbsa, onun başı da, ayağı da olub. Bu da birlikdə Borçalı deməkdir. Əsrlərlə yaşayıb gələn bu sözü Kvemo Kartili /Aşağı Gürcüstan/ adlandırmağın sizə nə xeyri var, bu doğrudanmı bizim dostluğumuza, qardaşlığımıza lazımdır.

Bəli, bu məsələ on ildən artıqdır ki, söz-söhbət obyektinə çevrilib, amma hələ ki, bir nəticəsi yoxdur.

Bunları niyə mən Əli Əliyev haqqında yazdığım materialda deyirəm. Onun vaxtında belə şey ola bilməzdi. O, buna imkan yaratmazdı.

Şair Səməndər Məmmədov düz yazır, o, tək idi, yeganə idi.

Məməşoğlu İsrəfilin ər idi,
Əli Bayramoğlu eldə tək idi,
Məhəmmədin ocaq idi, nəri idi,
Ləl naxışlı xanimanım Fəxrəli.

Mən bilirəm ki, bu ağılsız hərəkətlər əsil gürcü işi deyil. Oradakı azərbaycanlıların qovulmasını da, kənd adlarının dəyişdirilməsini də, onlara it-pişik adlarının qoyulmasını da təşkil edən erməni əsilli adamlardır. E. Şevardnadzenin gəlişi ilə çox şey dəyişdi, indi bunların da dəyişməyinin vaxtıdır. Prezidentin dediyi söz həyata keçirilməlidir, müzakirə olunmamalıdır.

MİLLİ FACİƏNİN BƏDİİ SALNAMƏSİ



ELÇİN

(1943)

Hörmətli yazıçımız Elçin Əfəndiyevin ilk kitabı 1966-cı ildə çap olunmuşdur. Bir neçə hekayədən və "Əsli və Kərəm" adlı "lirik-yumoristik kiçik povest"dən ibarət olan həmin kitab o qədər xırda formatda idi ki, onu döş cibində də gəzdirmək olardı. Amma bu kitab, sö-

zün həqiqi mənasında, gələcək böyük yolun başlanğıcı və zəngin yaradıcılığın ilk pilləsi oldu. Kitabdakı ilk hekayə də elə beləcə adlanırdı: "Nərdivanın birinci pilləsi".

İndi o vaxtdan çox keçir. Əsl istedad üçün bu, əlbəttə, az müddət deyil. Sevindirici cəhət burasındadır ki, qələm dostumuz həmin nərdivanları çox inamla, böyük və səmərəli yaradıcılıq uğurları ilə addımlamış, ədəbiyyatımızı zənginləşdirən, nüfuz və şöhrətini artıran çoxlu hekayə, povest və roman yaratmışdır.

Elçinin son böyük ədəbi nailiyyəti "Ölüm hökmü" romanıdır. Dövri mətbuatdan bir hissəsi ilə tanış olduğumuz bu romanı "Yazıçı" nəşriyyatı 80 min tirajla nəfis şəkildə çap edib oxucuların sərəncamına vermişdir.

İndiki qarışıq və mürəkkəb dövrümüzdə sovet tarix elminin yalan, saxta və uydurma əsaslarının aşkar edildiyi

və laxdadığı bir zamanda yaranan hər bir bədii əsər sənətkarlıq siqlətindən, ideya tutumundan asılı olmayaraq birinci növbədə insan ağılına, şüuruna təsir göstərməli, onun diqqətini daha çox milli və bəşəri problemlərə yönəltməlidir. Artıq elə bir dövr gəlib çatmışdır ki, oxucunu qondarma pafosdan, hay-küydən, uydurma macərə yükündən xilas etmək, ona yaxın keçmişin və dövrün acı həqiqətini göstərmək, ağırlı-acılı günlərin bədii salnaməsini vermək tələb olunur.

Elçinin son romanı məhz belə bir həqiqətdən bəhs edir. Bu roman sırf tarixi əsər deyil, onu sırf müasir mövzuda yazılmış əsər də adlandırmaq olmaz, "Ölüm hökmü" romanı Azərbaycan xalqının son 70 ildə keçirdiyi sınıq-salxaq, enişli-uçurumlu yollarından, fəlakətli, faciəli, hüznü-kədərli günlərindən danışır.

Bu romanda yazıçı üçün fərqləndirici üç əsas cəhət diqqəti cəlb edir. Tarixi mənbələrə, arxiv sənədlərinə bələdlilik, yüksək elmi mühakimə və bədii yaradıcılıq bacarığı. Bunlar ayrılıqda həmin hadisələr haqqında bəlkə indiki effekti verə bilməzdi, amma birləşəndə daha təsirli və daha cəlbədicə bir bədii məhsul yarada bilmişdir.

Elçinin işini çətinləşdirən bir cəhət də orasındadır ki, onun qələmə aldığı yaxın keçmişin çılpaq həqiqəti ixtisaslı və qeyri-ixtisaslı oxucuya tanışdır. Hadisələr yaşlı nəslin gözləri qarşısında cərəyan etmişdir, hamı onun acısını dədmiş, fəlakətini, faciəsini görmüşdür. Çünki 20-30-cu illərin hadisələri Azərbaycan xalqı üçün zəlzələdən, taundan dəhşətli fəlakət idi ki, onun zərbəsi bütün ağıllı adamları dağ başında da yaxalayırdı (əsrin millət başçılarının hamısının aqibəti kimi).

Romanın təhlilinə keçməzdən əvvəl onu da deyim ki, xalqımızın başına gəlmiş bu fəlakətlər də onun günahı yox, bədbəxtliyi idi. Tale belə yazmışdı. Odur ki, bütün dünyanın mədəni xalqları tarixi keçmişindən gülə-gülə

aynısa da, bircə biz ağlaya-ağlaya ayrılıyıq. Doğrudur, böyük Sabirimiz "Ağladıqca kişi qeyrətsiz olar" deyib. Nə olsun. Ağlamaq da insani hisslərdəndir, tək bu, insani nəcibliyə, paklığa, özünü tanımağa və qiymətləndirməyə, keçmişin dərslərindən öyrənməyə, millətində, dilində, dininə sarılmağa aparıb çıxartdır.

Əsrin əvvəllərində Əlibəy Hüseynzadə kimi dünya şöhrətli bir adam "Ucundadır dilimin həqiqətin böyüyü" desə də, əsl həqiqəti deyə bilməmişdir. Nəriman Nərimanov kimi bir dahi, rusun xristian təəssübkeşliyi haqqında rəmzlə danışıbmışdır ("Bir kəndin sərgüzəşti").

Onlar heç olmasa həqiqəti açma bilmədiklərini deyə bilərdilər. Amma Sovet hakimiyyəti illərində böyük və qədim bir millətin başına, daha doğrusu, başçılarının başına elə bir müsibət, elə bir dəhşət getirildi ki, xalqın inkişafının heç bir mərhələsində belə bir vəhşilik olmamışdır. Uzun müddət buna etiraz edən də tapılmadı.

Bizi ən çox aldanan "həqiqət günəşi" 1920-ci ildə doğdu və millətin ayrı-ayrı düşüncəsiz üzvləri bu "həqiqətə" aldana-aldana, yalana-iftiraya uya-uya, dünənə qədər bizi vəhşicəsinə çalıb-çapan dinayırı "dostlarımızı" özləri üçün arxa bilib ona söykənə-söykənə (cahilliyə bax!!!) özümüzünkülərin "başına əngəl-kələf" olmuşdur, üzde olanları bir-bir güdaza verə-verə, özləri də sonra güdaza getmişlər. İndi onlar bəraət qazanandan sonra hər ikisinin-güdaza verənin də, güdaza gedənin də daş heykəllərinə baxıb, Allah bilir, hansı hissləri keçirirlər. "Ay rəhmətliklər, axı niyə növbə ilə bir-birinizi düşmən əli ilə yox edib milləti bu günə saldınız, niyə?!"-deyə fəryad edirik.

"Ölüm hökmü" romanını oxuduqca bu acı həqiqətləri bir də yaşamağa oluruq, qəzəb və qəhər xıltı yığılır boğazımıza, bizi yandırır-yaxmağa başlayır.

Vaxtilə N.V.Qoqolun "Ölü canlar" əsərinin ilk çapı

meydana çıxan kimi A.İ.Gertsen bu əsəri "Rusiyanın xəcalət çıxartması" hesab edirdi, çünki indiyə qədər böyük ciddi-cəhdlə nəzərdən yayındırılan ictimai qüsurlar yazıçı tərəfindən ustalıqla faş edilmiş, daha onları ört-basdır etməyə imkan qalmamışdır. "Ölüm hökmü" də belədir. 70 ildir ki, gözlərimizi yumub ağızımızı açmışıq, bəşər mədəniyyətinin öz yüksək zirvəsində dayandığımızı, xoşbəxt ölkənin xoşbəxt vətəndaşı olduğumuzu dünyaya car çəkmiş, haqqın, ədalətin, beynəlmilətçiliyin, humanizmin ancaq bizdə olduğuna inanmışıq. Başqa ölkələrdə isə ancaq bunların əksini təəvvür etmişik. Sovetlər İttifaqında sosialist humanizmi pərdəsi altında baş verən ən böyük vəhşiliyi humanizm, düşmənçiliyi dostluq, qanunsuzluğu qanun sanmışıq. Beləcə baş alıb getmiş, alınımız divara dəyənə qədər ayılmamışıq. Hər şeyi malalamış, cırıqları yamamış, sökükləri tikməyə çalışmışıq. Nə kələyimiz varsa, hamısını xalq adından həyata keçirmişik. Yazıq xalq! Nəticədə həyatımızda, mənəviyyatımızda üfunət yaranmış. Nəsil cırılmış, korlanmışdır. Xalqın adından danışa-danışa xalqa divan tutulmuşdur.

"Ölüm hökmü" elə ilk sözlərdən bizdə vahimə yaradır. Bu da bədii yaradıcılıqda nadir hallardandır ki, əsər, sərlövhəni nəzərə almasaq belə, ölümlə başlayır, ölümlə də qurtarır. Daha doğrusu, qəbiristanlığın təsviri ilə başlayır, dəmir yol relsləri üzərində parçalanmış cəsədlə sona yetir.

Dünya ədəbiyyatı təcrübəsində ölümü, qəbiristanlığı diqqət mərkəzinə çəkib gətirmək təzə məsələ deyildir. Dədə Qorqud hələ neçə-neçə əsr bundan əvvəl "Gəlimgidimli dünya, son ucu ölümlü dünya" deyər övladlarını belə bir əbədi və əzəli həqiqətə səsləyirdi ki, ölüm deyilən həqiqət vardır və o, mütləq gələcəkdir; ona doğru gedən yolda şəərəflə yaşamaq lazımdır. Ruslar içərisində ilk Nobel

mükafatı laureatı, Oktyabr inqilabının qatı düşməni, Stalin dövrünün Sovetlər İttifaqını "Əcinnələr ölkəsi" adlandıran və ömrünün axırına qədər bu fikrindən dönməyən İvan Bunin də əsərlərinin çoxunu "gəlimli-gedimli" dünyanın gəlim ucundan yox gedim ucundan başlayır. Çünki həyatın son ucundan qəhrəmanın keçdiyi yola nəzər salmaq xüsusi mənə daşıyır. İnsana bir dəfə verilən bu həyatın necə yaşaması, birtərəfli yolun son ucuna qədər necə keçildiyi yazığını maraqlandırır və onda belə bir bədii sual meydana çıxır: nə etmişən, nə kimi xeyirli işlər görmüşən və yaxud görə bilmisənmi, gücünü-qüvvəni nəyə sərf etmişən?

Elçində isə həmin həqiqətin bədii mahiyyəti başqadır. Əvvəla, o ölümlə bağlı hadisələri, bizim dövrümüzdən-səksəninci illərin ortalarından başlayır, sonra iyirminci illərə qayıdır və o illərin əhvalatlarını izləyə-izləyə yenidən gəlib 1986-cı ilə çıxır. Romanda təsvir olunan ölüm də, həyat da konkret olaraq bir-iki nəfərlə, yaxud təkcə canlı insanla bağlı deyildir. Yazıcının elmi təfəkkürü və tarixə bələdliyi onun karına gəldiyi hər səhifədə hiss olunur. O, xalqın zəngin mifologiyasını da, fəlsəfi düşüncə tərzini və yozumunu da tarixi hadisələr və faktlarla elə bağlayır ki, məlum olanlarda da oxucu yeni mənə və yozum çaları görür. Bütün bunların fonunda xalqın müsibətləri, boş hay-küy, quru vədlər, axmaq aldanan bayraqlar və ordenlər arxasında əriyən iniltiləri dayanır. Bu mənada Elçinin romanı xarakterlər romanı olmaqla bərabər, həm də rəmzlər romanıdır. Rənz, simvol bizim yazıçı üçün ehtiyatdan yox, zərurətdən doğmuşdur. Belə ki, hadisələrin başladığı qəbiristanlıq səhnəsində oxucuya təqdim olunan ilk obraz da, relslər üzərində parçalanan da itdir-Gicbəsərdir. Həmin itin özünə, hərəkətinə uyğun başqa adı da ola bilərdi. Amma o, məhz Gicbəsərdir. Bu da rəmzdır, yəni gicbəsərliyin, mangurtluğun həyat məsafəsi və tale yolu ancaq belə olmalıdır. Milli kökündən, əslindən və

soyundan ayrılmış insan da Gicbəsər kimi, nə qədər sığallanıb tumarlansa da, "süd, kolbasa, sosiska", hətta pirojna ilə bəslənib böyüsə də, günlərin birində son tikəsi ağzından çıxarılaacaq, döyülüb, isti yuvasından qovulacaq, güllə qabağına getiriləcək, bundan yaxa qurtarsa da, canını xilas edə bilməyəcəkdir. Qəbiristanlıqda tapılan və qəbiristanlıq idarəsinin rəisi Əbdül Qafarzadənin göstərişi ilə bəslənən Gicbəsərin də həyatı belə olmuşdur.

Romanda dolğun obrazlar və onlarla bağlı hadisələr çoxdur. Bunların içərisində tarixi şəxslər və hadisələr də var, müəllifin bədii təxəyyülünün məhsulu olanlar da. Bunlar bir-biri ilə üzvi şəkildə bağlanır və ustalıqla ümumi inkişafa qoşulur. Bu, həm hadisələrin inkişafına, həm də obrazların xarakterinin açılmasına kömək edir.

Bunların içərisində diqqəti ən çox cəlb edən Xosrov müəllim və Əbdül Qafarzadə ilə bağlı olan hadisələrdi. Bu iki obraz bir-biri ilə tamam əks qütblərdə dayanır və müvafiq olaraq hər biri həyatın işıqlı və kölgəli, nəcib və nanəcib, pak və napak, sağlam və qeyri-sağlam tərəflərini təmsil edir.

Əbdül Qafarzadə yaxşı işlənmiş və yadda qalan obrazdır. Bakının bütün çirkin və nanəcib işləri onun əli ilə görülür. İlk baxışa o, gözdən və diqqətdən kənarında dayanan adamdır, vəzifəsi də həsəddən, qibtədən uzaqdır. O, adicə qəbiristanlıq idarəsinin rəhbəridir. Amma şəhərin, geniş mənada ölkənin çox işlərində onun barmağı vardır. Xüsusən həyatın kölgəli səhnələri, böyüklərə ötürülən rüşvətdən tutmuş qadın alverinə, kef məclislərinə, qumar oyunlarına qədər, raykom katiblərinin külli miqdarda yığıdığı pulu qızıla çevirməkdən tutmuş intiqam almağa, adam döydürməyə qədər, ali məktəbə tələbə qəbulundan tutmuş kitab nəşrinə qədər, medal verdirməkdən tutmuş əmək qəhrəmanı etməyə qədər hər şeyə qadirdir.

Ona boyn əyməyənləri "eşək kimi" döydürmək, otağa

qapayıb günlərlə yemək verməmək də əlindən gəlir. Onun üzünə ağ olan Sultanmuradı da bu günə saldırmış, döydürüb şalvarlarını da çıxartdırmışdı. "Onun adamları həmin axşamın səhəri o şalvarı Sultanmuradın yaşadığı evin küçə qapısının üstündən asmışdılar". Ancaq bundan sonra Sultanmurad ona ram olmuş, yenidən xidmətində durmuşdur.

Əbdül Qafarzadə sovet cəmiyyətində "işin içində olan, işdən baş çıxaran təcrübəli bir adam idi". O, yeni quruluşun mahiyyətini, işıqlı və kölgəli tərəflərini çox yaxşı bilirdi. Onu da bilirdi ki, artıq bütün ölkədə "İctimai əxlaq pozğunluğu baş verib", yalan, rüşvət ayaq tutub gedir.

Onun sovet rəhbərləri haqqında fikirləri də aydın idi və buqələmun kimi hər şəraitə uyğunlaşırdı. Onun fikri belə idi: "Stalin cəllad idi-əlbəttə, buna söz ola bilməz. Xruşşovun da ipinin üstünə ədun yığmalı deyildi,-bu da məlum məsələdir. Ən yaxşısı, şübhəsiz ki, bu Brejnev idi: tərifi, öz işini gör". O, "işini görənlərdən" ən məharətlisi idi. Onunla yaxınlığa, qohum olmağa, kölgəsinə sığınmağa çoxları can atırdı. Sovet dövlətinin cikinə-bikinə bələd olan bu adam bilirdi ki, "Sovet İttifaqında raykom katibindən yaxşı vəzifə yoxdur". Onun özü bu vəzifəyə çata bilməse də, hüquq fakültəsində oxuyan mərhum oğlu Orduxanı katib etmək qərarına gəlmişdir.

Əbdül Qafarzadə ayıq adam idi və hər bir şəraitdən baş çıxarmağı bacarırdı. Zəti qırıq olduğundan murdar yolla sərvət qazanmaq işində pərgar idi. Vaxtilə orta məktəbdə idman müəllimi işləyən, danosbazlıqda tayı-bərabəri olmayan böyük qardaşı Xıdır da belə idi. Bu qardaşları yaxşı tanıyan dünyagörmüş Kələntər müəllim hələ 1938-ci ildə deyirdi ki, bunlar "nəsillikcə pis adam olublar. Bunların atası hambal Orduxan deyirlər, bir kasa bozbaşdan ötrü hazırmış bütün Bakını satsın". Bu, irsən Əbdül Qafarzadəyə də keçmişdir.

O zaman Əbdül kimilərin həyat devizi belə idi: "Bu canavar dünyada yem yox, yeyən olmaq" gərəkdir. Yem yox, yeyən olanlardan biri də Əbdül idi. O, alçala-alçala yüksəlir, alçala-alçala da yeyirdi. O, bir şeyi gözəl bilirdi ki, Sovet İttifaqında "hökuməti də, camaatı da aldada-aldada nə qədər istəsən şəxsi varidat qazanmağa şərait var", amma o varidatı açıq xərcleməyə imkan yoxdur.

Ona görə də Əbdül Qafarzadə qızlarının sayı-hesabı olmasa da, nahar vaxtı katibə qızın dükandan aldığı pendir-çörəklə keçinir, eyni rəngdə, eyni ölçüdə bir neçə kostyumu birdən alırdı ki, deməsinlər kişi gündə bir kostyum geyinir. Qoy elə bilsinlər ki, onun elə bircə dəst kostyumu var. Amma cavan oğlunun meyini otaqda qoyub "kiçik qızıl sikkələri gözü ilə görmək", görəndən sonra saymaq fikrinə düşəndə onun xarakteri bütünlüklə açılır. Bu "onun üçün qarşısızalmaz bir ehtiras idi, bu ehtirası heç cür boğmaq mümkün deyildi".

Gecəyən qızıl sikkələrin bir hissəsini büllur qabda oğlunun təzəcə qazılmış qəbrində gizlətməsi də onun mənəvi boşluğundan xəbər verir. Hətta sonralar oğlunun qəbrini ziyarət edərkən bura yalnız onun xatiri üçün gəldiyinə özünü əmin etməyə çalışsa da, içərisindən qəfil bir səs baş qaldırır: "Yox, təkçə oğluna görə gəlmirsən bura!" Bu səs nəbz kimi hey vurur, onun qulaqlarında təkrar olunur və "II Nikolayın sapsarı donmuş sifəti" oğlu Orduxanın qəbri üstündə ucalan "o çəhrayı qranitin üzərinə həkk olunurdu".

Bu idi Əbdülün əsl sifəti. O, Bakıda camaatın gözü qabağında pendir-çörəklə keçinsə də və "bir kostyumla" dolansa da, pozğunluğunu kənarında edirdi. Özü də necə? Vasilinin tapıb gətirdiyi cavan rus qızları ilə ya xudmani və sakit otaqlarda, ya da Moskva mehmanxanalarında. Moskvada keçirdiyi "Rozalı günlər" onun uzun müddət yadından çıxmırdı. "O beş gündə o üç otaqlı nömrədə

dışarıdakı həyatı təkcə Vasili Mitrofonovun zəngləri yada salırdı. Vasili də həmin mehmanxanadakı nömrələrin birində qalırdı və hər gün bir dəfə səhər, bir dəfə də axşam zəng eləyirdi. Belə zənglərin birində Əbdül Qafarzadə öz sadıq köməkçisinə bildirir ki, "ürəyimə kamança düşüb". Səhər Bakıya uçan Vasili axşam reysi ilə məşhur kamança çalan Əhməd Şirkərimlə birlikdə Moskvaya qayıdır. Əhməd Şirkərim Rozanın hüsurunda Əbdül Qafarzadə üçün çaldığı "Segah", "Sarı bülbül", "Kəsmə şikəstə"yə görə on dənə şax yüzlük qazanır. Roza isə üç min manat puldan əlavə, Xalq Təsərrüfatı İnstitutunun qiyabi şöbəsinə qəbul edilir ki, "gələcəkdə ixtisaslı iqtisadçı olsun".

Bu idi yeni cəmiyyəti quranların və yaşatmağa çalışanların müqəddəs idealları və xalq adından xalq adamlarını xalq düşmənləri kimi güdaza verənlərin əxlaq kodeksi.

Əbdül Qafarzadənin Tülkü gəldi qəbiristanlığına rəhbərlik etməsi də rəmzi mənə daşıyır: bu o deməkdir ki, o, cəmiyyət də artıq tabut iyi verir: üfunətin, xıltın, pozğunluğun, əyyaşlığın, çürümənin son pilləsidir. Təsədüfi deyil ki, sağlamlığı ilə, gənclik ehtirası və gücü ilə öyünən və fəxr edən Əbdül Qafarzadə "it dəftərində də adı olmayan" yazıçı qudası Mürşüd Gülcahaninin professor yerlisi Mürsəlbəylinin klinikasında növbəti müayinədən nikbin qayıtsa da, səhər professor öz həmyerlisinə bildirir ki, Əbdül Qafarzadə xərçəngdir, bir-iki aydan sonra dəhşətli əzabla öləcək. Oğlunun vəfatından sonra ölüm döşəyinə düşən arvadı Qaratel də son günlərini yaşayırdı. "Göydə Allah gördü atanın da, oğlunun da pozğunluğunu, cəzalandırdı onları".

Bunu Əbdülün qudası desə də, həqiqəti deyirdi. Bu həqiqət isə Əbdül Qafarzadələrin və onların havadarlarının günahsız insanları işkəncələrə, dəhşətlərə, gedərgəlməzlərə düçar etmələri idi. Qan yaddaşımızda həkk

olmuş həmin müdhiş anları yazıçı bəzən tarixi hadisələr fonunda verir. Belə hadisələrdən biri də Hadrutda taun epidemiyasının yayılması və onun qarşısının alınması üçün professor Zilberin rəhbərliyi altında aparılan işlərdir. Bu da tarixi hadisədir və ona başçılıq edənlərin əksəriyyəti tarixi şəxsiyyətdir. Bu barədə istənilən qədər rəsmi sənəd vardır. Amma Elçinin məharəti orasıdadır ki, o, tarixi faktların əsiri olmur, onlardan yaradıcı şəkildə istifadə edir.

Yeni cəmiyyətin ilk illərində Azərbaycan torpağında baş verən bu müdhiş hadisəni gələcəyin ümumi fəlakətlərinin başlanğıcı kimi də qəbul etmək olar (taun 1930-cu ildə olmuşdur). Ona görə yox ki, Hadrut taunu sonra sözün həqiqi mənasında bütün Azərbaycana yayılmalı idi. Yox, bu, sözün məcazi mənasında mənəvi taundan xəbər verirdi. Əvvəla, həmin hadisə ermənilər yaşayan zonada baş versə də, Azərbaycanda idi, 30-cu illərin qırğını və repressiyası da çox yerdə ermənilərin əli ilə həyata keçirilirdi.

İkincisi, romanın əsas aparıcı xətlərindən biri olan Xosrov müəllimin bütün ailəsi-arvadı Şirin, oğlanları altı yaşlı Cəfər, dörd yaşlı Aslan və iki yaşlı Azər taundan məhv olmuş və odda yandırılmışlar. Bu hadisədən sonra müvazinətini də, hissiyatını da, nitqini də itirmiş Xosrov müəllimə Zilberin bağışladığı kitaba yazdığı "Çeloveku uvidevşemu i perejivşemu ad" sözləri də sonra onun sürgün edilməsi üçün əsas səbəblərdən biri olur; elə çıxır ki, "sən də sosialist cəmiyyətini cəhənnəm hesab edirsən" (onda Zilber də xalq düşməni kimi sürgün edilmişdir).

Üçüncüsü, Azərbaycan torpağına taunun düşmən tərəfindən "sinfi təxribat" kimi gətirilməsinə şübhə etməyən, həyatda inqilaba xidmət etməkdən başqa heç bir müqəddəs ideal tanımayan, nəslitörəməsi olmayan cavan Murad İldırım (tələbə Murad İldırımın onun bacısı oğludur, o da dayısı haqqında ancaq anasının

söhbətlərindən eşitmişdir) kimi çəkistlərin və onların Mir Cəfər Bağırov kimi qəddar rəhbərinin ilk hədələri buradan başlayır. Mir Cəfər Bağırovu ilk dəfə görəndə və onunla təmasa girən Zilberin¹ "Vay o günə ki, belə adam hakimiyyət başına gələ" sözləri də təsadüfi deyildir. O da təsadüfi deyildir ki, belə bir adamın məddahı olan yazıçı Mürşüd Gülcahani sonralar azad fikir söyləyənlər haqqında deyirdi ki, "Mir Cəfər baş barmağı ilə bunları taxtabiti kimi elə sıxardı ki, heç yerlərində izləri də qalmazdı".

Bizi ağrıdan da odur ki, Mir Cəfər Bağırovun "taxtabiti kimi" sıxdığı adamlar xalqın düşünən beyni, görəndə gözləri idi. Yeni cəmiyyət qurmaq adı ilə başlayan "təmizləmə" prosesi nəticəsində üfunət və səfalət yayılmış, xilt və çöküntü əmələ gəlmiş, yeriyan qəbiristanlıq yaranmışdır. Artıq indi əsrimizin sonlarında bu həqiqət bütün çırpıqlığı ilə hiss olunur və heç kəs faktdan sükutla yan keçməyə cəsarət etmir. "Ölüm hökmü" indi ünvanını dəyişib bumeranqa çevrilmişdir.

"Ölüm hökmü"nin xarakterik obrazlarından biri olan Xosrov müəllim əsrin yaşadı idi. Qazaxda seminariya bitirmiş və 1920-ci ildən Hadrutda rus dili müəllimi işləyirdi. O, Hadrut hadisələrindən və özünün şəxsi faciəsindən sonra Bakıya gəlir və Mir Cəfər Bağırovun yerlisi Ələsgər müəllimin müdir olduğu məktəbdə dərs deyir. Xosrov müəllim, nəhayət, həyatını dəyişməyə razılıq verir, baxçada tərbiyəçi işləyən Gülzar xanım ilə evlənir. Bu nəcib qadın ərinin ağır dərdini unudurmaq

üçün ona "əri və övladı kimi xidmət edirdi". Hadrut və Hadrutdan sonrakı illər "Xosrov müəllimi o qədər əzmiş, o qədər yormuş, incitmişdi ki, indi həmin yorğunluğun, həmin acının yavaş-yavaş bədənindən çıxmasını az qala cismani hiss edirdi". Amma 30-cu illərin həyatı elə qurulmuşdur ki, işkəncədən can qurtarmaq istəyənlərə də istədiyi ölümü vermirdilər (təpik zərbələrinə dözməyən qoca və xəstə Ömər Faiq müstəntiqin stəkanını parçalayıb venasına çəkmiş, "Mən sizin kimi alçağın əlində ölməyəm, özüm-özümü öldürməm" demişdir. Bəs yüzlərlə, minlərlə qeyrətli oğullar nə demişdir?!). Taun fəlakətindən sonra Xosrov müəllim üçün isə yeni fəlakət yaxınlaşırdı. Bu fəlakət Ələsgər müəllimin qızı Arzunun on yaş qeyd olunarkən baş verdi.

Yeni ideologiya məktəbdə hamının istedadlı bir şagird kimi tanıdığı və əsrin "Sofya Kovalevskayası" adlandırdığı Arzuya bir peyvənd kimi vurulmuşdur. Bu, ideologiya uğrunda Arzu ata-anasını da tapdalayar, heç uf da deməzdi. Onun tərtib etdiyi sorğuda "ən çox sevdiyiniz adam", "ən böyük insan kimdir?" suallarına bircə cavab olmalı idi: Stalin! Buna şübhə edənləri o, didib-parçalamağa hazır idi, hətta öz evlərində də divar qəzeti çıxarıb orada ata-anasını ifşa etməyi, məktəbdə isə "izhari-nifrət" obyektinə çevirməyi qarşısına məqsəd qoymuşdu. O, "Koroğlu" operasının müəllifi Ü.Hacıbəyovu da ona görə ifşa etməyə hazır idi ki, nə üçün bu boyda bəstəkar müasir mövzuda yaxşı əsər yazmayıb, istedadını tarixi mövzuya sərf edib. Belə çıxır ki, o, bizim qurduğumuz cəmiyyəti bəyənir.

Nəslin belə tərbiyə olunmasına baxmayaraq, Ələsgər görüb götürmüş adamdır. Himayəsində olan müəllimlərin hamısını yaxınlaşan dalğanın zərbindən qoruyub saxlamağa çalışır. Amma gözlərinin qabağında baş verənləri, haqsızlığı, nanəcibliyi görəndə dözə bilmir, öz-özü ilə danışmış kimi "ay eclafılar, ay vicdansızlar, ay nankorlar,

¹ Akademik Lev Aleksandroviç Zilber (1894-1966) tarixi şəxsiyyətdir. O, Moskvadan dəvət olunmuşdu. Həm Azərbaycan Mikrobiologiya institutuna rəhbərlik edir, həm də onun başçılığı ilə tibb işçiləri taun kimi qorxulu xəstəliyin qarşısını almağa çalışırdı. Onun "Ruda əməliyyatı" adlı xatirələri "Nauka i jizn" jurnalının 1966-cı il 12-ci nömrəsində dərc edilmişdir.

ay adını yeni həyat qurucusu qoyub həyatı dağıdanlar" deyə yanib yaxılırdı. O, ölkə və respublika rəhbərliyinə qarşı kin-küdurət bəsləsə də, ürəyindən keçənlərin birini də dilinə gətirmir, amma ürəyində onların hamısı haqqında belə bir yekdil rəyə gəlirdi: "Bunların mayasında dağıtmaq, sökmək, kor qoymaq, yerlə-yeksan eləmək, ocaqları söndürmək var idi. Bunların etiqadı şeytandır... Oğul atanı satır, qardaş-qardaşı ifşa edir, qız anadan imtina edir, arvad ərindən partiya təşkilatlarına şikayət yazır, komsomol iclaslarında bacı-bacidan casusluq edir, məscidlər dağıdılır, kilsələr dağıdılır, adam gecə arvadı ilə də danışanda siyasi səhv buraxmaqdan ehtiyat edir, bunun axırı nə olacaqdı, xudaya? Bu necə zəmanədir, bu necə ölkədir, bu necə quruluşdur? İnsan başı ilə toyuq başının fərqi yoxdur. İnsanın başını da toyuq başı kimi haçan istəsələr, onda da üzə bilərlər... Hansı məmləkətdə belə şey olub, hansı dövrdə bu qədər günahsız qan axılıb, bu qədər qorxu olub?! Marks belə demişdi? Engels belə demişdi? Lenin belə demişdi?

Belə desələr də, belə deməsələr də, bütün fəlakətlərin hamısı onların adı ilə "gələcək xoş günlərin naminə" həyata keçirilirdi.

Arzunun ad günündə bütün bədələrin "millətlər atası"nın sağlığına qaldırılmasına etiraz edən, "Niyə qoymursuz səhərdən bəri bu gözəl qızın sağlığına içək, bu gözəl qızı təbrik edək?" deyən Xosrov müəllimin bu sözləri həmin məktəbin bütün kollektivinin (hətta satkınların da) fəlakətinə səbəb olur. Ələsgər müəllim deyəndə ki, "Arzu özümüzünküdü, qaçmır ha", buna birinci etiraz edən Arzunun özü olur: məgər Stalin bizim ki, deyil? Məsələ böyüyəndə Ələsgər müəllim qızına yaltaqlanmağa başlayır, onu yoldan çəkəndirmək istəyir. Bu xoşagəlməz məsələnin ondan əvvəl yuxarı çatdırılacağından ehtiyat edib özü qabağa düşür, rayon partiya komitəsinin şöbə

müdiri Cümşüdlüyə xəbər verir.

Özü nifrət etdiyi hərəkətə özü yol verir. Başqa cür olsa da, o, fəlakətdən yaxa qurtara bilməzdi. Özü demişkən, "yeni həyat quranlar" insanların məhvi üçün müəyyən mülahizəyə, prinsipə əsaslanmırdılar. Onlar üçün bir qanun var idi, şübhələndiklərinin hamısını öldür, məhv et. Yeni həyatın prinsipi bu idi. Bundan nə qadın, nə uşaq, nə qoca yaxasını qurtara bilərdi. Bu, mənəvi təmizlik yox, mənəvi puçluq, boşluq, pozğunluq, oğraşlıq yaradırdı. Bizim ürəyimizin başından ağır daş kimi sallanan, bizə mənəvi əzab verən də budur. Biz keçdiyimiz bu həyat yoluna baxanda adamı dəhşət götürür. Həmin dövrün məktəb və cəmiyyət tərbiyəsini görmüş Arzunun və Arzu kimi milyonların ağılmalı aqibəti bütün milli fəlakət kimi göz önündə canlanır.

Sibir sürgünündən ancaq 1956-cı ildə qayıdan və 70-ci illərin axırına qədər qəzet köşkündə işləyən Xosrov müəllim bir gün həmin Arzu ilə rastlaşır. O, vaqon bələdçisi işləyirdi. Məlum olur ki, "yeni həyat" Arzunu da xoşbəxt günə çıxarmamış, əksinə, üfunətə, çirkəbə bulamış, həyatını pozmuş, psixologiyasını da, insanlara münasibətini də büsbütün dəyişmişdir. Budur onun etirafı, keçdiyi "yolun" ürəkəçən mənzərəsi: "Atamdan sonra axı bizim evi aldılar, anamnan məni də atdılar küçəyə..."

Hələ bu harasıdır. O, Xosrov müəllimə divardan asılmış və başqa-başqa kişilərdən olan və indi qaçıb dağılmış oğullarının şəkillərini göstərərək deyir: "Bunu görürsən, bunun atası Cümşüdlüdür... Yaduva gəlir? Siz işləyən məktəbin raykomunda işləyirdi, əyyaşın, pozğunun biriydi oğraş!... Məktəbdə izhari-nifrət mitinqlərində qəlib mənə əl çalırdı, məni nümunə göstərirdi. Sonra güya bizə yazığı gəldi, anamı dəlləkxanaya süpürgəçi düzəltdi... O vaxtdan elə gözü varıymış məndə köpək oğlunun, anam ölən kimi, müharibənin axırlarında, gəlib tapdı məni... 15-16 yaşım

varıydı... Hə, bunun atası o oğraş idi, gorbagor oldu, öləndə heç üstünə gələn də olmadı. Özünün arvad-uşağı vardı, ayrıca da bir ev kirayə edib məni saxlayırdı... Pozğunun biriydi! Məndə sağ yer qoymamışdı oğraş! Goydən düşmüşdüm də əlinə, gözüne təpirdi məni, doymağ bilmirdi köpək oğlu...."

Bunlar daxili monoloq da olsa, acı, yandırıcı etiraf da olsa, həqiqət idi, yeni həyat quranlar o həyatı beləcə qururdular. Arzunun söyüşü də, bizim boğazımıza yığılıb yandıran qəzab və qəhər xıltı da o nankorların ünvanına yönəldilmişdilər.

20-30-cu illərin nəcib, yetgin, sağlam və ağıllı bir nəslə vəhşicəsinə yox edildi, xanımanı dağıdıldı, küllü göyə sovruldu. İnsanlıq mücəssəməsi olan heç birinə insani münasibət göstərilmədi, onlar qanmazların, qanacaqsızların, insan adına ləkə gətirənlərin qurbanı oldu. Bu cəhətdən romanın ən dəhşətli yerlərindən biri Keşlə həbsxanası səhnəsidir. Onların bəzilərinin son həyat səhnələri belə idi: "famiyanı çağırıb heç nə əlavə etməyilsə, bu o demək idi ki, məhbusu güllələməyə aparırlar. Məhbus bunu bilirdi, qışqırırdı, özünü yerə çırpırdı, təqsirkar olmadığını deyirdi, kameradakı o biri məhbusların əlindən, ayağından buraxmaq istəmirdi. Hətta sidiyi, nəcisi şalvarını bulayırdı və onu qollarından yapışb bağırda-bağırda sürüyə-sürüyə kameradan çıxarırdılar."

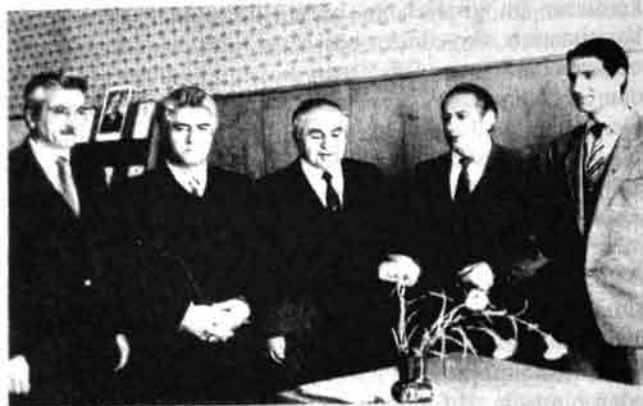
Bu, Stalinin repressiyaları dövründə bütün həbsxanalar da baş verən ümumi hal idi. Romanda bundan daha konkreti də vardır. Məsələn, Mir Cəfər Bağirovun hüsurunda xalq daxili işlər komissarı respublikanın məşhur adamlarının həbsxanalarda necə təhqir olunduğunu, ələ salındığını, alcaaldıldığını bir-bir xəyalından keçirərkən yazıçı onu da əlavə edir ki, "Azərbaycanın keçmiş partiya və dövlət rəhbərlərinin istintaq zamanı döyülüb nə günə düşdüyünü

komissar öz gözləri ilə görmüşdü. Zaqafqaziya Xalq Komissarları Sovetinin sədri Qəzənfər Musabəyov səs eşidən kimi kameradakı dəmir çarpayının altına girirdi və onu oradan çıxarıb növbəti istintaqa aparmaq müsibət olurdu".

Bu, Stalin hakimiyyəti illərində Azərbaycan xalqı üçün ağılı, kamalın faciəsi idi. Bunlar indi bizi yandırır yaxsa da, o zaman bundan ləzzət alanlar, soluğunu genişləndirib rahatlananlar da az deyildi. Yalançı təbliğatın nəticəsində aşağı təbəqə, zəhmətkeş kütlə əzabla öldürülənlərin simasında özləri üçün, Azərbaycanın "xoşbəxt gələcəyi üçün" düşmən obrazları görürdülər. Əslində düşmən yerini dəişmiş, xalqın xoşbəxtliyinə çalışan əsl insanları ittiham edən olmuşdu. Bu ittiham Stalin ölənə qədər davam etdi. Bundan sonra cəmiyyətdə yeni çirkinlik, yeni mənəvi pozğunluq, rüşvətxorluq, yerlipərəstlik, proteksionizm, savadsızlıq, cırlaşma, medal dəliliyi başlandı.

Bütün bunlar da "Ölüm hökmü" romanının tənqid və ifşa hədəflərindəndir. Odur ki, "Ölüm hökmü" təkcə repressiyalar və onun nəticələrindən bəhs edən roman deyildir. Durgunluq dediyimiz Brejnev dövrünün çirkinlikləri haqqında çox adam bildiyi, lakin çox adamın demədiyi və deyə bilmədiyi şeyləri Elçin demişdir. Elə buna görə o, hər cür tərifə və alqışa layıqdır, roman isə Azərbaycan bədii nəsrinin hələlik son nailiyyəti, ədəbi ictimaiyyətimizdə hadisədir.

**"Azərbaycan müəllimi" qəzeti,
28 dekabr 1990-cı il**



Şamil Qurbanov və Əlövsət Abdullayev Tiflisdə Orbeliani adına Pedaqoji Universitetin kollektivi arasında. 1987-ci il.



Filologiya fakültəsinin partiya bürosunun iclası. 1974-cü il.



Çox ucaq bir şeyi qəbul etmək

Değərli şeyi qəbul etmək



Hərəkət

İstədi

İstədikləri şeyi qəbul etmək

İngiliz və hindlilər arasında

İngiliz və hindlilər arasında

"Molla Nəsrəddin" jurnalının verdiyi "İngilislər və hindlilər" karikaturası. Hindistanın azadlığını 40-illik qabaqlamışdır.



Şakil "Molla Nəsrəddin" jurnalının 60 illiyi münasibəti ilə Bakıda çəkilmişdir.
Oturanlar (soldan): Əliməmməd Mustafayev, Ələkbar Hüseynzadə, Mustafu Mərdanov, Cəfər Cəfərov, Hüseynqə Hacıbəbəyov, Sona Hacıyeva, Abbas Zamanov, Süleyman Malikov, Teymur Qasımov.

Ayaqüstə duranlar (soldan): Fəzəl Rəhmanov, Samil Qurbanov, Kamil Rəhimov, Əli Xəlilov, Səfər Məmmədov, İsmayıl Axundov, Əhməd Rəşidov, Məmmədəli Nəsir, Əziz Mirzəmədov, Ağahüseyn Bədəlov, İbad Əliyev, Mithat Ağamirov, Akif Kazımov, Qəzanfər Xəlqov, Abbas Qasımov.



Ömər Faiq Nəmanzadənin anadan olmasının 100 illiyinə toplanmış ziyahlar. Bakı, 1972-ci il.

Ayaqüstə duranlar - (soldan) Lütfuli Abdullayev, Əliheydər Orucov, Abbas Zamanov, Rauf Pepinov,

Əsəd Əzizzadə, Məmməd Arif, Əkrəm Əzizzadə, Rəsul Rza.
Oturanlar - (soldan) Ömər Faiqın qızları: Baxtli, Kamila, Ədila.



Şair Sabir Rüstəmzadənin BDU-nun tələbələri ilə görüşü

MÜNDƏRİCAT

Yaxşı müəllim millətin xəşbəxt gələcəyi deməkdir	4
Müəllifdən	9
<i>Müəllimlər müəllimi</i>	
<u>Həsən Bəy Zərdabi</u> - Müasirlərinin mənəvi atası.....	17
<u>A.O. Cernyayevski</u> - Azərbaycan dilində ilk dərslərin müəllifi	32
<u>Məmməd Qarayev</u> - Vaxtından əvvəl solan şölə	46
<u>Rəhim bəy Məlikov</u> - Azərbaycanda ilk fizika professoru	75
<u>Rəsid bəy Əfəndiyev</u> - Üç nəfərdən biri	109
<i>Mənim ali məktəb müəllimlərim</i>	
<u>Əziz Şərif</u> - Naxçıvandan Moskvaya	121
<u>Cəfər Xəndan</u> - Şərəfli həyat yolu	133
<u>Məmməd Cəfər</u> - Azərbaycanın Belinskisi	139
<u>Mir Cəlal</u> - Sevənlən və sevən müəllim	147
<u>Abbas Zamanov</u> - Polad kimi adam	153
<u>Ələvsət Abdullayev</u> - Güzəl insan, qayğıkeş müəllim, əsil alim	165
<u>Əziz Mirəhmədov</u> - Hamımız üçün əziz olan Əziz müəllim	171
<u>Pənah Xəlilov</u> - Görkəmli filoloq, istedadlı tarixçi, gözəl müəllim	178
<u>Həsən Şahgəldiyev</u> - Xeyirxah insan	187
<u>Nəsir İmanquluyev</u> - İşçilərinin qədrini bilən redaktor	197

<u>Sirməmməd Hüseynov</u> - Mətbuat tarixinin çətin yollarında	204
<u>Əzizə Cəfərzadə</u> - Tələbələrin anası	211
<u>Hidayət Əfəndiyev</u> - Mənalı ömür	226
<u>Gülhüseyn Hüseynoğlu</u> - Mənsur şerimizin banisi	231
<u>Murtuz Sadıqov</u> - Əməli ilə ucalan alim	235
<u>Ələkbər Əliyev</u> - Bakıdan Drezdenə	241
<i>Orta məktəb müəllimləri</i>	
<u>Hüseynqulu Məmmədov</u> - Mənim ilk ədəbiyyat müəllimim	248
<u>Nəbi Gülməmmədov</u> Məğrur və qeyrətli insan	258
<u>Şəmistan Mikayılov</u> Təhsil fədaisi	268
<u>Hacı və Xəlilə Həsənovlar</u>	274
<i>Müəllim dostlarım</i>	
<u>Cümşüd Zülfüqarlı</u> - Kimyada füsunkarlıq	280
<u>Qoşqar Əhmədov</u> - İstedadlı riyaziyyatçı	284
<i>Müəllim yoldaşlarım</i>	
<u>Firidun Hüseynov</u> - Ədəbiyyat vuruşu	292
<u>Xeyrulla Məmmədov</u> - Alim ömrü	301
<i>Həmişə öyrəndiyim adamlar</i>	
<u>Sixəli Qurbanov</u> - İki od arasında	306
<u>Həsən Seyidov</u> - Yaxşılardan yaxşısı	315
<u>Həsən Həsənov</u> - Filoloq, yaxud Kərpic Həsən	319
<u>Əli Əliyev</u> - Div gövdəli nəhəng adam	339
<u>Elçin</u> - Milli faciənin bədii salnaməsi	346

Şamil Qurbanov

Müəllimlər

Nəşriyyatın direktoru
Mətbəənin direktoru
Texniki redaktoru

E.A.Əliyev
S.O.Mustafayev
F.Z.Kərimov

Yığılmağa verilib 20.05.2003. Çapa imzalanıb 18.06.2003.
Formatı 84 x 108 $\frac{1}{32}$. F.ç.v. 11,5. Ş.ç.v 19. Ofset kağızı.
Sifariş № 71. Sayı 500 nüsxə. Qiyməti müqavilə ilə.

«Çaşıoğlu» mətbəəsi
Bakı ş., M.Müşfiq küç., 2a.

2/33(2A)

Q-89



Müəllim dünyada hər cür təzimə və səcdəyə layiqdir. Yaxşı müəllim bəşəriyyətin gələcəyinin təminatçısıdır. İnsanların gələcəkdə yaxşı və yaxud pis yaşaması onun uşaqlarının tərbiyəsindən çox asılıdır. Prezidentimiz Heydər Əliyev deyir: "Müəllim adı dünyada ən yüksək addır". Ona görə də yaxşı müəllimi sevmək, əzizləmək və yaşatmaq ən ümdə və vacib vəzifələrdən biridir.

S. Qurbanov